

МАЗМУНУ

**ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

Абдумиталип уулу Кубатбек, Абдирайимова Назигай Абдинабиевна, Мурзакматова Зияда Жумабаевна
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН ФАКУЛЬТЕТТЕРИ ҮЧҮН ВЕБ-САЙТЫН ИШТЕП ЧЫГУУ: ТАЛАПТАР, МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....6

Саяков Эльдияр Кубандыкович
УЧКУЧСУЗ УЧАК СИСТЕМАЛАРЫН ДОЛБООРЛОО ЖАНА БАШКАРУУ БОЮНЧА АДИСТЕРДИ КӨП ДЕНГЭЭЛДҮҮ ОКУТУУНУН ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН СИСТЕМАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ.....11

Шамиев Жакып Бакирович, Токтомурастов Кудайберди Токтомурастович, Рахманов Мырзапаяз Кайратович
РАДИАЦИЯЛЫК КАЛДЫКТАРДЫ РЕКУЛЬТИВАЦИЯЛООДО ГЕРМАНИЯНЫН ТАЖРЫЙБАСЫН КОЛДОНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ.....21

Шамиев Жакып Бакирович, Уркунбаев Эрнис Уркунбаевич
ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАРДА КУТКАРУУЧУЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ДАЯРДЫГЫ.....24

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Абдылдаева Наргиза Бекмаматовна
КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЛТУУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ.....32

Акматажанова Перизат Жаныбековна
ТҮРКСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛУГУ РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨ ЭЭЛИГИ КАТАРЫ.....38

Аскаралиева Жаңылай Аскаралиевна
КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫНДАГЫ МЫРЗАКУЛ БОЛУШТУН ОРДУ.....44

Давлатбекова Д.Д.
ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ЭҢ АЛГАЧКЫ СОВЕТТИК МЕКТЕПТЕР.....50

Саркарова Давлатхон Махамадовна
ПАДЫШАЧЫЛЫК РОССИЯНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН МҮНӨЗҮ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ.....55

**ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

Аскарова Айнура Каныбековна, Мурзалиева Эльнура Идирибековна, Абдырахманова Гультыхра Батырбековна
КАМСЫЗДАНДЫРУУ РЫНОГУНУН ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН КАРЖЫ СИСТЕМАСЫНЫН РОЛУ.....60

Эсенбек Белек уулу, Мадина Хандулло кызы
КИР ЖУУЧУ ЖАЙЛАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ ТЕЙЛӨӨ ДОЛБООРУНУН ФИНАНСЫ-ЭКОНОМИКАЛЫК НЕГИЗДЕМЕСИ БИШКЕК ШААРЫНЫН МИСАЛЫНДА.....65

Матикеева Назгуль Курманалиевна

ЗАМАНБАП ЖАРАТЫЛЫШ-РЕСУРСТУК ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУ
БОЮНЧА ГЕОСАЯСИЙ КӨЗ КАРАШТАРДЫН РОЛУ.....76

Матикеева Назгуль Курманалиевна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СУУ-ЭНЕРГЕТИКАЛЫК КӨЙГӨЛӨРҮ ГЕОСАЯСИЙ
ЖАРАТЫЛЫШ-РЕСУРСТУК ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНЫН
ФАКТОРЛОРУНУН БИРИ.....82

Жороева Айнура Маматовна, Тукубаев Эрлан Чынгызович

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНДАГЫ ӨНҮГҮҮ ФОНДУРУНУН ЖАЛАЛ-АБАД
ОБЛУСУНДАГЫ АЙЫЛ-ЧАРБА, АГРОӨНӨР ЖАЙ ЖАНА КАЙРА ИШТЕТҮҮ
ТАРМАКТАРЫНЫН ИНСТИТУЦИОНАЛДЫК НЕГИЗДЕРИНИН ТҮЗҮМДҮК-
ТУТУМДУК АРТЫКЧЫЛЫГЫ.....88

**ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES**

Токоева Гулдана Самидиновна

ЖАНЫЛ ТҮМӨНБАЕВА-КЫРГЫЗ АЯЛЗАТЫНЫН ЛИДЕРЛИГИНИН СИМВОЛУ.....94

Токоева Гулдана Самидиновна

АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ..философияга кошуш
керек100

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Нурдинова Гульзат Адылбековна

Ч.Т. АЙТМАТОВДУН "АК КЕМЕ" ПОВЕСТИНДЕГИ ЛАКУНАЛАРДЫ КТОРУУ
ЖОЛДУРУН ТЕОРЕАЛЫК КАРОО (МАДАНИЙ ЛАКУНАЛАРДЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕН
ОРУС ТИЛИНЕ КТОРУУ МАТЕРИАЛЫНДА).....107

Омурзакова Уулкан Тагайбековна, Максытова Нуржамал Мухтаровна

АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМ АТТАРЫНАН.....113

Шакирова М.Р., Ахмедова Т., Каратаева А.К.

ТЕРМИНДЕРДИ ТҮШҮНДҮРҮҮНҮН МААНИСИ (ТОО-КЕН СӨЗДҮГҮНҮН
МИСАЛЫНДА).....118

Жамгырчиева Гулина Толобаевна, Хасанбаева Дилобар Тажибаевна

КЫРГЫЗ ЖАНА ОЗБЕК ЭЛДИК ЫРЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КОРКОМДУК
ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ (ҮЙЛӨНҮҮ ТОЙ ЫРЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА).....124

**ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Ажыкулов С. М., Якунов Улукбек Келдибаевич

МААЛЫМАТТЫК МАДАНИЯТТЫН ДЕҢГЭЭЛИНИН БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИН
САНАРИПТИК САБАТТУУЛУГУНА ТААСИРИ.....135

Ажыкулов С. М., Болотбекова А. О.

БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ 3D МОДЕЛДЕРДИ КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ
СТУДЕНТТЕРДИН ПРАКТИКАЛЫК КӨНДҮМДӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮ.....140

Момбаев А.С.	STEM-БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ARDUINO ПЛАТФОРМАСЫН КОЛДОНУП, СТУДЕНТТЕРДИН ПРОГРАММАЛОО ЖАНА АВТОМАТТАШТЫРУУ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ.....	147
Нарматова Нургүл Токталиевна	GOOGLE WORKSPACE ПЛАТФОРМАСЫ АРКЫЛУУ ИНСТРУМЕНТАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ.....	152
Нурматова Майрамгул Нарбековна, Ильясова Дариха Ильясовна	АЛГЕБРА САБАГЫНДА STEM ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУНУН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ.....	157
Нурматова Майрамгул Нарбековна, Каримова Айпери	ГЕОМЕТРИЯ САБАГЫНДА 7-КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ.....	164
Омаралиев Абдималик Чырмашович, Омаралиева Гулбайра Абдималиковна, Абдумиталип уулу Кубатбек	КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖОЖДОРУНДА БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНЕ ӨЗДҮК ИНФОРМАЦИЯЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛОО МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ.....	170
Атаярова Нуржан Керимбековна, Акматалиева Айнура Жеңишбековна	ОРТО МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН РУХАНИЙ-АДЕПТИК ЖАКТАН ТАРБИЯЛООДО ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ.....	177

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES

Кадыралиев Саматбек Орозбекович, Абудмоминова Махмуда	ТУРУКТУУ КАРДИОСТИМУЛЯТОРДУН ДИСФУНКЦИЯСЫНЫН ӨНҮГҮШҮНҮН ТОБОКЕЛДИК ФАКТОРЛОРУ.....	189
АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....		199

*Абдумиталип уулу Кубатбек, Абдирайимова Назигай Абдинабиевна,
Мурзакматова Зияда Жумабаевна*

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН ФАКУЛЬТЕТТЕРИ
ҮЧҮН ВЕБ-САЙТЫН ИШТЕП ЧЫГУУ: ТАЛАПТАР, МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР
ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

*Абдумиталип уулу Кубатбек, Абдирайимова Назигай Абдинабиевна,
Мурзакматова Зияда Жумабаевна*

**РАЗРАБОТКА ВЕБ-САЙТА ДЛЯ ФАКУЛЬТЕТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ
ЗАВЕДЕНИЙ КЫРГЫЗСТАНА: ТРЕБОВАНИЯ, ВОЗМОЖНОСТИ И
ТЕХНОЛОГИИ**

*Abdumitalip uulu Kubatbek, Abdiraimova Nazigai Abdinabievna, Murzakmatova
Ziyada Zhumabaevna*

**DEVELOPING WEBSITES FOR FACULTY DEPARTMENTS OF HIGHER
EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KYRGYZSTAN: REQUIREMENTS,
OPPORTUNITIES, AND TECHNOLOGIES**

УДК 004.738.5

Аннотация: Бул макала Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын факультеттери үчүн веб-сайттарды иштеп чыгуу процессин, талаптарын жана колдонулуучу технологияларды чагылдырууну көздөйт. Веб-сайттардын негизги максаты - билим берүү ишмердүүлүгүн колдоо, маалыматты ачык жана колдонуучуга ыңгайлуу түрдө жеткирүү, ошондой эле интуитивдик интерфейс түзүү болуп саналат. Веб-сайттар мобилдик шайкештик, көп тилдүүлүк, коопсуздук жана админ-панел аркылуу оңой башкаруу мүмкүндүктөрүн камсыз кылат. Бул процесс веб-дизайн, HTML, CSS, PHP, MySQL сыяктуу технологияларды колдонуу менен ишке ашырылат. Мындан тышкары, техникалык чечимдер жана платформалар веб-сайттын иштеши, жаңыртуулары жана үзгүлтүксүз жеткиликтүүлүгү үчүн маанилүү. Бул долбоор жогорку окуу жайлардын санариптик трансформациясына өбөлгө түзөт.

Ачык сөздөр: веб-сайт, жогорку окуу жайы, факультет, көп тилдүүлүк, мобилдик шайкештик, коопсуздук, админ-панель, санариптик трансформация, HTML, CSS, PHP, MySQL, маалыматтык ачыктык.

Аннотация: В данной статье рассматриваются процесс разработки, требования и используемые технологии при создании веб-сайтов для факультетов высших учебных заведений Кыргызстана. Основная цель разработки - поддержка образовательной деятельности, предоставление информации в открытом и удобном для пользователей формате, а также создание интуитивно понятного интерфейса. Веб-сайты обеспечивают мобильную совместимость, многоязычность, безопасность и простоту управления через админ-панель. Процесс разработки включает использование технологий веб-дизайна, HTML, CSS, PHP, MySQL. Кроме того, технические решения и платформы играют важную роль в функционировании, обновлении и доступности сайта. Этот проект способствует цифровой трансформации высших учебных заведений.

Ключевые слова: веб-сайт, высшее учебное заведение, факультет, многоязычность, мобильная совместимость, безопасность, админ-панель, цифровая трансформация, HTML, CSS, PHP, MySQL, информационная открытость.

Abstract: This article discusses the process of developing websites for faculty departments at higher educational institutions in Kyrgyzstan, focusing on the requirements and technologies used. The primary objective is to support educational activities, provide information in an open

and user-friendly format, and create an intuitive interface. Websites ensure mobile compatibility, multilingual support, security, and easy management through the admin panel. The development process involves using web design technologies such as HTML, CSS, PHP, and MySQL. Additionally, technical solutions and platforms are crucial for the functionality, updates, and accessibility of the website. This project contributes to the digital transformation of higher education institutions.

Keywords: website, higher education institution, faculty, multilingual support, mobile compatibility, security, admin panel, digital transformation, HTML, CSS, PHP, MySQL, informational transparency.

Киришүү

Санариптештирүү билим берүү мекемелерине таасирин тийгизип, заманбап технологияларды колдонууга түрткү берүүдө. Интернет адамзаттын бардык чөйрөлөрүнө кирип, маалымат менен иштөөдө негизги куралга айланган. Интернет - бул маалыматтарды бирге пайдаланууга мүмкүнчүлүк берген глобалдык тармак.

WWW (World Wide Web) - бул маалыматтардын чоң жыйындысы, ал эми компьютердик тармактар маалыматтарды жеткирүү каражаты болуп саналат. Web-баракчалар HTML тилинде түзүлүп, HTTP протоколу аркылуу жеткирилет [9].

Бул макалада Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын факультеттери үчүн веб-сайтты түзүү процессинде эске алынуучу талаптар, ишке ашырылуучу функционалдык өзгөчөлүктөрү жана колдонулуучу технологиялары тууралуу баяндалат.

1. Келечектеги веб-сайттардын мүмкүнчүлүктөрү

Кыргызстандагы жогорку окуу жайлары билим берүү процессин санарип форматта башкаруу үчүн веб-сайттарды активдүү колдонуп жатышат. Веб-сайттар институттун бардык маанилүү маалыматтарын бирдиктүү платформада топтоп, студенттерге окуу программаларын, сабак графиктерин, абитуриенттерге болсо кабыл алуу шарттарын жеткиликтүү кылат. Окутуучулар үчүн сайттар илимий иштерди жайгаштырып, билим берүү процессин натыйжалуу башкарууга шарт түзөт [2, 6].

Веб-сайттар ошондой эле ЖОЖдун ички жана тышкы байланыштарын жакшыртып, онлайн журналдар жана тапшырмаларды жүктөө функциялары аркылуу окуу процесстерин жеңилдетет. Электрондук арыз берүү жана онлайн каттоо мүмкүнчүлүктөрү студенттер үчүн процессти жөнөкөйлөтөт. Мобилдик адаптивдүү дизайн сайттардын ар кандай түзмөктөрдө иштешин камсыз кылып, ЖОЖдун имиджин жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат. Натыйжада, веб-сайттар билим берүү сапатын жогорулатып, санариптик мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө жана ачык байланыш түзүүгө шарт түзөт [5].

2. Ишке ашырылуучу функционалдык мүмкүнчүлүктөр

Кыргызстандагы жогорку окуу жайлар расмий веб-сайттарды иштеп чыгууда сунушталган функционалдык мүмкүнчүлүктөрдү эске алышса, билим берүү процессин санариптештирүүдө ийгиликтерге жетишет. Сайтта институттун тарыхы, миссиясы, өнүгүү багыты, окутуу программалары жана байланыш маалыматтары камтылган бөлүм болууга тийиш. Жаңылыктар үчүн динамикалык бөлүм түзүлүп, анонстар, сүрөттөр, видеолор жана RSS аркылуу электрондук почтага жаңылыктарды алуу мүмкүнчүлүгү каралат.

Сайттын эффективдүү башкарылышы үчүн админ-панель иштелип чыгып, контентти жаңыртуу жана коопсуздук системалары менен камсыздалат. Бул функционалдар сайттын ыңгайлуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатат, билим берүү мекемесинин имиджин жакшыртууга жана маалымат жеткирүүнү жакшыртууга шарт түзөт [5].

3. Колдонулган технологиялар

Веб-сайт иштеп чыгууда заманбап жана ишенимдүү технологиялар колдонулду, алар башка ЖОЖдор үчүн да ылайыктуу:

3.1. Frontend. HTML5, CSS3, JavaScript жана Bootstrap аркылуу сайттын сырткы көрүнүшү түзүлүп, визуалдык жактан кооз, мобилдик түзмөктөргө ылайык жана динамикалык элементтери менен ыңгайлуу интерфейс камсыздалат.

3.2. Backend. PHP жана MySQL менен сайттын ички логикасы курулуп, каттоо, авторизация, жаңылыктарды башкаруу жана маалыматтарды сактоо ишке ашырылат. MySQL маалыматтарды структуралуу жана коопсуз сактоого жардам берет.

3.3. Тестирлөө жана жайгаштыруу. Сайт Open Server аркылуу локалдуу чөйрөдө тесттелип, андан кийин онлайн хостингге жүктөлөт. Бардык функциялар жана байланыштар алдын ала текшерилет.

3.4. Коопсуздук чаралары. SSL сертификаты, форма текшерүүлөрү, SQL Injection коргоосу жана резервдик көчүрмөлөр аркылуу сайттын коопсуздугу жана ишенимдүүлүгү камсыздалат.

Бул сунуштардын негизинде иштелген веб-сайт коопсуз, туруктуу жана ар кандай колдонуучуга ыңгайлуу боло алат. Башка окуу жайлар да ушул ыкмаларды колдонуу менен өздөрүнүн маалымат системасын ийгиликтүү түзө алышат [7].

4. Дизайн жана колдонуучу интерфейси

Веб-сайтты иштеп чыкканда, заманбап, ыңгайлуу жана ишенимдүү интерфейс түзүү маанилүү. Бул үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулат:

- Корпоративдик стиль: Уюмдун расмий түстөрүн колдонуу (мисалы, ОшМУ үчүн ак, кызыл, көк) имиджди жана идентификацияны бекемдейт.

- Минимализм: Ашыкча элементтерден алыс болуп, мазмунду өзгөчөлөндүрүү окууну жана жүктөлүүнү жеңилдетет.

- Түшүнүктүү навигация: Меню логикалык иретте түзүлүп, негизги функциялар (“каттоо”, “жарыялар” ж.б.) камтылышы керек. Кошумча - тил тандоо жана байланыш маалыматтары.

- Адаптивдүү дизайн: Сайт бардык түзмөктө туура иштеши үчүн Bootstrap жана CSS медиасуроолору колдонулат.

- Визуалдык ырааттуулук: Стилистикалык бирдиктүүлүк (шрифт, түс, иконка) жана логикалык түзүм сайтты профессионалдуу көрсөтөт.

Бул ыкмалар сайттын функционалдуулугун, колдонуучуга ыңгайлуулугун жана мекеменин имиджин жакшыртат [3].

5. Веб-сайтты ишке киргизүү жана техникалык колдоо

Веб-сайт даяр болгондон кийин, аны ишке киргизүү жана үзгүлтүксүз иштешин камсыздоо маанилүү. Бул процессте төмөнкү кадамдар сунушталат:

1. Тестирлөө: Сайтты расмий ишке берүүдөн мурун, бардык функциялар кылдат текшерилип, каталар жоюлушу керек.

2. Администрацияга өткөрүп берүү: Сайт толук иштелип бүткөндөн кийин, аны администрацияга өткөрүп берүү жана колдонуу боюнча нускама даярдоо керек.

3. Контент-менеджер дайындаңыз: Контент-менеджер сайттын мазмунун үзгүлтүксүз жаңылап туруу үчүн жооптуу болот.

4. Колдонуучулардан пикир алуу: Сайтты ишке киргизгенден кийин, колдонуучулардын пикирлерин угуу жана жаңылоо иштерин жүргүзүү зарыл.

Сайттын ишке киргизилиши жана колдоосу үчүн:

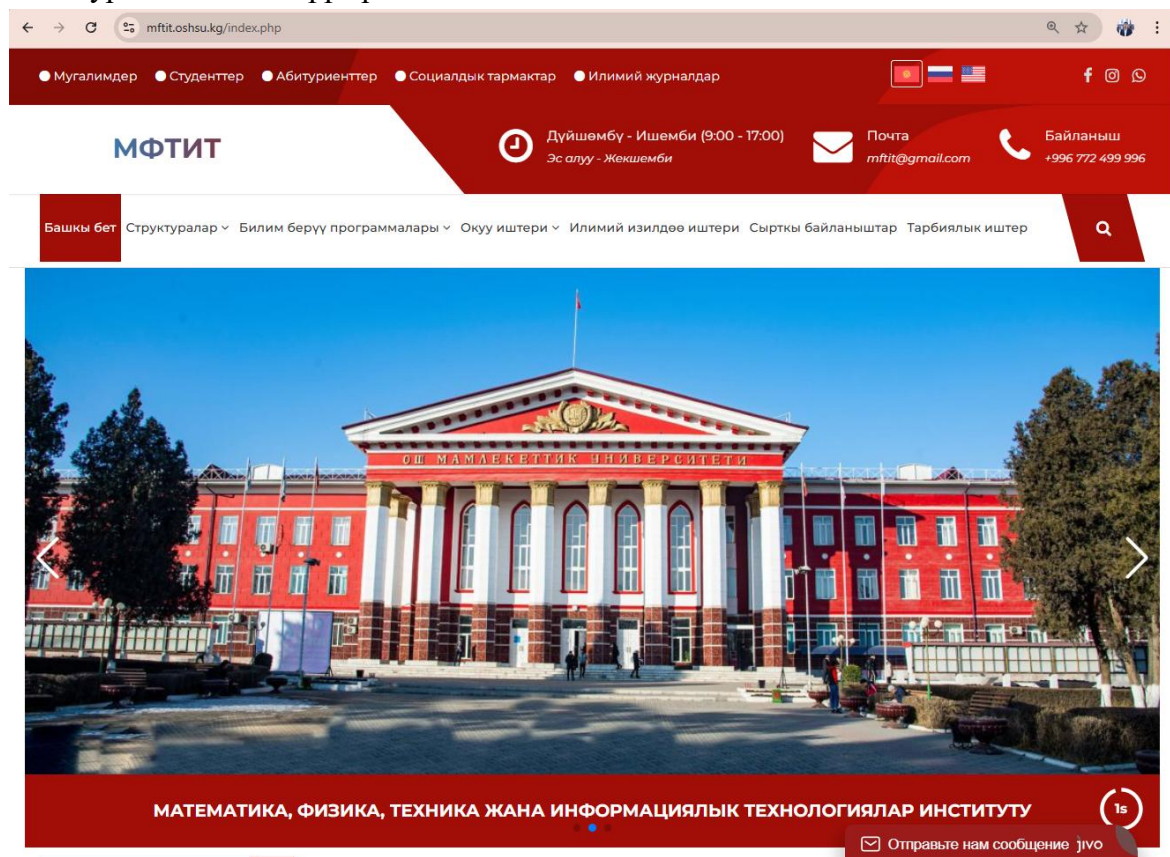
- Бардык функцияларды тестирилөө.
- Администрацияга өткөрүү.
- Контентти башкаруу үчүн жооптуу адамды дайындап, колдонуучулар менен байланышты үзгүлтүксүз камсыздоо.

Бул ыкмалар сайтты сапаттуу жана үзгүлтүксүз иштеген платформа кылууга өбөлгө түзөт.

Жыйынтык

Жалпысынан алганда, заманбап веб-сайт ЖОЖдун имиджин көтөрүүгө жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга чоң салым кошот. Анын ачык-айкын, жаңыланган жана эффективдүү иштөө мүмкүнчүлүктөрү билим берүү тармагындагы алдыңкы орунду ээлөөгө жол ачат.

Веб-сайт - бул жөн гана маалымат платформа эмес, билим берүү мекемесинин санарип чөйрөдөгү жүзү. Математика, физика, техника жана маалыматтык технологиялар институтунун расмий веб-сайтын иштеп чыгуу тажрыйбасы - башка окуу жайлар үчүн да үлгү боло турган ийгиликтүү практикалык мисал.

Сүрөт 1. Институттун веб-сайтынын башкы бети

Бул долбоор жогорку окуу жайлардын санариптик трансформациясын колдоп, веб-сайттар аркылуу маалымат жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Веб-сайттар аркылуу студенттер, окутуучулар, абитуриенттер жана коомчулук үчүн актуалдуу жана ыңгайлуу маалыматтар сунушталат. Админ-панель аркылуу контентти үзгүлтүксүз жаңылоого жана башкарууга жеңилдик берилет, ал эми маалыматтар дайыма актуалдуу болуп, колдонуучуларга ыңгайлуу шарттарды түзөт. Веб-сайт коомчулук менен ачык байланыш түзүүгө, пикир калтырууга жана интерактивдүү диалог түзүүгө шарт түзөт. Долбоор билим берүү, илим жана маалымат башкаруу чөйрөсүндө санариптик трансформациянын үлгүлүү мисалын көрсөтөт, бул болсо билим берүү мекемесинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырып, санариптик мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө өбөлгө түзөт. Веб-сайт түзүү – билимди жана билгичтикти талап кылат жана буга суроо талап да жогору. Анктени “Заманбап ааламдашкан коомдо билим берүү учурдун талаптарына ыңгайлашып, коом менен адамдын керектөөлөрүн канааттандырууга аракет жасап жатат” [14, 251]. Ушул контексте караганда Веб-сайт түзүү коомдун талаптарына жараша өзгөрөт жана өнүгө берет.

Практикалык сунуштар:

- Максаттуу аудиторияларды аныктап, мазмун сунуштаңыз.
- Контент башкаруу системасын жөнөкөй жана натыйжалуу кылыңыз.
- Колдонуучулардын пикирине негизделген өзгөртүүлөрдү киргизип туруңуз.
- Дизайнды минималисттик, интуитивдүү жана адаптивдүү кылыңыз.
- Техникалык жана мазмундук колдоону үзгүлтүксүз уюштуруңуз.

Мындай ыкмалар аркылуу сиз да жандуу, ишенимдүү жана келечекке багытталган веб-платформа түзө аласыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Алтымышева, Ж. К. Санариптик билим берүү чөйрөсүн түзүүдө веб-технологияларды колдонуу өзгөчөлүктөрү // Кыргыз билим берүү академиясы. – 2018. – С. 1–10.
2. Андреев, А. А. Разработка веб-приложений: HTML, CSS, JavaScript, PHP и MySQL // Питер. – 2019. – С. 5–15.
3. Маткалык кызы, К., Абдугалова, Г. С., Омаралиева, Г. А. (2021). Информационно-коммуникационные технологии в сфере образования Кыргызстана // Вестник Ошского государственного университета, 4, 209–216.
4. Nurmatov, B. B. User-Oriented Design for Educational Web Platforms in Central Asia // Central Asia Digital Research Group. – 2020. – С. 30–40.
5. Омаралиев, А. Ч., Абдыкалык кызы, Ж., Кенжекулов, З. Б., Жалил уулу, Ж. (2024). Web-сайт маданият үйүн өнүктүрүүдөгү электрондук маркетингдин негизги элементы катары // XI Назаровдук педагогикалык окуулар: Эл аралык илимий-методикалык конференциясынын материалдары, 312–316. Ош: Ош мамлекеттик университети.
6. Омаралиева, Г. А. (2020). Проблемы и возможности дистанционного обучения в вузах и школах Кыргызстана // Вестник Ошского государственного университета, 1-4, 186–191.
7. Рогов, И. В. Информационная безопасность в веб-разработке // ТехноПресс. – 2021. – С. 10–20.

8. Сейитказыева, Г. И., Маматова, В. Т., Мурзакулова, А. О. (2023). Булуттук сактагычтар - берилгендерди сактоонун заманбап ыкмасы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета, 2(56), 316–321.
9. Сопуев, А. Web-программалоо. PHP, phpMyAdmin, MySQL, Open server: 3-бөлүк: Окуу колдонмо // ОшМУ, «Билим». – 2020. – С. 12–25.
10. Сопуев, А., Асылбеков, Т. Д., Молдоярлов, У. Д. Web-программалоо. HTML, DHTML, JavaScript. 1-бөлүк // ОшМУ, “Билим” редакциялык басма бөлүмү. – 2008. – С. 5–15.
11. Токтобаев, А. М., Токтомура́това, Ж. Э. (2025). Роль искусственного интеллекта в создании веб-сайтов // Бюллетень науки и практики, 1(11), 78–83.
12. Умурзакова, Г. И., Момунова, А. А., Абдугалова, Г. С., Джумаев, Р. М. (2021). Использование информационной системы Mentimeter для улучшения качества процесса обучения и обратной связи в большой аудитории // Вестник Ошского государственного университета, 1(2), 209–217.
13. Чоюбекова, А. М., Рашид кызы, Б., Маматова, В. Т. (2023). Современные программные технологии: системные основы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета, 4(58), 64–70.
14. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К.Ж. Усенов, Г.С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. No. 2(64). – С. 250-254.

Саяков Эльдияр Кубандыкович

**РАЗРАБОТКА ИНТЕГРИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ МНОГОУРОВНЕВОЙ
ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ПРОЕКТИРОВАНИЮ И
УПРАВЛЕНИЮ БЕСПИЛОТНЫМИ АВИАЦИОННЫМИ СИСТЕМАМИ**

Саяков Эльдияр Кубандыкович

**УЧКУЧСУЗ УЧАК СИСТЕМАЛАРЫН ДОЛБООРЛОО ЖАНА БАШКАРУУ
БОЮНЧА АДИСТЕРДИ КӨП ДЕНГЭЭЛДҮҮ ОКУТУУНУН
ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН СИСТЕМАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ**

Saiakov Eldiiair Kubandykovich

**DEVELOPMENT OF AN INTEGRATED MULTI-LEVEL TRAINING SYSTEM
FOR SPECIALISTS IN THE DESIGN AND MANAGEMENT OF UNMANNED
AIRCRAFT SYSTEMS**

УДК: УДК 378.147:629.735

Аннотация: Исследование продиктовано востребованностью новых подходов к процессу профессиональной подготовки кадров для отрасли беспилотной авиации в Кыргызской Республике. Рассмотрение проблемных вопросов в несоответствии существующих образовательных программ в учебных заведениях Кыргызской Республики актуальным запросам индустрии беспилотных авиационных систем, которая требует перехода от «операторского» подхода к комплексной инженерно-технологической подготовке. Теоретическое обоснование и разработка комплексной модели многоуровневого обучения, обеспечивающей формирование компетенций как в области

конструирования (проектирования) беспилотных авиационных систем, так и в сфере их эффективной эксплуатации в специфических условиях региона.

В условиях стремительного развития технологии беспилотников и их расширение сфер применения, а также изменения авиационных правил, отсутствие системного подхода к подготовке кадров становится барьером для развития отрасли. Особую значимость имеет необходимость адаптации технических характеристик беспилотных авиационных систем к условиям высокогорья, что требует подготовки специалистов, способных не только управлять готовыми решениями, но и проектировать/модифицировать их под локальные задачи, (МЧС, национальная безопасность, сельское хозяйство, мониторинг границ, картография и др).

В исследовании предложена интегрированная образовательная траектория, объединяющая инженерно-конструкторскую и операторскую подготовку в рамках единого научно-образовательного кластера. Сформулированы требования к компетенциям специалистов с учетом работы БАС в условиях разреженной атмосферы и сложных географических условий Кыргызстана.

Результаты НИР могут быть использованы министерствами и ведомствами КР для создания государственных образовательных стандартов, учебных программ и сертификационных центров. Предложенная система позволит сократить зависимость от импортных технологических решений за счет формирования собственного кадрового резерва разработчиков.

Ключевые слова: беспилотной авиации, МЧС, национальная безопасность, сельское хозяйство, мониторинг границ, картография, географические условия, БПЛА.

Аннотация: Бул макаладагы илимий изилдөө Кыргыз Республикасында учкучсуз авиация тармагы үчүн кадрларды кесиптик даярдоо процессине жаңы ыкмалардын суроо-талабынан улам келип чыккан. "Оператордук" ыкмадан комплекстүү инженердик-технологиялык даярдыкка өтүүнү талап кылган учкучсуз авиациялык системалар индустриясынын актуалдуу суроо-талаптарына Кыргыз Республикасынын окуу жайларындагы учурдагы билим берүү программаларынын шайкеш келбешиндеги көйгөйлүү маселелерди кароо. Учкучсуз авиациялык системаларды конструкциялоо (долбоорлоо) жаатында да, ошондой эле региондун спецификалык шарттарында аларды натыйжалуу эксплуатациялоо чөйрөсүндө да компетенцияларды калыптандырууну камсыз кылуучу көп деңгээлдүү окутуунун комплекстүү моделин теориялык негиздөө жана иштеп чыгуу.

Дрон технологиясынын тез өнүгүшүнүн жана аларды колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүнүн, ошондой эле авиациялык эрежелерди өзгөртүүнүн шартында кадрларды даярдоого системалуу мамиленин жоктугу тармакты өнүктүрүүгө тоскоол болууда. Учкучсуз авиациялык системалардын техникалык мүнөздөмөлөрүн бийик тоолуу шарттарга адаптациялоо зарылчылыгы өзгөчө мааниге ээ, бул даяр чечимдерди башкарууга гана эмес, аларды локалдуу милдеттерге долбоорлоого/өзгөртүүгө жөндөмдүү адистерди даярдоону талап кылат (ӨКМ, улуттук коопсуздук, айыл чарбасы, чек аралардын мониторинги, картография ж.б.).

Изилдөө бирдиктүү илимий-билим берүү кластеринин алкагында инженердик-конструктордук жана оператордук окутууну бириктирген интеграцияланган билим берүү траекториясын сунуш кылды. Адистердин компетенцияларына талаптар Кыргызстандын сейрек атмосфера шарттарында жана татаал географиялык шарттарда АЛСТИН ишин эске алуу менен түзүлгөн.

ИИУНУН натыйжалары КР министрликтери жана ведомстволору тарабынан мамлекеттик билим берүү стандарттарын, окуу программаларын жана сертификациялык борборлорду түзүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Сунушталган система иштеп чыгуучулардын өздүк кадрлар резервин түзүүнүн эсебинен импорттук технологиялык чечимдерге көз карандылыкты кыскартууга мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: учкучсуз авиация, ОКМ, улуттук коопсуздук, Айыл чарба, чек ара мониторинги, картография, географиялык шарттар, УУА.

Abstract: *The study is dictated by the demand for new approaches to the process of professional training for the unmanned aviation industry in the Kyrgyz Republic. Consideration of problematic issues in the inconsistency of existing educational programs in educational institutions of the Kyrgyz Republic with the current demands of the unmanned aircraft systems industry, which requires a transition from an "operator-based" approach to integrated engineering and technological training. Theoretical substantiation and development of a comprehensive multilevel learning model that ensures the formation of competencies both in the field of designing unmanned aircraft systems and in the field of their effective operation in the specific conditions of the region.*

In the context of the rapid development of drone technology and their expansion of applications, as well as changes in aviation regulations, the lack of a systematic approach to personnel training is becoming a barrier to the development of the industry. Of particular importance is the need to adapt the technical characteristics of unmanned aircraft systems to the conditions of the highlands, which requires the training of specialists who are able not only to manage ready-made solutions, but also to design/ modify them for local tasks (Ministry of Emergency Situations, national Security, agriculture, border monitoring, cartography, etc.).

The study suggests an integrated educational trajectory combining engineering, design and operator training within a single scientific and educational cluster. The requirements for the competencies of specialists are formulated, taking into account the operation of UAS in a rarefied atmosphere and difficult geographical conditions of Kyrgyzstan.

The research results can be used by ministries and departments of the Kyrgyz Republic to create state educational standards, training programs and certification centers. The proposed system will reduce dependence on imported technological solutions by forming its own talent pool of developers.

Keywords: *unmanned aircraft, Ministry of Emergency Situations, national security, agriculture, border monitoring, cartography, geographical conditions, UAV.*

Введение

Сегодня мы становимся свидетелями того, как технологии искусственного интеллекта делают прорыв в развитии человечества, повышая в несколько раз производительность труда и меняя навсегда будущие профессии. Постоянные технологические изменения стали новой нормой, в том числе и для нашей страны. Стремительное технологическое развитие меняет мир, который мы знаем, открывая перед государствами уникальные возможности для преодоления новых, самых сложных вызовов.

Известно, что система высшего профессионального образования является основой кадрового обеспечения экономического и научного потенциала страны. От качества инженерных кадров зависит конкурентоспособность государства, его технологическая и экономическая безопасности.[1]

В условиях стремительной цифровизации Кыргызская Республика приняла курс цифровой интеграции во все отрасли государственного управления. В целях принятия цифровой реформы издан Указа Президента О концепции Цифровой трансформации Кыргызской Республики на 2024-2028 годы». Развитие беспилотных авиационных систем (БАС) становится стратегическим приоритетом. Географические особенности республики — сложный горный рельеф, труднодоступность высокогорных пастбищ и приграничных территорий — предопределяют высокую востребованность БПЛА в сельском хозяйстве,

энергетике, экологии и обеспечении безопасности. Однако интенсивное насыщение рынка техническими средствами вошло в острое противоречие с дефицитом квалифицированных кадров. На текущий момент в республике отсутствует единая системная методология подготовки специалистов, способных не только пилотировать аппараты, но и осуществлять их сложное техническое обслуживание и программирование автопилота к определенным полетным заданиям.

Анализ текущего состояния и перспектив развития индустрии БАС в Кыргызской Республике.

Абсолютным лидером по производству дронов и других технологий беспилотной авиации и систем стабилизации считается китайская технологическая компания DJI (Dajiang Innovations). DJI удерживает статус крупнейшего производителя дронов гражданского назначения, занимая значительную долю мирового рынка. В 2025 году компания также стала лидером в сегменте видеокамер и экшн-камер (около 64,7% и 40,1% рынка соответственно). Как излагал понятие о развитии и прогресса немецкий философ Георг Вильгельм Фридрих Гегель - «Война – это прогресс, мир – это застой». Исходя из этого понятия следует, что стремительное развитие и расширение сфер применения беспилотников, как и другие технологические развития данного направления обусловлено в полях сражения в локальных военных конфликтах за последнее десятилетие. Дроны компании DJI в основном предназначаются для гражданского сектора. Однако дроны гражданского назначения дорабатываются и используются в военных целях. Модернизируются зачастую кустарным методом, которые выполняют на полях сражения энтузиасты и особо предприимчивые бойцы. Проходят хорошую проверку на прочность практичность и эффективность. Заводы изготовители наблюдают и тщательно отслеживают, изучая и получая новые идеи для доработки. Одним из важных факторов развития индустрии беспилотных авиационных систем является его обратная связь с конечными пользователями.

Изучив несколько официальных сайтов компаний по производству дронов и БАС следует отметить, что компания проводит различные конкурсы и проводят масштабные выставки, где обучающимся начиная средних школ и технических университетов предоставляется возможность проявить себя в разработке определенных направлений по БАС. Система обучения в Китае по направлению беспилотных летательных аппаратов сейчас переживает настоящий бум, становясь частью государственной стратегии по развитию «экономики малых высот». Основные уровни обучения подразделяются на следующие категории:

1) Высшее образование (вузы): Китайские университеты предлагают полноценные программы бакалавриата и магистратуры. Одно из популярных направлений — Drones Application Technology (Технология применения дронов). Обучение длится от 3 лет, стоимость составляет в среднем 14 000 юаней. Программы охватывают проектирование, обслуживание и программирование автономных систем.

2) Профессиональная сертификация (лицензия СААС): Для коммерческого использования дронов весом от 7 до 116 кг обязательна лицензия СААС (Управление гражданской авиации Китая). На начало 2026 года в Китае зарегистрировано около 225 000 лицензированных операторов при почти 2 млн зарегистрированных дронов, что создает огромный спрос на обучение.

3) Краткосрочные курсы и тренинги: Специализированные центры: Например, система обучения UTC (от DJI) готовит кадры для СМИ, энергетики и сельского хозяйства. Онлайн-платформы: В 2025–2026 годах такие сервисы, как Meituan, запустили тысячи курсов в 100 городах Китая, предлагая подготовку по аэрофотосъемке, логистике и инспекции. Государственные субсидии: В провинциях Хубэй и Ганьсу власти финансируют бесплатное обучение для безработных и выпускников вузов, помогая им освоить профессию оператора агродронов.

Из-за сложности обслуживания иностранной техники, эмбарго и зависимости от иностранных технологий Турция взяла уверенный путь к созданию своей промышленности в этой области и на сегодняшний день является одним из мирового лидера в производстве беспилотных авиационных систем и дронов различного назначения. Стоимость и доступность в отличие от американских и израильских аналогов делает турецкое производство БАС ключевым фактором успеха в этой области. При этом учитывается боевое крещение некоторых знаменитых БПЛА таких как Байрактар ТБ2, которая состоит на вооружении около 35 государств мира, в том числе и на вооружении Вооружённых Сил Кыргызской Республики. Турция активно замещает импортные компоненты (двигатели, оптику), стремясь к полной самодостаточности. К концу 2025 года количество БПЛА в Турции превысило 88 000 единиц (включая гражданские). В 2024 году объем оборонного экспорта страны достиг \$7,1 млрд, при этом экспорт Байкар Макина составил \$1,8 млрд.

Обучение специалистов в сфере БАС в Турции – это многоуровневая система, объединяющая государственные инициативы, частный сектор и фундаментальное образование. Основным двигателем является концепция «Национального технологического прорыва» (National Technology Move). Фонд, возглавляемый Сельчуком Байрактаром T3 Foundation (Turkish Technology Team) играет ключевую роль в поиске талантов через сеть технологических мастерских Deneuар в 81 провинции страны. Там дети и подростки бесплатно обучаются робототехнике, кодингу и проектированию БПЛА. Также имеется национальный проект Технофест, которая является крупнейшей в мире фестиваль авиации и технологий, ставший платформой для соревнований студенческих команд. Победители получают гранты, стажировки и предложения о работе в авиастроительную компанию Байкар Макина или в турецкую крупнейшую государственную аэрокосмическую компанию TAI (Turkish Aerospace Industries). Имеется также стипендиальная программа имени Оздемира Байрактара, которая ежегодно поддерживает тысячи студентов (более 5000 в 2025–2026 учебном году), предоставляя финансовую помощь и менторство в области критических технологий.

При финансировании авиастроительной компании Байкар Макина в 2023 году открыт специализированный лицей национальных технологий Baykar National Technology Science High School для подготовки кадров со школьной скамьи в сферах ИТ и аэрокосмических технологий. Также имеется программа High Altitude, где предоставляется 12-недельная стажировка для студентов выпускных курсов инженерных специальностей, позволяющая работать над реальными проектами в Байкар.

Что касается университетской программы, Вузы такие как Стамбульский университет Гелишим и Университет КТО Каратай, предлагают программы бакалавриата

по технологиям БПЛА и обучению пилотов, имея собственные взлетные полосы и ремонтные центры.

Под руководством Командования наземной авиации проводятся специализированные 18-недельные курсы подготовки операторов и техников БПЛА.

Анализ потребности отраслей экономики КР в специалистах беспилотной авиации.

Как было упомянуто в актуальности данной работы, в Кыргызстане на начало 2026 года наблюдается активная цифровизация ключевых отраслей, что формирует устойчивый спрос на специалистов по эксплуатации и обслуживанию беспилотных летательных аппаратов. В качестве примера разберем потребности пять ключевых направлений отраслей экономики Кыргызской Республики:

Сельское хозяйство.

Это приоритетное направление для внедрения дронов из-за высокой доли аграрного сектора в ВВП (около 14%).

Спрос	Применение	Тенденция
Высокая потребность в операторах агродронов-опрыскивателей и специалистах по мультиспектральному анализу	Обработка посевов от вредителей, внесение удобрений (до 500 га на один аппарат), мониторинг состояния почв.	Открытие новых машинно-тракторных станций (МТС), оснащаемых беспилотниками, требует квалифицированных техников и пилотов.

МЧС и экологическая безопасность.

Сфера демонстрирует самый системный подход к подготовке кадров.

Спрос	Применение	Подготовка
Потребность в специалистах по геопространственному картированию и поисково-спасательным операциям.	Мониторинг селопасных зон, оценка последствий стихийных бедствий, поиск людей	проводятся регулярные специализированные курсы для сотрудников региональных управлений МЧС при поддержке международных организаций

Энергетика.

Спрос	Применение	Эффект
Инспекторы инфраструктуры и операторы дронов с тепловизорами.	Мониторинг высоковольтных линий электропередач в труднодоступной горной местности, обследование состояния плотин ГЭС (используются в том числе подводные дроны для Иссык-Куля).	Переход от наземного обхода к БПЛА-инспекциям сокращает время работ в 5–10 раз.

Горнодобывающая промышленность.

Спрос	Применение	Результат
-------	------------	-----------

Специалисты по фотограмметрии и 3D-моделированию карьеров.	Подсчет объемов выработки, контроль за безопасностью на карьерах, мониторинг движения техники.	К 2025 году дрон-технологии стали обязательным элементом стратегий модернизации рудников.
--	--	---

Обзор нормативно-правовой базы КР: новые авиационные правила и требования к сертификации внешних пилотов.

В 2022 году по инициативе Совета безопасности Кыргызской Республики была создана межведомственная рабочая группа по разработке правил использования беспилотных летательных аппаратов. У истоков этой работы стоял нынешний директор Государственного агентства гражданской авиации Данияр Куватбекович Бостонов. Позже, в связи с необходимостью внесения изменений в Воздушный кодекс, проект был временно отложен. Однако важно подчеркнуть: даже в этот период базовое регулирование и государственный надзор за полётами БПЛА продолжались, а работа по совершенствованию нормативной базы не прекращалась. Значимым шагом стало то, что 17 мая 2024 года Государственное агентство гражданской авиации официально стало полноправным участником JARUS — международной группы регуляторов, которая формирует единые и согласованные подходы к использованию беспилотных систем. В работе JARUS участвуют авиационные администрации десятков стран мира, а также такие структуры, как EASA, EUROCONTROL и представители США, включая FAA. Это позволяет выстраивать регулирование в Кыргызстане в полном соответствии с международной практикой. В августе 2025 года понимая острую необходимость и актуальность вопроса регулирования и надзора в части БПЛА директором Государственного агентства был создан Сектор авиации общего назначения и БПЛА. Проект АПКР-6, Часть IV, разрабатывался именно с учётом этих международных подходов. Кроме того, документ создавался совместно с ассоциацией пользователей БПЛА Кыргызской Республики. Такой формат работы позволяет находить баланс между безопасностью полётов и реальными условиями рынка — с учётом мнения операторов, учебных организаций и представителей отрасли. Важно отметить, что это взаимодействие продолжается и сегодня: совместно с ассоциацией дорабатывается и уточняется правила, практические процедуры их применения и механизмы регулирования, чтобы они оставались понятными, выполнимыми и при этом безопасными. Если говорить простыми словами, АПКР-6 Часть IV вводит понятную и логичную систему регулирования. Требования зависят от: класса беспилотника, уровня риска полёта и зоны, в которой выполняется полёт. Документ чётко разделяет ситуации, где полёты возможны в упрощённом порядке, и случаи, где требуются дополнительные меры безопасности и разрешения — например, вблизи аэродромов, в городах, в контролируемом воздушном пространстве и над объектами инфраструктуры.

Впервые закреплена классификация БПЛА по максимальной взлётной массе — от С0 до С4 — и напрямую увязаны требования по учёту, регистрации и подготовке с этим классом. Например, беспилотники массой до 150 граммов без фото- и видеокамер не подлежат учёту и регистрации. Также введён зональный подход к полётам: это «зелёные», «жёлтые», «оранжевые» и «красные» зоны. В зонах низкого риска разрешения и уведомления не требуются, а при полётах рядом с инфраструктурой, вблизи аэродромов

или в контролируемом воздушном пространстве — уже действуют процедуры уведомления, согласования и подачи плана полёта. Установлены и базовые ограничения, в том числе запрет полётов ближе 7 километров от аэродромов без согласования. Отдельно урегулирован порядок разрешений: для юридических лиц предусмотрена возможность получения годового разрешения, для физических лиц — разовые разрешения, когда они обязательны.

Также закреплены требования к подготовке операторов и внешних пилотов, подтверждению знаний и страхованию ответственности при полётах в населённых пунктах и над инфраструктурой. В целом, этот документ создаёт прозрачные и понятные правила, которые одновременно обеспечивают безопасность и дают возможность отрасли беспилотников развиваться цивилизованно и по международным стандартам.

Проблемы дефицита инженерно-конструкторских кадров для локализации производства БПЛА.

Основная проблема дефицита кадров обусловлена переходом от закупок готовых систем к попыткам создания собственной сборочной базы. В настоящее время в Кыргызстане основной упор делается на подготовку операторов (тех, кто управляет), а не инженеров-конструкторов (тех, кто проектирует и собирает), что является дисбалансом подготовки. Для локализации нужны специалисты по авионике, композитным материалам и программированию контроллеров, которых в стране критически мало. Большинство крупных промышленных предприятий советского периода, которые могли бы стать базой для авиастроения, давно не функционируют или перепрофилированы, что привело к разрыву в передаче инженерного опыта. Немаловажным фактором дефицита кадров является «утечка мозгов». Квалифицированные инженеры из КР часто уезжают в другие страны из-за более высоких зарплат и развитой технологической базы в этих странах. Стоит отметить слабую материальную базу вузов. Несмотря на открытие учебных центров (например, в КГТУ), образовательным программам не хватает современного оборудования для прототипирования, 3D-печати авиационных деталей и тестирования двигателей.

Построения интегрированной системы многоуровневой подготовки

Технологии БАС и дронов обновляются каждые 6–12 месяцев, поэтому классическое образование и диплом здесь быстро устаревают. В этой связи предлагается концепция непрерывного образования (Life-long learning) (LLL) в сфере высоких технологий. Концепция Lifelong Learning в сфере высоких технологий — это не просто саморазвитие, а стратегия выживания специалиста в условиях, когда «период полураспада» актуальных знаний в IT и аэрокосмической отрасли составляет всего 2–3 года. К примеру, в ведущих мировых технологических вузах темы предмета, освоенные на первом курсе к концу третьего курса, считаются устаревшим.

Система подготовки кадров для сферы БАС строится как вертикальный лифт, где каждый этап углубляет специализацию и расширяет зону ответственности специалиста.

1. Довузовский уровень: Кружковое движение и школы

Главная цель — ранняя профориентация и формирование базовых инженерно-технических компетенций, базовая техническая грамотность и развитие мелкой моторики.

Таблица №1. Среднее профессиональное образование (колледж/лицей)

Форматы	Содержание	Результат
----------------	-------------------	------------------

Авиамодельные кружки, кванториумы, мастерские (например, Deneuар в Турции).	Сборка простых моделей (планеров), основы пайки, визуальное программирование (Scratch), пилотирование легких дронов.	Участие в хакатонах и соревнованиях типа TEKNOFEST, формирование «инженерного мышления».
---	--	--

Составлено автором.

Сосредоточено на подготовке специалистов среднего звена, способных непосредственно эксплуатировать, обслуживать и ремонтировать беспилотную технику. Подготовка линейного технического персонала.

Таблица №2. Высшее образование: Бакалавриат

Форматы	Содержание	Результат
Техник по обслуживанию БАС, оператор-инструктор	Ремонт электроники, замена узлов, диагностика двигателей, материаловедение (композиты), практика пилотирования в разных погодных условиях.	Диплом техника, позволяющий работать в сервисных центрах и эксплуатационных подразделениях

Составлено автором.

Направлено на создание программного обеспечения, проектирование бортовых систем и интеграцию БАС в общее воздушное пространство. Подготовка инженеров-разработчиков, проектировщиков сложных авиационных систем и руководителей эксплуатационных подразделений.

Таблица №3. Высшее образование: Магистратура

Форматы	Содержание	Результат
Авиастроение, системы управления, радиотехника	Глубокая физика и математика, аэродинамика, термогазодинамика, теория автоматического управления, проектирование в САД-системах.	Инженер-конструктор или инженер-электронщик широкого профиля, способный проектировать отдельные узлы системы

Составлено автором.

Таблица №4. Подготовка узкопрофильных исследователей и главных конструкторов.

Форматы	Содержание	Результат
Искусственный интеллект для автономных миссий, роевой интеллект, стелс-технологии, системы связи с защитой от РЭБ.	Научно-исследовательская работа, создание прототипов сложных систем, глубокое изучение алгоритмов компьютерного зрения и машинного обучения.	Ведущий инженер, способный возглавить разработку нового типа БПЛА.

Таблица №5. Сводная таблица уровней.

Уровень	Срок обучения	Ключевая компетенция
Кружок	1–3 года	«Умею собирать и летать»

Колледж	3–4 года	«Умею чинить и обслуживать»
Бакалавриат	4 года	«Понимаю, как это устроено и спроектировано»
Магистратура	2 года	«Могу создать новую концепцию системы»
Переподготовка	1–3 мес.	«Владею конкретным новым инструментом»

Составлено автором.

Вывод

По результатам проведенного исследования следует подчеркнуть необходимость переход от разрозненных курсов к единой образовательной системе, где успешная подготовка кадров для отрасли БАС возможна только при объединении усилий вузов, промышленных партнеров и государства

Интеграция системы обучения позволит синхронизировать образовательные программы с быстрорастущими запросами рынка. Подготовка специалистов со школьной скамьи до университетского обучения обеспечит непрерывное развитие компетенций, что позволит готовить как операторов и техников, так и инженеров-разработчиков со сложными навыками в области ИИ и системного проектирования

Интегрированная система позволяет преодолеть разрыв между теорией и практикой, создавая устойчивый «конвейер» высококвалифицированных специалистов, готовых к работе в условиях высокотехнологичной экономики.

Список используемой литературы:

1. Усенов, К. Ж. Перспективы инженерного образования в джалал-абадском государственном университете им.Б.Осмонова / К. Ж. Усенов, А. П. Алибаев // Современные проблемы механики. – 2020. – № 41(3). – С. 513-520.
2. Dan Gettinger “Unmanned Combat Aerial Vehicles” Bard College.
3. Victoria Sainz “Turkey’s Drone Industry” 26 January 2026
4. Dan Gettinger “The Drone Databook” Bard College.
5. China’s Drone Training Boom Takes Of www.sixthtone.com
6. Doga Eralb Ph.D Marine Corps University, Command and Staff College
7. Baykar Technology www.baykartech.com
8. Никулина Т. В. Информатизация и цифровизация образования
9. Авиационные правила Кыргызской Республики АПКР-6 Часть IV.

Шамиев Жакып Бакирович, Токтомурастов Кудайберди Токтомурастович, Рахманов Мырзапаяз Кайратович
**РАДИАЦИЯЛЫК КАЛДЫКТАРДЫ РЕКУЛЬТИВАЦИЯЛООДО ГЕРМАНИЯНЫН
 ТАЖРЫЙБАСЫН КОЛДОНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ**
Шамиев Жакып Бакирович, Токтомурастов Кудайберди Токтомурастович, Рахманов Мырзапаяз Кайратович
**ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ОПЫТА ГЕРМАНИИ ПРИ РЕКУЛЬТИВАЦИИ
 РАДИОАКТИВНЫХ ОТХОДОВ**
Shamiev Zhakup Bakirovich, Toktomuratov Kudaiberdi Toktomuratovich, Rakhmanov Myrzapayaz Kairatovich
**POSSIBILITIES OF APPLYING GERMANY'S EXPERIENCE IN THE
 RECLAMATION OF RADIOACTIVE WASTE IN**

УДК 622.831

Аннотация: Макалада Жалал-Абад облусунда жайгашкан Майлуу-Суу шаарындагы мурдагы уран өндүрүшүнүн калдыктарынын экологиялык абалы талданат. Радиоактивдүү калдыктардын айлана-чөйрөгө жана калктын саламаттыгына тийгизген таасири каралып, Германиянын рекультивация жүргүзүүдө колдонгон технологиялары изилденет. Ошондой эле бул тажрыйбаны Кыргызстанда пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү сунушталат. Макалада калдык сактоочу жайлардын учурдагы техникалык абалы, табигый кырсыктардын таасири жана радиациялык коркунучтарды азайтуу боюнча жүргүзүлүп жаткан иштерге өзгөчө көңүл бурулат. Мындан тышкары, айлана-чөйрөнү коргоо, радиациялык мониторингди күчөтүү жана калктын экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу маселелери каралат. Эл аралык кызматташтыктын мааниси белгиленип, рекультивация иштерин өркүндөтүү аркылуу аймактын экологиялык абалын жакшыртуу жолдору негизделет. Бул изилдөө туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу жана келечек муундар үчүн коопсуз экологиялык шарттарды түзүү зарылдыгын көрсөтөт.

Негизги сөздөр: радиациялык булгануу, уран калдыктары, рекультивация, экологиялык коопсуздук, Майлуу-Суу, эл аралык тажрыйба.

Аннотация: В статье анализируется экологическое состояние отходов бывшего уранового производства, расположенных в городе Майлуу-Суу Джалал-Абадской области. Рассматривается влияние радиоактивных отходов на окружающую среду и здоровье населения, а также изучаются технологии рекультивации, применяемые в Германии. Кроме того, предлагаются возможности использования данного опыта в Кыргызстане. В статье особое внимание уделяется текущему техническому состоянию хвостохранилищ, влиянию природных катастроф и проводимым работам по снижению радиационных рисков. Также рассматриваются вопросы охраны окружающей среды, усиления радиационного мониторинга и обеспечения экологической безопасности населения. Отмечается важность международного сотрудничества и обосновываются пути улучшения экологического состояния региона посредством совершенствования рекультивационных работ. Данное исследование показывает необходимость обеспечения устойчивого развития и создания безопасных экологических условий для будущих поколений.

Ключевые слова: радиационное загрязнение, урановые отходы, рекультивация, экологическая безопасность, Майлуу-Суу, международный опыт.

Abstract: The article analyzes the environmental condition of waste from former uranium production located in the city of Mailuu-Suu in the Jalal-Abad region. The impact of radioactive waste on the environment and public health is examined, and the reclamation technologies applied in Germany are studied. In addition, the possibilities of applying this experience in Kyrgyzstan are proposed. Special attention is given to the current technical condition of tailings

storage facilities, the impact of natural disasters, and the measures being implemented to reduce radiation risks. The article also addresses issues of environmental protection, strengthening radiation monitoring, and ensuring environmental safety for the population. The importance of international cooperation is emphasized, and ways to improve the ecological condition of the region through the enhancement of reclamation activities are substantiated. This study highlights the necessity of ensuring sustainable development and creating safe environmental conditions for future generations.

Keywords: radiation contamination, uranium waste, reclamation, environmental safety, Mailuu-Suu, international experience.

Адам өзүнүн жашоо чөйрөсүнө жаратылыш ресурстарын пайдалануу аркылуу гана эмес, ошол эле учурда аны өзгөртүп, өзүнүн чарбалык жана башка муктаждыктарына ылайыкташтыруу аркылуу да таасир этет.[1] Кыргызстан пайдалуу кендерди казып алуу боюнча бай өлкө болгондуктан, айрыкча тоо-кен ишканалары жайгашкан аймактардагы экологиялык абалды эске алуу менен айлана-чөйрөнү коргоо мыйзамдарын дайыма көзөмөлдө кармоо зарыл. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын аймагында зыяндуу радиация, айрым ишканалардын чыгарындысы жана аларды көмүү иштерине байланышкан жагдайлар айлана-чөйрөнүн булгануу коркунучун жаратууда. Бул жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдаланбоого, биологиялык ар түрдүүлүктүн жана жерлердин жоголушуна, кооптуу химиялык заттардын көбөйүшүнө алып келип, олуттуу экономикалык зыян келтирүүдө[2].

Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында жайгашкан Майлуу-Суу шаары совет мезгилинде стратегиялык мааниге ээ болгон уран өндүрүш борборлорунун бири болгон. 1946–1968-жылдары жүргүзүлгөн өндүрүш иштеринин натыйжасында көп көлөмдөгү радиоактивдүү калдыктар топтолгон. Өндүрүш токтогондон кийин калдык сактоочу жайлар жетиштүү деңгээлде корголбой, экологиялык жактан кооптуу объекттерге айланган.

Азыркы учурда бул калдыктар айлана-чөйрөгө жана калктын ден соолугуна коркунуч жаратууда. Азыркы азык заттардын коопсуздук проблемасы – окумуштуулар, микробиологдор, өндүрүүчүлөр, санитардык-эпидемиологиялык органдар жана керектөөчүлөр биригип, комплекстүү чечүүнү талап кылган татаал жана курч замандын проблемасы[4]. Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй, мындай көйгөйлөрдү чечүүдө рекультивация иштери маанилүү роль ойнойт.

Майлуу-Суудагы радиоактивдүү калдыктардын учурдагы абалы

Майлуу-Суу шаарында жалпы 23 калдык сактоочу жай жана бир нече кен калдыктары жайгашкан. Алардын ичинде миллиондогон куб метр радиоактивдүү материал топтолгон.

Аймактын табигый шарттары да кооптуу абалды күчөтөт. Шаар тоолуу рельефте жайгашкандыктан, жер көчкү жана сел сыяктуу табигый кырсыктар көп кездешет. Калдык сактоочу жайлардын айрымдары Майлуу-Суу дарыясынын жээгинде жайгашкан. Бул радиоактивдүү заттардын суу аркылуу таралышына шарт түзүшү мүмкүн.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында айрым сактоочу жайларда коргоочу катмарлар бузулгандыгы, радон газынын деңгээли жогору экени жана радиациялык фон нормадан ашкан учурлар катталган.

Германиядагы рекультивация иштеринин өзгөчөлүктөрү

Германия мурдагы уран өндүрүш аймактарын калыбына келтирүүдө чоң тажрыйба топтогон өлкөлөрдүн бири болуп саналат. Айрыкча Wismut компаниясы жүргүзгөн рекультивация долбоорлору эл аралык деңгээлде ийгиликтүү мисал катары каралат.

Германияда рекультивация иштеринде төмөнкү ыкмалар колдонулат:

- калдык сактоочу жайларды көп катмарлуу инженердик жабуулар менен бекемдөө;
- радиоактивдүү калдыктарды туруктуу геологиялык аймактарга көчүрүү;
- топуракты жана ландшафтты биологиялык калыбына келтирүү;
- радиациялык мониторинг системасын уюштуруу.

Бул чаралар айлана-чөйрөнүн булгануусун азайтууга жана калктын коопсуздугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Майлуу-Сууда Германиянын рекультивация тажрыйбасын колдонуу

Майлуу-Суу шаарындагы радиациялык калдыктарды коопсуз абалга келтирүү иштеринде Европа мамлекеттеринин, анын ичинде Германиянын рекультивация жүргүзүү тажрыйбасы пайдаланылууда. Эл аралык уюмдардын катышуусу менен жүргүзүлгөн долбоорлордун алкагында калдык сактоочу жайларды бекемдөө жана коргоо иштерине заманбап инженердик ыкмалар киргизилген.

Бул иштердин жүрүшүндө калдык сактоочу жайлардын үстү көп катмарлуу коргоочу жабуулар менен жабылып, жаан-чачын сууларынын киришин алдын алуу үчүн дренаж системалары орнотулууда. Мындай чаралар радиациялык заттардын айлана-чөйрөгө таралуу коркунучун төмөндөтүүгө багытталган.

Ошондой эле көчкү жана сел коркунучу жогору болгон аймактардагы калдыктарды коопсуз жайларга көчүрүү иштери жүргүзүлүүдө. Рекультивация процессинде биологиялык калыбына келтирүү чаралары да колдонулуп, топуракты жакшыртуу жана жашыл өсүмдүктөрдү отургузуу аркылуу аймактын экологиялык абалын жакшыртуу максаты көздөлүүдө. Бул иштер аймактагы радиациялык коркунучтарды азайтып, калктын жашоо шартын жакшыртууга өбөлгө түзүүдө.

Көйгөйлөрдү чечүүнүн негизги багыттары

Радиациялык калдыктарды коопсуз башкаруу төмөнкү чараларды талап кылат:

- Калдык сактоочу жайлардын техникалык абалын туруктуу изилдөө;
- Кооптуу объекттерди реконструкциялоо же көчүрүү;
- Радиациялык мониторинг системасын өнүктүрүү;
- Калкты таза суу менен камсыз кылуу;
- Экологиялык билим берүү иштерин күчөтүү;

- Эл аралык кызматташтыкты кеңейтүү.

Жыйынтык

Майлуу-Суу шаарындагы радиоактивдүү калдыктар экологиялык жактан олуттуу коркунуч жараткан объекттердин катарына кирет. Германиянын рекультивация жүргүзүүдөгү тажрыйбасын колдонуу бул көйгөйдү чечүүгө көмөк көрсөтөт. Комплекстүү инженердик жана экологиялык чараларды ишке ашыруу аркылуу аймактагы радиациялык коркунучтарды азайтып, калктын коопсуздугун камсыз кылууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Жакыпбекова, А. Т. Техногенные состояния хвостохранилищ в Кыргызстане / А. Т. Жакыпбекова, К. Ж. Усенов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2017. – № 7. – С. 35-37.
2. Жакыпбекова, А. Т. Состояние отходов Сумсар-Шекафтарского горнопромышленного комплекса Жалал-Абадского области / А. Т. Жакыпбекова, К. Ж. Усенов // Инновационные технологии в науке и образовании : сборник статей VII Международной научно-практической конференции: в 2 частях, Пенза, 20 января 2018 года. Том Часть 1. – Пенза: "Наука и Просвещение" (ИП Гуляев Г.Ю.), 2018. – С. 42-48.
3. Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги. Радиациялык кооптуу объекттер боюнча отчеттор, 2023.
4. Калаева, Г. С. Безопасность современного питания и экологические проблемы возникновенные от некоторых тяжелых металлов в окружающей среде / Калаева Г. С., Сакбаева З. И // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 3(38). – С. 29-33.
5. UNEP, IAEA. Environmental assessment of tailing dumps in Mailuu-Suu, 2020.
6. Wismut GmbH рекультивация долбоорлорунун материалдары, 2019.

Шамиев Жакып Бакирович, Уркунбаев Эрнис Уркунбаевич ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАРДА КУТКАРУУЧУЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ДАЯРДЫГЫ

Шамиев Жакып Бакирович, Уркунбаев Эрнис Уркунбаевич ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПАСАТЕЛЕЙ В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

Shamiev Zhakyp Bakirovich, Urkunbaev Ernis Urkunbaevich PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF RESCUERS IN EMERGENCY SITUATIONS

УДК 622.831

***Аннотация:** Бул макалада өзгөчө кырдаалдар шартында куткаруучулардын психологиялык даярдыгынын мааниси комплекстүү жана илимий негизде каралат. Изилдөөдө кырсык болгон аймактагы калктын психологиялык абалы, өзгөчө кырдаал учурунда адамдардын жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү жана эмоционалдык реакциялары талданат. Ошондой эле жабыркагандарга психологиялык жардам көрсөтүүнүн негизги принциптери, ыкмалары жана этаптары кеңири баяндалат. Макалада куткаруучулардын кесиптик сапаттары, алардын стресс шарттарында иш алып баруу жөндөмү жана эмоционалдык туруктуулугунун ролу өзгөчө белгиленет. Мындан тышкары куткаруучуларды психологиялык жактан даярдоонун теориялык жана*

практикалык негиздери, тренингдердин мааниси жана кызматкерлерди психологиялык жактан коргоо чаралары каралат. Изилдөөнүн жыйынтыгында психологиялык туруктуулук куткаруу иштеринин натыйжалуулугун камсыз кылуучу негизги фактор экени аныкталат. Ачык сөздөр: өзгөчө кырдаалдар, куткаруу иштери, психологиялык даярдык, стресс, психологиялык жардам, куткаруучу адистер.

Ачык сөздөр: өзгөчө кырдаалдар, куткаруу иштери, психологиялык даярдык, стресс, психологиялык жардам, куткаруучу адистер, экстремалдык психология, стресске туруктуулук, психологиялык туруктуулук, биринчи психологиялык жардам.

Аннотация: В данной статье комплексно и на научной основе рассматривается значение психологической подготовки спасателей в условиях чрезвычайных ситуаций. В исследовании анализируются психологическое состояние населения в зоне происшествия, особенности поведения людей и их эмоциональные реакции во время чрезвычайных ситуаций. Также подробно рассматриваются основные принципы, методы и этапы оказания психологической помощи пострадавшим. В статье раскрываются профессиональные качества спасателей, их способность работать в условиях стресса и роль эмоциональной устойчивости в профессиональной деятельности. Кроме того, рассматриваются теоретические и практические основы психологической подготовки спасателей, значение тренингов и меры психологической защиты сотрудников. В результате исследования установлено, что психологическая устойчивость является ключевым фактором обеспечения эффективности спасательных работ.

Ключевые слова: чрезвычайные ситуации, спасательные работы, психологическая подготовка, стресс, психологическая помощь, спасатели.

Abstract: This article comprehensively and scientifically examines the importance of psychological preparation of rescuers in emergency situations. The study analyzes the psychological condition of the population in disaster areas, behavioral characteristics of people, and their emotional reactions during emergencies. It also describes in detail the main principles, methods, and stages of providing psychological assistance to victims. The article highlights the professional qualities of rescuers, their ability to work under stressful conditions, and the role of emotional stability in their professional activities. In addition, the theoretical and practical foundations of psychological training of rescuers, the importance of training programs, and measures for psychological protection of personnel are considered. The study concludes that psychological resilience is a key factor in ensuring the effectiveness of rescue operations.

Keywords: emergency situations, rescue operations, psychological preparation, stress, psychological assistance, rescuers.

Киришүү

Акыркы он жылдыкта дүйнөнүн көпчүлүк аймактарында табигый жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардын саны байкаларлык өсүүдө [2.15]. Бул көрүнүш глобалдык климаттык өзгөрүүлөрдүн күчөшү, өнөр жай тармактарынын кеңейиши, калктын санынын өсүшү жана шаарлардын тездик менен өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Табигый кырсыктардын катарына жер титирөө, сел жүрүшү, жер көчкү, кургакчылык жана бороон-чапкын сыяктуу көрүнүштөр кирет. Ал эми техногендик кырсыктарга өндүрүш авариялары, химиялык жана радиациялык булгануулар, транспорт кырсыктары жана ири өрт кырсыктары кирет. Мындай кырсыктар адам өмүрүнө гана

коркунуч жаратпастан, экономикалык жоготууларга жана социалдык туруксуздукка алып келиши мүмкүн.

Өзгөчө кырдаалдардын пайда болушу калктын коопсуздугун камсыз кылуу маселесин мамлекеттик деңгээлде приоритеттүү багыттардын бири катары кароону талап кылат. Кырсык болгон учурда биринчи кезекте адамдарды коопсуз жайларга көчүрүү, жабыркагандарга медициналык жана социалдык жардам көрсөтүү, ошондой эле кырсыктын кесепеттерин жоюу иштерин уюштуруу зарыл. Бул милдеттерди аткарууда куткаруу кызматтары негизги ролду ойнойт. Куткаруучулар өзгөчө кырдаал болгон аймактарда иш жүргүзүп, адамдардын өмүрүн сактап калуу жана материалдык жоготууларды азайтуу максатын көздөшөт.

Куткаруучулардын ишмердүүлүгү жогорку деңгээлдеги жоопкерчиликти жана даярдыкты талап кылат. Адамды маданий деп айтуу мүмкүн, ал жөн гана жүрүм-турум эрежелерин туура сактаган эмес, адамзаттын турмушунун ар кандай тармактарында терең билимге ээ болгон, өз баалуулуктары жана кызыкчылыктары үчүн жоопкерчиликтүү, физикалык тарбия жана спорт философиясын өздөштүргөн адам [9]. Алар көбүнчө адам өмүрүнө түздөн-түз коркунуч жаралган шарттарда иш алып барышат. Мындай кырдаалдарда адистерден күчтүү физикалык даярдык гана эмес, психологиялык туруктуулук, эмоцияларды көзөмөлдөө жөндөмү жана тез чечим кабыл алуу жөндөмү талап кылынат[3.42]. Өзгөчө кырдаал учурунда убакыт фактору өтө маанилүү болгондуктан, куткаруучунун ар бир аракетинин тактыгы жана ыкчамдыгы адам өмүрүн сактап калууда чечүүчү ролду ойнойт.

Практикалык тажрыйба көрсөткөндөй, куткаруучунун психологиялык даярдыгы анын кесиптик ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугуна түздөн-түз таасир этет. Кырсык болгон аймакта иштеген адистер адамдардын коркуу сезимине, дүрбөлөң абалына жана эмоционалдык чыңалуусуна туш болушат. Мындай шартта куткаруучу өзүнүн эмоцияларын көзөмөлдөп, жабыркагандар менен туура психологиялык байланыш түзө билиши зарыл. Психологиялык жактан даяр адистер кырсык учурунда сабырдуулук менен иш алып барып, туура жана негизделген чечим кабыл алууга жөндөмдүү болушат.

Өзгөчө кырдаал учурунда калктын психологиялык абалы өтө туруксуз болуп калат. Адамдар коркуу, үмүтсүздүк жана кооптонуу сезимдерин башынан өткөрүшөт. Айрым учурларда дүрбөлөң пайда болуп, адамдар өз өмүрүн сактоо үчүн башаламан аракеттерди жасашы мүмкүн.[4.28] Мындай кырдаал куткаруу иштерин уюштурууда кошумча кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан куткаруучулар жабыркагандар менен иштөөдө психологиялык жардам көрсөтүүнүн негизги принциптерин билүүгө милдеттүү.

Дүйнөлүк практикада куткаруучуларды психологиялык жактан даярдоо маселеси өзгөчө көңүл бурулган багыттардын бири болуп саналат. Эл аралык деңгээлде бул тармакта маанилүү сунуштар жана методикалык колдонмолор **World Health Organization** тарабынан иштелип чыккан. Аталган уюм өзгөчө кырдаалдар учурунда калкка психосоциалдык жардам көрсөтүүнүн универсалдуу принциптерин сунуштайт. Ошондой эле гуманитардык багытта иш алып барган **International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies** уюму куткаруучуларга биринчи психологиялык жардам көрсөтүү боюнча практикалык ыкмаларды иштеп чыккан.

Улуттук деңгээлде өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин жоюу жана калкты коргоо боюнча иш-чараларды уюштурууда **Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар**

министрлиги негизги мамлекеттик орган болуп саналат. Бул мекеме куткаруучуларды даярдоо боюнча атайын окуу программаларын иштеп чыгып, адистердин кесиптик жана психологиялык даярдыгын жогорулатуу багытында иш алып барууда. Министрликтин окуу борборлорунда куткаруучулар экстремалдык шарттарда иштөө, стресс менен күрөшүү жана жабыркагандарга психологиялык жардам көрсөтүү боюнча даярдыктан өтүшөт.

Өзгөчө кырдаалдардын масштабы жана алардын кесепеттеринин татаалдыгы куткаруучуларды даярдоонун жаңы ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылууда. Заманбап шартта куткаруучуларга коюлган талаптар улам күчөп, алардын кесиптик компетенттүүлүгү менен катар психологиялык туруктуулугу да негизги критерийлердин бири болуп калууда. Ошондуктан куткаруучулардын психологиялык даярдыгын изилдөө жана аны өркүндөтүү өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин азайтууда маанилүү илимий жана практикалык маселе болуп саналат.

Куткаруучулардын психологиялык даярдыгы төмөнкү негизги милдеттерди чечүүгө багытталат: Өзгөчө кырдаал аймагындагы шартка куткаруучулардын тез адаптацияланышына көмөктөшүү, куткаруучуларда авариялык-куткаруу жана башка кечиктирилгис иштерди (АКБКИ) даярдоо жана жүргүзүү мүнөзү жөнүндө түшүнүк калыптандыруу, экстремалдык шарттарда иштөө үчүн куткаруучулардын психологиялык туруктуулугун калыптандыруу, куткаруу түзүмдөрүнүн жеке курамында ар кандай түрдөгү иштерди жүргүзүүдө куткаруу техникасын жана шаймандарын ишенимдүү колдонуу боюнча туруктуу көндүмдөрдү өнүктүрүү, куткаруучуларда кесиптик маанилүү сапаттарды калыптандыруу жана өнүктүрүү, экстремалдык шарттарда иш алып баруу учурунда (психологдор жана медицина кызматкерлери жок учурда) куткаруучуларга психологиялык колдоо көрсөтүү, авариялык-куткаруу иштерин жүргүзүү учурунда жана алар аяктагандан кийин бузулган психикалык функцияларды калыбына келтирүү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери

Изилдөөнүн негизги максаты-өзгөчө кырдаалдар шартында куткаруучулардын психологиялык даярдыгынын мазмунун, түзүмүн жана өзгөчөлүктөрүн комплекстүү талдоо, ошондой эле жабыркагандарга психологиялык жардам көрсөтүүнүн натыйжалуу механизмдерин илимий негизде аныктоо болуп саналат. Бул максат куткаруу иштеринин сапатын жогорулатууга, адистердин психологиялык туруктуулугун бекемдөөгө жана өзгөчө кырдаалдардын терс психологиялык кесепеттерин азайтууга багытталган.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү каралат:

- өзгөчө кырдаалдардын адам психикасына тийгизген таасирин теориялык жактан талдоо;
- куткаруучулардын кесиптик ишмердүүлүгүндө психологиялык даярдыктын ордун жана ролун аныктоо;
- экстремалдык шартта пайда болуучу стресс факторлорун жана алардын кесепеттерин изилдөө;
- куткаруучулардын психологиялык туруктуулугун калыптандыруу ыкмаларын талдоо;
- жабыркагандарга көрсөтүлүүчү биринчи психологиялык жардамдын принциптерин жана ыкмаларын системалаштыруу;

- эл аралык жана улуттук тажрыйбаларды салыштыруу аркылуу натыйжалуу механизмдерди сунуштоо;

- изилдөөнүн жыйынтыгында практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн практикалык мааниси — алынган жыйынтыктарды куткаруу кызматкерлерин даярдоо программаларына киргизүү, тренингдерди өркүндөтүү жана психологиялык колдоо системасын жакшыртуу мүмкүнчүлүгүндө. Демек, бул изилдөө өзгөчө кырдаалдарда адам өмүрүн сактоого жана куткаруу кызматтарынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга салым кошот.

Өзгөчө кырдаалдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү

Өзгөчө кырдаал адамдын психикасына күчтүү стресс фактор катары таасир этет, анткени ал күтүүсүз, кооптуу жана белгисиз шартта пайда болот. Адам — бул акыл-эске ээ, иш-аракет жүргүзгөн жана чындыктагы өз ордун аңдап билген субъект [6]. Мындай учурда адамдын нерв системасы «коргонуу режими»не өтүп, организмде адреналиндин деңгээли жогорулайт, жүрөк кагышы тездейт, көңүл топтоо өзгөрөт. Натыйжада эмоционалдык жана жүрүм-турумдук реакциялар курч мүнөзгө ээ болот. Кырсык учурунда адамдар көбүнчө шок абалын, коркуу жана паниканы, үмүтсүздүктү, агрессияны же депрессиялык белгилерди башынан өткөрүшөт. Бул реакциялар адамдын табигый коргонуу механизми болуп саналат жана өмүрдү сактап калууга багытталган инстинктивдүү жооп катары түшүндүрүлөт [7.51].

Бирок кээ бир учурларда ашыкча коркуу же дүрбөлөң абалы адамдардын логикалык ой жүгүртүүсүн начарлатып, туура чечим кабыл алууга тоскоол болот. Мисалы, паника массалык башаламандыкка алып келип, эвакуация процессин татаалдаштырышы мүмкүн. Узакка созулган стресс депрессиялык абалга, посттравмалык стресстик бузулууларга жана социалдык адаптациянын кыйынчылыктарына себеп болот. Айрыкча балдар, улгайган адамдар жана жакындарын жоготкон жарандар психологиялык жактан көбүрөөк жабыркашат.

Ошондуктан өзгөчө кырдаалдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу куткаруу иштерин уюштурууда маанилүү. Куткаруучулар адамдардын эмоционалдык абалын түшүнүп, туура коммуникация жүргүзө билиши керек. Психологиялык колдоо көрсөтүү, так маалымат берүү жана коопсуздук сезимин түзүү аркылуу жабыркагандардын стресстик абалын азайтууга болот. Демек, өзгөчө кырдаалдардын психологиялык аспектилерин изилдөө жана практикага киргизүү адамдардын өмүрүн жана ден соолугун сактоодо чоң мааниге ээ [3.67].

Кырсык учурунда калктын жүрүм-туруму

Психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, өзгөчө кырдаал учурунда адамдардын жүрүм-туруму ар кандай болушу мүмкүн. Айрым адамдар активдүү аракетке өтсө, башкалары жардам күтүп пассивдүү абалда калат [4.39].

Калктын жүрүм-турумуна төмөнкү факторлор таасир этет:

- кырсыктын масштабы;
- маалыматтын жетиштүүлүгү;
- социалдык колдоо деңгээли;
- жеке психологиялык өзгөчөлүктөр.

Маалыматтын жетишсиздиги көбүнчө дүрбөлөңгө алып келет. Ошондуктан калкты так жана ишенимдүү маалымат менен камсыз кылуу өзгөчө мааниге ээ.

Жабыркагандарга психологиялык жардам көрсөтүү

Өзгөчө кырдаал учурунда жабыркагандарга жардам көрсөтүү комплекстүү мүнөзгө ээ болушу керек. Биринчи кезекте адамдардын жашоо үчүн негизги муктаждыктары камсыздалышы зарыл.

Психологиялык жардам көрсөтүүнүн негизги принциптери төмөнкүлөр болуп саналат:

Боорукер мамиле

Жабыркагандарга көңүл буруу жана аларды түшүнүү психологиялык стабилдүүлүктү камсыз кылат.

Эмоцияларды билдирүүгө шарт түзүү

Адамдардын сезимдерин жашырбай айтуусу психологиялык чыңалууну азайтат.

Так маалымат берүү

Маалыматтын ачык болушу коркуу сезимин азайтат.

Дүрбөлөңдү алдын алуу

Куткаруучулар адамдарды уюштурууга жана коопсуз аймакка жеткирүүгө көмөктөшөт.

Социалдык колдоо

Жакындары менен байланыш түзүү адамдын психологиялык абалын жакшыртат[2.34].

Куткаруучуларга керектүү кесиптик сапаттар

Куткаруучулардын ишмердүүлүгү жогорку деңгээлдеги психологиялык даярдыкты талап кылат. Алар төмөнкү сапаттарга ээ болушу керек:

стресс шарттарына туруктуулук;

тез чечим кабыл алуу жөндөмү;

жоопкерчилик;

эмоционалдык көзөмөл;

коммуникациялык жөндөмдөр;

чыдамкайлык;

гумандуулук.

Бул сапаттар куткаруу иштеринин натыйжалуулугун жогорулатат[3.85].

Куткаруучуларды психологиялык даярдоо ыкмалары

Куткаруучуларды даярдоо атайын окуу программалары аркылуу жүргүзүлөт.

Даярдоо процессинде төмөнкү ыкмалар колдонулат:

Теориялык даярдык

Экстремалдык психология жана стресс теориялары үйрөтүлөт[4.92].

Практикалык машыгуулар

Реалдуу кырдаалдарды моделдөө куткаруучуларды психологиялык жактан даярдайт[1.23].

Командалык иш көндүмдөрү

Куткаруу иштери көбүнчө топ менен жүргүзүлгөндүктөн командалык аракет маанилүү.

Психологиялык тренингдер

Стресс менен күрөшүү жана эмоцияларды башкаруу ыкмалары үйрөтүлөт.

Куткаруучулардын психологиялык корголушу

Куткаруучулар кырсык учурунда чоң эмоционалдык басымга туш болушат. Бул узак убакытта психологиялык чарчоого алып келиши мүмкүн.

Психологиялык коргоо чаралары төмөнкүлөрдү камтыйт:

реабилитациялык программалар;

психологиялык кеңеш берүү;

эс алуу режимин туура уюштуруу;

кесиптик колдоо.

Бул чаралар адистердин иш жөндөмдүүлүгүн сактоого жардам берет.

Эл аралык тажрыйба

Эл аралык деңгээлде өзгөчө кырдаалдар учурунда психологиялык жардам көрсөтүүнүн бирдиктүү принциптери жана стандарттары иштелип чыккан. Бул багытта **World Health Organization (WHO)**, **International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC)** жана **International Search and Rescue Advisory Group (INSARAG)** сыяктуу уюмдар чоң роль ойнойт. Алар тарабынан сунушталган көрсөтмөлөр куткаруучуларды даярдоодо, ыкчам жооп кайтаруу топторунун ишин уюштурууда жана жабыркагандарга психологиялык колдоо көрсөтүүдө кеңири колдонулат.

Эл аралык тажрыйбанын негизги компоненттеринин бири — Биринчи психологиялык жардам (Psychological First Aid, PFA) концепциясы. Бул ыкма адамдарга дароо медициналык эмес, бирок эмоционалдык жана социалдык колдоо көрсөтүүгө багытталган. Анын негизги принциптери — коопсуздукту камсыз кылуу, тынчтандыруу, ишеним жаратуу, так жана жеткиликтүү маалымат берүү, ошондой эле жакындары жана социалдык кызматтар менен байланыш түзүүгө көмөк көрсөтүү. PFA ыкмасы жабыркагандардын стресстик абалын жеңилдетип, узак мөөнөттүү психологиялык бузулууларды алдын алууга жардам берет.

Көптөгөн өлкөлөрдө куткаруучулар жана ыктыярчылар бул стандарттар боюнча атайын окуудан өтүшөт. Практикалык машыгуулар, симуляциялык сценарийлер жана командалык тренингдер аркылуу адистер реалдуу кырдаалга психологиялык жактан даярдалат. Натыйжада, эл аралык стандарттарды колдонуу өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин азайтууга, куткаруучулардын кесиптик туруктуулугун жогорулатууга жана жабыркагандарга сапаттуу жардам көрсөтүүгө өбөлгө түзөт [2.10].

Жыйынтык

Өзгөчө кырдаалдарда куткаруучулардын психологиялык даярдыгы алардын кесиптик ишинин сапатын жана коопсуздугун аныктаган чечүүчү фактор болуп эсептелет. Кырсык, табигый кырсыктар же техногендик авариялар учурунда эмоционалдык чыңалуу, коркунуч жана белгисиздик жогору болот. Мындай шартта психологиялык жактан туруктуу адистер гана кырдаалды так баалап, ыкчам жана негиздүү чечим кабыл ала алышат. Бул болсо жабыркагандардын өмүрүн сактап калууга, материалдык чыгымдарды азайтууга жана куткаруу иштеринин натыйжалуулугун жогорулатууга түздөн-түз таасир этет.

Куткаруучуларды даярдоодо теориялык билимди практикалык машыгуулар менен айкалыштыруу өзгөчө мааниге ээ. Психологиялык тренингдер, стресс-менеджмент ыкмалары, командалык ишти өнүктүрүү, лидерлик сапаттарды калыптандыруу жана экстремалдык шарттарды моделдөөчү машыгуулар адистердин ички даярдыгын бекемдейт. Мындан тышкары, кызматкерлерге өз ара колдоо көрсөтүү системасын түзүү,

кризистик кырдаалдан кийинки психологиялык реабилитацияны уюштуруу жана алдын алуу иш-чараларын жүргүзүү алардын кесиптик күйүп кетүүсүнүн (эмоционалдык чарчоонун) алдын алат.

Өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин азайтуу үчүн куткаруучуларды психологиялык даярдоону өркүндөтүү мамлекеттик саясаттын жана коомдук колдоонун маанилүү багыты болушу керек. Тийиштүү нормативдик базаны жакшыртуу, адистештирилген окутуу борборлорун өнүктүрүү жана үзгүлтүксүз квалификацияны жогорулатуу системасын киргизүү аркылуу куткаруу кызматтарынын жалпы натыйжалуулугун арттырууга болот. Демек, психологиялык даярдык — бул жөн гана кошумча компонент эмес, куткаруучулардын кесиптик ишмердүүлүгүнүн ажырагыс жана стратегиялык мааниге ээ бөлүгү болуп саналат. Кызматкерлердин ички психологиялык туруктуулугу жана өз эмоцияларын башкаруу жөндөмү гана кырсык учурунда туура чечим кабыл алууга, жабыркагандардын өмүрүн сактап калууга жана жалпы куткаруу иштеринин натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Мына ушундай сабырдуулук жана жоопкерчилик ар бир адамдын жеке аң-сезими менен байланыштуу: аң-сезим ойлордун жакшы жаманын иргебейт. Силердин оюнар — баардыгынын биринчи себеби. Ар бир адамдын бактысынын ачкычы өзүнүн колунда[10].

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги. Өзгөчө кырдаалдарда калкка жардам көрсөтүү боюнча окуу материалдары. – Бишкек, 2022. – 68 б.
2. World Health Organization. Psychosocial Support in Emergencies. – Geneva, 2021. – 95 p.
3. Александровский Ю.А. Экстремальная психология. – Москва: Наука, 2019. – 240 с.
4. Караяни А.Г. Основы экстремальной психологии. – Москва, 2018. – 210 с.
5. IFRC. Psychological First Aid in Emergencies. – Geneva, 2020. – 60 p.
6. Токоева, Г. С. Аль-Фараби - о человеке / Г. С. Токоева // *Universum: общественные науки*. – 2021. – № 10(78). – С. 23-26.6
7. Кыргыз Республикасынын мыйзамы «Өзгөчө кырдаалдар жөнүндө».
8. Лебедев В.И. Психология человека в экстремальных условиях. – Санкт-Петербург, 2017. – 190 с.
9. Алиев, И. Т. Философия физической культуры и спорта / И. Т. Алиев, Г. Т. Токтогулова, Ю. Р. Тиленчиев // *Актуальные проблемы физической культуры, спорта и туризма : Материалы XIV Международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию Победы в Великой Отечественной войне, Уфа, 25–27 марта 2020 года. Том 1.* – Уфа: Уфимский государственный авиационный технический университет, 2020. – С. 62-65.
10. Тажибаева, Ж. К. Адамдын жашоосундагы психологиялык абалдардын таасири / Ж. К. Тажибаева, А. К. Шишкараева, М. М. Досалиева // *Вестник Жалал-Абадского государственного университета*. – 2021. – No. 2(47). – P. 103-107.

Абдылдаева Н. Б.
**КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЛТУУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ**
Абдылдаева Н. Б.
**ТРАДИЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ КОКАНДСКОГО
ХАНСТВА И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**
Abdyldaeva N. B.
**TRADITIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE KOKAND KHANATE
AND THEIR ACTIVITIES**

УДК: 94(597.15):37

Аннотация. Кокон хандыгындагы салттуу билим берүү системасынын түпкү негиздери бир нече кылым мурда пайда болгондугу маалым. Мындай билим берүү системасы коңшу ээликтерде да таралган. Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө бул жагдай толук изилденбеген. Макалада Кокон хандыгы доорундагы салттык билим берүү мекемелери — медреселер, мечит жанындагы мектептер жана үйлөрдө окутуунун ишмердүүлүгү жана коомдогу орду каралат. Автор Кокон хандыгында билим берүү диний негизде жүргүзүлгөнүн, медреселердин диний илимдер менен катар айрым диний эмес сабактар да окутулгандыгын белгилейт. Ошондой эле мындай билим берүү мекемелери падышачылык доордо өз ишмердүүлүктөрүн ургаалдуу жүргүзгөндүгүнө токтолгон. Жыйынтыгында Кокон хандыгындагы салттык билим берүү тутумунун өзгөчөлүктөрү ачып берилген.

Ачык сөздөр: Кокон, хандык, салттык, билим берүү, мекеме, ишмердүүлүк, тарыхнаама.

Аннотация. Известно, что основы традиционной системы образования в Кокандском ханстве были заложены несколько столетий назад. Подобная система образования была распространена и в соседних владениях. Однако при изучении истории Кокандского ханства данный аспект исследован недостаточно полно. В статье рассматриваются традиционные образовательные учреждения периода Кокандского ханства — медресе, школы при мечетях, а также домашнее обучение, их деятельность и роль в обществе. Автор отмечает, что образование в ханстве осуществлялось на религиозной основе, при этом в медресе наряду с религиозными преподавались и некоторые светские дисциплины. Также подчеркивается, что такие учреждения активно функционировали и в период царской власти. В итоге раскрываются особенности традиционной системы образования Кокандского ханства.

Ключевые слова: Коканд, ханство, традиционное, образование, учреждение, деятельность, летопись.

Annotation. It is known that the foundations of the traditional education system in the Kokand Khanate were established several centuries ago. Similar educational systems were also widespread in neighboring territories. However, this aspect has not been fully explored in studies of the Kokand Khanate's history. This article examines the traditional educational institutions of the Kokand Khanate period — madrasas, mosque-attached schools, and home-based education — their functions and roles in society. The author notes that education in the khanate was conducted on a religious basis, and that madrasas taught not only religious subjects but also some secular disciplines. It is also emphasized that such institutions continued to operate

actively during the Tsarist period. As a result, the article reveals the distinctive features of the traditional education system of the Kokand Khanate.

Keywords: *Kokand, khanate, traditional, education, institution, activity, chronicle.*

Көп улуттуу Фергана өрөөнүндөгү калктардын башын коштурган Кокон хандыгынын тарыхын изилдөө иштери падышачылык мезгилден алгач башталган бери бүгүнкү күнгө чейин улантылып келет. Кокон хандыгынын изилденүү тарыхын шарттуу түрдө колониялдык мезгилге, советтик мезгилге жана эгемендүүлүк дооруна бөлүп кароого болот. Падышачылык доордо А. Кун, В. Наливкин сыяктуу бир топ орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде булак таанууга байланыштуу баалуу фактылык материалдар кеңири берилген. Алардын макалаларындагы жана очерктериндеги Кокон хандыгынын саясий, социалдык жана экономикалык турмушу ар тараптуу чагылдырылганы менен баалуу. Ал эми А. Бобровников, Н.П. Остроумов, Ф.М. Керенскийдин изилдөөлөрүндө жергиликтүү калктардын билим алуусу, мусулманчылык берүү мекемелеринин ролу жана таасирлери сөзгө алынган. А.Л. Троицкаянын бир топ эмгектеринде Кокон хандыгындагы медреселерге байланыштуу материалдар, аларга түшкөн каражаттар, мударистер жана мутавалилер тууралуу маалыматтар берилет. Советтик мезгилде Кокон хандыгынын тарыхы Р. Н. Набиев, П. П. Иванов, В. Плоских, Х. Бабабеков, Т. Бейсембиев, А. Хасанов жана К. Усөнбаев сыяктуу көрүнүктүү илимпоздор тарабынан иликтенип, бир топ көлөмдүү монографиялык эмгектер жарык көргөн. Бул изилдөөчүлөр хандыктын саясий өнүгүүсүн толук кандуу камтыбаса да, аймактык кеңейүүсү, салык системасы жана элдик кыймылдар сыяктуу маанилүү тарыхый маселелерге өзгөчө көңүл бурушкан. Ал эми калктын маданий турмушу В.В. Бартольддун [1] эмгектеринде чагылдырылган. Советтик тарыхнаамада 1960-80-жылдарда бул багытта изилдөө иштери жанданган. Алардын катарына билим берүү маселелерин изилдеген Д.О. Айтмамбетов [2], К.Е. Бендриков [3] сыяктуу авторлорду кошууга болот. Советтик доордогу дээрлик изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө билим берүүнүн тарыхын мусулманчылык маселеси менен менен байланыштырып келишкен. Исламдык билим берүү мекемелеринин жашоодогу ролу жана мааниси жана алардын маңызы ачылган эмес жана бир беткей бааланган. Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында Т.Кененсариев, Т. Өмүрбеков, Д. Сапаралиев, Б. Абытов, Ж. Алымбаев, К. Молдокасымов, Т. Өмурзакова жана башка бир катар илимпоздор тарабынан Кокон хандыгына байланыштуу илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөнү белгилүү. Бул окумуштуулардын эмгектери хандыктын саясий жагдайларын жана ал доордогу белгилүү кыргыз инсандарын изилдөөгө багытталган. Аталган хандыктын тарыхнаамасына сереп салууда маданий жагдайлардын, анын ичинде билим берүү жана агартуучулук маселелеринин терең изилденбегендигин байкоого болот. Соңку изилдөөлөрдө XIX к. – XX к. башындагы билим берүүнүн жана агартуучулуктун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн проблемалары Кыргызстандын мисалында чагылдырылган изилдөөлөр жаралды. Алардын катарына М.Ш.Султанова, М.Б.Асипбаева, А.Э.Кубатова, жана А.Карыева, Э.Авазов, Б. Зулуев ж.б. изилдөөлөрүн кошууга болот. Алсак, тарыхчы-педагог Б.Зулуевдин [4] изилдөөсүндө Кокон хандыгына караштуу медреселердин, Алымбек датканын, Молдо Кыргыздын, Молдо Нияздын, Мырзакул болуштун медресеси сыяктуу Кокон, Ош, Андижан, Наманган, Маргалаң, Канибадам ж.б. Фергана өрөөнүндөгү ондогон

шаарлардагы медреселердин ачылыш тарыхы, окуу процессинин өзгөчөлүктөрү, каржылык булактары, мутавали-мударистери, талабалары тууралуу маалыматтар анализденген. Ал эми А.Карыеванын изилдөөсүндө агартуучулуктун алкагында хандыктагы билим берүү жагдайларына сереп салынган[5].

Кокон хандыгы XVIII кылымдын баш ченинде негизделгени менен, бул аймактагы салттуу билим берүү системасынын түпкү негиздери бир нече кылым мурда пайда болгондугу маалым. Мусулман дүйнөсүндөгү алгачкы мектептер XI кылымда Багдад шаарындагы жума мечиттеринин алдында уюштурулуп, анда ислам дини жана диний илимдер боюнча талкуулар өткөрүлүп турган. Ушундан улам, араб тилиндеги "мектеп" деген сөз түзмө-түз "жазуу (үйрөнүү) жайы" дегенди түшүндүрөт. Бул маалыматтардан улам, Борбордук Азияда жана коңшу өлкөлөрдө мектепке чейинки билим берүү функциясын аткарган окуу жайлар бир топ натыйжалуу иш алып барганын көрүүгө болот. Борбордук Азиянын башка мамлекеттериндей эле, Кокон хандыгында калыптанган билим берүү жана тарбиялоо тартиби ислам дини жана маданияты менен тыгыз байланышта өнүккөндүгү талашсыз. Албетте башкалар сыяктуу эле Кокон хандыгында да билим берүү системасына таандык өзгөчө аспектилер болгон. Кокон хандыгынын тарыхына арналган «Тарих-и Фаргона» аттуу эмгекте Кокондогу медреселердин, мечиттердин, аркалардын, архитектуралык эстеликтердин курулушу тууралуу кеңири маалыматтар камтылган. Кокон хандыгынын тарыхын изилдөө жана талдоо үчүн маанилүү тарыхый булак болуп саналат. Айрыкча, хандыктын аймагында медреселер, мектептер, карыхандар, далоилхандар, дабиристандар жана мечиттердин жанындагы мектептер кеңири таралган. Бул окуу жайлар баштапкы, мектепке чейинки билим берүүнүн милдетин аткарышкан. Кокон хандыгынын билим берүүчү мекемелери коңшу хандыктар сыяктуу салттуу мектептерден турган жана Борбордук Азияда үстөмдүк кылган көп деңгээлдүү салттуу билим берүү системасына негизделген. Кокон хандыгында да билим берүү төмөнкү баскычтарга бөлүнгөн: 1). мектептер; далоилхандар; медреселер. Кокон хандыгынын аймагында мекемелердин ишмердүүлүгүнө жана жайгашкан жерине жараша үч типтеги билим берүү мекемелери иш алып барган:”1. Шаарларда жана айылдарда курулган окуу жайлар; 2. Мечиттер алдында түзүлгөн окуу жайлар; 3. Жеке үйлөрдө уюштурулган жеке менчик окуу жайлары”[6,87]. Аталган билим берүү баскычтарынан көрүнүп тургандай, Кокон хандыгында үзгүлтүксүз билим берүүчү өзгөчө система калыптанган жана окутуу ар түрдүү деңгээлдерде жүргүзүлүп турган. Бул билим берүү системасы көп кылым мурун эле түзүлгөнүнө карабастан, бул типтеги окуу жайларда атайын иштелип чыккан окуу пландары же бирдиктүү окуу китептери болгон эмес. Ошентсе да, хандыктагы бардык билим берүү мекемелеринде мугалимдер кайсы бир конкреттүү окуу китебин гана колдонуп сабак өтүүгө милдеттүү болушкан эмес. Анткени алар ар кыл диний, илимий жана жергиликтүү аалымдар тарабынан ар кыл мезгилдерде түзүлгөн булактарды жана адабияттарды кеңири колдонушкан. Мусулман укугу жаатында VII-IX-кылымдарда эле түзүлгөн Куранга жана канондук салттарга негизделген укуктук нормалардын жыйнагы негизги колдонмо болгон. Мектеп орто кылымдагыдай эле толугу менен мусулман дин кызматкерлеринин колунда болуп, окуу программасына светтик предметтерди киргизүүгө уруксат берген эмес. Медреселерде теологияга түздөн-түз тиешеси жок сабактардын ичинен араб тилинин грамматикасы, логикасы, риторикасы, арифметиканын алгачкы төрт эрежеси, ошондой эле алгебра жана геометриянын башталгычтары окутулган. Акырындап

көп кылымдык тажрыйбанын негизинде, ар бир окуу жайга ылайык окутулуучу негизги программалык китептердин тизмеси калыптанган. Ошол доордо XIX к. мектептерде окуу процессин уюштуруу жана жүргүзүүдө ишмердүүлүгүнө жараша эки формасы болгон [7, 27]. Алардын биринчиси негизинен мечиттердердеги төмөнкү мектептер болгон. Экинчиси, шаарлардагы жана ири айылдардагы жогорку окуу жайлары Алар мамлекеттик, жеке менчик болуп бөлүнгөн, шаардык жана айылдык мектептер уюштуруу иш-аракеттери боюнча жеке мектептерде көбүнчө бай үй-бүлөлөрдүн балдары окутулган. Мындай окуу жайларда окуган балдардын саны 4-5 адамды түзгөн [8, 13].

Окутуунун ыкмалары примитивдүү болгон. Мектепте тартип жана эмгекчилдик таяк менен сакталган. Оор тартип бузуулар болгон учурда тартип бузгандары буттарынан жип менен байлап коюшкан, экинчисинде таяк менен таманга урушкан, ал эми үчүнчүсүндө окуудан четтетилген. Мугалимдердин балдарды ур-токмокко алуусу ата-энелер тарабынан кеңири практикаланып, колдоого алынган. [9, 328]. Көбүрөөк жөндөмдүү балдар окуу курсун төрт жылда бүтүрсө, башкалары үч -алты жылда окушчу. Мектепти аяктагандар окуган китептерин механикалык түрдө гана окуп, жазып жана түп нускасынан көчүрө алышкан. Көбүнчө имамдардын аялдары башкарган кыздар үчүн менчик мектептер да болгон. Бул мектептерде бай үй-бүлөлөрдүн кыздары билим алышкан. Мазмуну окуучулардын жаш курагына туура келбесе да, алар араб жана Куранга азыраак, ал эми перс жана түрк поэзиясына көбүрөөк көңүл бурушкан. Ошентип, башталгыч мектеп Орто Азияда XX кылымга чейин сакталып калган типтүү орто кылымдагы мектеп болгон. Диний билимди тереңирээк алууну каалагандар, Бухарага же Коконго, ал тургай Түркия менен Египетке да барышкан. Медресенин толук курсун бүтүрүү кази, муфтий же алам сыяктуу ардактуу жана пайдалуу кызматтарга жол аччу, бирок көбүнчө окугандар окуусун толук бүтүрбөй, мечит имамы (баш имам) сыяктуу жөнөкөй кызматтарга кетишчү [9]. Медреселер ээлик кылган вакф жерлеринен түшкөн киреше менен жан багышкан. Мындан улам окуучулардын ата-энелери түрдүү белектерди тартуулап турушкан. Мындан тышкары, кайрымдуулук аркылуу түзүлгөн мектептер, вакф фондунун мүлкүнөн түшкөн кирешенин эсебинен каржыланган. Хандыктын аймагындагы бардык мектептерде балдардын жаш курагы катышуусу, мектептерге канча убакыт баруу мөөнөтү да чектелген эмес. Ушул себептүү баланын мектепке баруусу анын деңгээлине жана материалдык абалына түздөн-түз байланыштуу болгон [7, 35]. Белгилүү жана таасирдүү инсандардын демилгеси менен медреселер курулган. Кокон шаарындагы хандыкка караштуу Омор хандын апасы Иззат-бүбү салдырган «Миң-айым» медресеси, Омор хандын зайыбы жана Мадали хандын апасы Магляр айым курдурган эки медресе, Шералы хандын аялы жана Кудаяр хандын апасы Аким айым (Жаркынайым) салган медреселер, Нарботонун медресеси хандык медреселер катары кабыл алынган, алардын илим, билим берүү, адабият, маданият тармактарын өнүктүрүүгө кошкон салымдары жогору болгон [4,6-7]. Кыргызстандын аймагында медреселер Фергана өрөөнүн башка аймактарына караганда алда канча кийинчерээк, б.а. XIX кылымда кеңири жайыла баштаган. Алгач медреселер калк отурукташкан түштүк аймакта пайда болгон. Ал эми көчмөн чарбачылык менен жашашкан Кыргызстандын түндүгүндө медресе, мектептер атайын бир жерге жайгашкан эмес [5, 11]. Окуу курсун толук бүтүргөн же жарым-жартылай болсо да уккандар көбүнчө казылардын, алардын жардамчыларынын же

мечиттердин имамдарынын кызматтарын ээлешкен, калгандары медреседе калып, андан кийин мударристердин (мугалимдердин) кызматтарын ээлешкен.

Хандыктын билим берүү системасы жана тартиби XIX кылымдын акыркы чейрегиндеги падышачылык доордогу мусулмандык билим берүүнүн сакталышына жана өнүгүшүндө башталгыч окуу жайлар болуп саналган мектептер менен медреселер маанилүү роль ойногон. Крайдын биринчи башкаруучусу мусулманчылык фанатизмдин жана жергиликтүү билим берүүчү мектеп-медреселердин акырындык менен таасиринин азайышына ишенип, жергиликтүү элдин рухий турмушуна кийлигишүүнүн зарылдыгы жок деп эсептеген. Анын бул идеясы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө чейин практикада жетекчиликке алынып келген [10, 6]. “Мусулманчылык маселесинин жанаданышынан улам айрым чектөөлөргө, тыюу салууларга карабастан мусулмандык билим берүү системасы модерницияланып, кырымдык татар агартуучуларынын таасири астында жадидизм кыймылы келип чыккан. Анын таасири шаар жерлеринде күчтүү болгон” [11, 22]. Падыша өкмөтү мезгил мезгили менен жаңы мусулман мектептеринин ачылуусуна бөгөт болуучу чараларды кабыл алып турган. Медреселердин саны 1892-жылы Ферганада 120 болсо, 1911-жылы 204кө жеткен. Мунун баары элдин өзү тарабынан курулган жана алардын эсебинен кармалып турган [10, 8].

Жыйынтыктап айтканда хандыктагы агартуу системасынын калыптанышы жана өнүгүшү көп кылымдык тарыхка ээ экендигин белгилөөгө болот. Кокон хандыгынын билим берүүчү мекемелери коңшу хандыктар сыяктуу салттуу мектептерден турган жана Борбордук Азияда үстөмдүк кылган көп деңгээлдүү салттуу билим берүү системасына негизделген. Кокон хандыгында да билим берүү баскычтарга бөлүнгөн. Билим берүү мекемелеринин финансылык жана окутуунун усулдук камсыздальшы боюнча маселелери толтура болгон. Негизинен мусулман калктарынын колдоосу менен ишмердүүлүгүн жүргүзүшкөн. Мындай ыкма советтик доордо, ал гана турсун учурдагы мусулмандык билим берүүдө колдонулуп келе жатат. Хандык кыйрап, анын ээлигинде падышачылык бийлик орногону менен калыптанып калган билим берүү системасы бир аз жаңыланууга дуушар болгону менен мурдатан келаткан салттык билим берүү сакталып кала берген. Ал эми билим берүү системасы советтик доордо модернизацияланды. “Аз эле убакыт аралыгында кыргыз эли экономиканы, маданиятты, искусствону өнүктүрүүгө” [12, 174] жетишти. Билим берүү системасын коомдун социалдык институт катары өнүгүп жатат. “Билим берүү социомаданий институт катары адамзаттын тарыхы менен бирге өнүгүп, туруктуулугу, консервативдүүлүгү менен айырмаланып келсе, бүгүн адамды өнүктүрүүгө багытталышы керек” [13, 92]. Бул заманбап коомдун чакырыгы болуп саналат. Ошол эле учурда “өнүгүүнүн багытын аныктоо жана алга карай жылуулар адамдардын билимине жана илимдин өнүгүшүнө жараша жүрөт” [14, 3]. Ушул жагдайды эске алуу заманбап изилдөөлөрдүн милдети деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Бартольд, В. В. История культурной жизни Туркестана. - Л.: Изд. АН СССР, 1927. - 256 с.
2. Айтмамбетов, Д. Дореволюционные школы в Киргизии. Фрунзе, 1961. 128 с.
3. Бендриков, К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. - 509 с.

4. Зулугев, Б.Б. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында): Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. – Бишкек, 2019. – 6–7-б.
 3. Карыева, А. К. Кыргызстанда агартуучулуктун калыптанышы жана өнүгүшү (XIX – XX к. башы): Дисс. ... тар. и. д-ры: 07.00.02 – Ата Мекендин тарыхы. – Бишкек, 2017. – 11- б.
 6. Гафуров, Х.Х. О системе образования в Кокандском ханстве и ее особенностях//Социально-педагогические науки//Ученый XXI века .-2020 .- № 12-1 (71) - С. 87.
 7. Алихожиев, М.О. Система образования в Кокандском ханстве и роль имущества фонда вакф в ней. Т.: 2013. -С.27.
 8. Алимов. И.А. Школы и медресе Андижанского бекства Кокандского ханства XIX века. История Узбекистана. Т., 2007. -С.13 .
 9. История народов Узбекистана. Т. II. От образования государства Шейбанидов до Великой октябрьской социалистической революции. Ташкент, 1947. -С 328
 10. Авазов, Э. А. Из истории русско-туземных школ в Туркестане / Э. А. Авазов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. – № 10. – С. 6,8.
 11. Авазов, Э. А. Орусия империясынын Түркстандагы “мусулманчылык маселесине” карата мамилеси / Э. А. Авазов // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – №1. – С. 22.
 12. Токоева, Г С. Исхак Раззаков жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсү / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2014. – № 1(28). – С. 173-178.
 13. Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – С. 90-96.
 14. Усенов, К. Ж., Токоева, Г. С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.
-

Акматажанова П.Ж.
ТҮРКСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛУГУ РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН
ӨЗГӨЧӨ ЭЭЛИГИ КАТАРЫ

Акматажанова П.Ж.
ТУРКЕСТАНСКОЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО КАК ОСОБОЕ
ВЛАДЕНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Акmatzhanova P.Zh.
THE TURKESTAN GOVERNOR-GENERALSHIP AS A SPECIAL POSSESSION
OF THE RUSSIAN EMPIRE

УДК: 947.5(575).327

Аннотация: Түркстан генерал-губернаторлугу Россия империясынын өзгөчө административдик-аймактык бирдиги болгон. Ал аскерий жана жарандык башкаруу элементтерин айкалыштырган татаал башкаруу системасы жана өзгөчө статусу менен айырмаланган. Иште колониялык башкаруунун механизмдерине, жергиликтүү калктын жаңы системага адаптация процессине жана туземдик администрациянын — айрыкча волосттордун — империялык бийликти сактоодогу ролуна көңүл бурулат. Ошондой эле аскерий, жарандык жана каржылык түзүмдөрдүн ортосундагы ведомстволор аралык карама-каршылыктар талданат. Автор Түркстандагы башкаруунун эволюциясындагы негизги карама-каршылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү аныктап, империянын аймактык саясатынын туруктуу концепциясы болгон эместигин белгилейт. Иште ошондой эле Түркстан генерал-губернаторлугунун иштешинин укуктук базасы, анын ичинде борбордук бийлик менен жергиликтүү администрациянын ортосундагы мамилелерди жөнгө салган уставдар, көрсөтмөлөр жана нормативдик актылар талданат. Салык салуу, жер пайдалануу жана сот өндүрүшү жаатындагы саясатка жана анын аймактын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат. Жергиликтүү калктын жаңы шарттарга каршылык көрсөтүү жана ыңгайлашуу формалары, ошондой эле социалдык туруктуулукту сактоодогу салттуу институттардын ролу каралат. Жыйынтыгында, Түркстанды башкаруу тажрыйбасы Россия империясынын кийинки колониялык саясатына жана мамлекеттин чет аймактарындагы административдик практикаларынын калыптанышына олуттуу таасир тийгизгени баса белгиленет.

Ачык сөздөр: Түркстан, генерал-губернаторлук, административдик саясат, Россия, империя, өзгөчө ээлик.

Аннотация: Туркестанское генерал-губернаторство являлось особой административно-территориальной единицей Российской империи. Оно выделялось своим специфическим статусом и сложной системой управления, объединяющей военные и гражданские элементы. В работе внимание уделяется механизму колониального управления, процессу адаптации местного населения, а также характеристике туземной администрации — волостей и их роли в поддержании имперской власти. Также рассматриваются межведомственные противоречия между военными, гражданскими и финансовыми структурами, препятствовавшие выработке единой региональной политики. Автор выявляет ключевые противоречия и особенности эволюции управления в Туркестане, подчёркивая отсутствие в империи целостной и последовательной концепции территориальной политики. В работе также анализируется правовая база функционирования Туркестанского генерал-губернаторства, включая уставы, инструкции и нормативные акты, регулирующие отношения между центральной властью и местной администрацией. Особое внимание уделяется политике в сфере налогообложения, землепользования и судопроизводства, а также её влиянию на социально-экономическое

развитие региона. Рассматриваются формы сопротивления и приспособления местного населения к новым условиям, а также роль традиционных институтов в сохранении социальной стабильности. В заключение подчеркивается, что опыт управления Туркестаном оказал значительное влияние на дальнейшую колониальную политику Российской империи и формирование административных практик на окраинах государства.

Ключевые слова: Туркстан, генерал-губернаторство, административное политика, России, империя, особое владение.

Annotation: *The Turkestan General-Governorship was a special administrative-territorial unit of the Russian Empire. It was distinguished by its unique status and a complex system of governance combining military and civil elements. The study focuses on the mechanism of colonial administration, the process of adaptation by the local population, and the characteristics of the native administration — particularly the volosts and their role in maintaining imperial authority. It also addresses interdepartmental contradictions between military, civil, and financial structures that hindered the formation of a unified regional policy. The author identifies the main contradictions and features in the evolution of governance in Turkestan, emphasizing the absence of a coherent and consistent territorial policy within the imperial administration. The paper also analyzes the legal framework governing the functioning of the Turkestan Governor-Generalship, including charters, instructions, and regulatory acts that regulated relations between the central authorities and the local administration. Special attention is paid to policies in the fields of taxation, land use, and judicial proceedings, as well as their impact on the socio-economic development of the region. The forms of resistance and adaptation of the local population to the new conditions, as well as the role of traditional institutions in maintaining social stability, are examined. In conclusion, it is emphasized that the experience of governing Turkestan had a significant influence on the subsequent colonial policy of the Russian Empire and the formation of administrative practices in the empire's peripheral regions.*

Key words: *Turkstan, Governor-General, administrative policy, Russia, empire, special possession.*

Кыргыз тарыхнаамасында Россия империясына кошулуусунун басып алуучулук мүнөзүн чагылдырган изилдөөлөр менен катар административдик башкаруу системасынын түзүлүшү, башкаруучулук саясатына арналган изилдөөлөр жарык көрүп келүүдө. Падышачылыктын административдик башкаруу саясатынын айрым маселелери боюнча диссертациялар да корголгон. Мындай көрүнүш коңшу мамлекеттердин тарыхнаамасына да таандык. Туркстан крайынын башкаруу системасынын калыптануу жана өнүгүү тарыхы Д.В. Васильевдин көптөгөн макалаларында да иштелип чыккан. В.П. Зиновьев аттуу автор Азиялык Россиядагы, анын ичинде Борбордук Азиядагы келгиндер маселесине, көчүрүү саясатына талдоо жүргүзгөн жана Сибирь менен Борбордук Азиянын өнүгүү тажрыйбасын салыштырган. 2000-жылдардан тартып орус тарыхнаамасында революцияга чейинки тарыхтын проблемалары «жаңы империялык тарых» сыяктуу тенденциянын алкагында карала баштаган. Андай эмгектерге С.Н. Абашин[1] А.Д. Тимошевская [2, 92-96], М.Е. Шушкова[3] сыяктуу авторлордун эмгектерин кошууга болот. Өзбекстандык окумуштуулар тарабынан Туркстандагы падыша бийлигинин колониялык системасы чагылдырылган[4]. Каралып жаткан маселенин Ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан ушул кезге чейин изилденип келе жатышы теманын актуалдуулугунан кабар берет.

Россия империясы Түркстан чөлкөмүн каратып алган соң өзүнүн башкаруу системасын орнотуусу керек эле. Ал үчүн атайын жобо, мыйзам же эреже тартиптер зарыл болгон. 1886-жылга чейин Түркстанды башкаруу иши төрт «Башкаруу жөнүндө убактылуу жобонун» негизинде алып барылган. Алар Сыр-Дарыя жана Жети-Суу областтарын башкаруу боюнча 1867-жылы Убактылуу Жобо кабыл алынган. Зеравшан округу Түркстандын биринчи генерал-губернатору Константин Петрович фон Кауфман тарабынан иштелип чыккан 1867-жылдагы Убактылуу жобого, Аму-Дарыя бөлүмү 1874-жылдагы Убактылуу эржеге ылайык, ал эми Фергана областы 1873—жылдагы бекитилбеген Жобонун долбоорунун негизинде башкарылган. Бухара Эмираты менен Хива хандыгы жарым жартылай мамлекеттүүлүгүн сактап калган. Анын себептери катары экономикалык жана рухий жагдайлар белгиленип келет. “Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндөгү жобонун 12-беренесине ылайык, генерал-губернатордун ишмердүүлүгү Бухара эмири жана Хива ханы менен түз байланыштарды камтыган”[2, 93].

Кокон хандыгынын ээлиги болуп саналган Фергана өрөөнүнүн мындай обочолонуп калуусунун да себептери болгон. 1865-жылы 12-февральда кабыл алынган мыйзам менен Кокон хандыгынын ээликтеринен басып алган жерлерди аскер губернатору башкарган Түркстан областы түзүлүп, анын башчылыгына Оренбург генерал-губернаторуна баш ийген Жаңы-Кокон линиясынын башчысы жана аскерлердин командири генерал-майор Черняев дайындалган. Келечекте облусту башкаруу үчүн 1865-жылдын 6-августунда “Түркстан облусун башкаруу жөнүндө Убактылуу жобо” иштелип бекитилген. 1867-жылдын 11-июлунда Түркстан генерал-губернаторлугун түзүү жөнүндө Министрлер комитетинин токтому бекитилгенден кийин Түркстан областы административдик бирдик катары жашоосун токтоткон. “Жаңы аймактын статусун жөнгө салуучу биринчи мыйзамдык акт «Жети-Суу жана Сырдарыя облустарын башкаруу жөнүндө Жобонун долбоору» 1867-жылдын 11-июлунда кабыл алынган”[5, 75].

Ошентип Россия империясына бириктирилген азыркы Борбордук Азия ээликтеринин чегинде 1867-жылы падыша өкмөтү тарабынан Түркстан генерал-губернаторлугу негизделген. “Ошол мезгилде Бухара менен Хива хандыктарын кошпогондо 6 миллиондон ашык калкы бар Түркстан генерал-губернаторлугу 1886-жылдан баштап расмий түрдө “Түркстан крайы(чөлкөмү) деп аталуу менен жогоруда аталган Баш мыйзамдын алкагында Орусиянын өзгөчө колониялык ээлиги катары өмүр сүрө баштаган”[6, 122]. Жаңы түзүлгөн аймактын губернаторлугуна биринчи ирет Константин Петрович фон Кауфман (1818-1882) дайындалган жана губернаторлуктун борбору болуп Ташкент шаары тандалган. Согуш министрлигинин карамагындагы Түркстан генерал-губернаторлугу облустар, уезддер жана волосторго бөлүнгөн. XX к. башталышына карата Түркстанды башкаруунун “генерал-губернатордук” системасы калыптанган. Аймактын администрациясынын башчысы болуп саналган генерал-губернатор император тарабынан дайындалган. Анын алдында, өзгөчө тапшырмалуу чиновниктер, котормочу жана канцеляриядан турган Совет иш алып барган Генерал-губернаторго областтарды башкаруу иши жүктөлгөн аскер губернаторлору баш ийген. Уезддик башкаруу жардамчысы жана канцеляриясы бар уезддик жетекчилердин колунда топтолгон. Крайдагы полициялык башкаруу системасында эң маанилүү звено болуп уезд башчылары эсептелген, алардын колунда бардык аскердик жана жарандык бийлик топтолгон. Уезд башчыларын кызматка дайындоо жана бошотуу генерал-губернатор тарабынан,

губернатордун сунушу менен жүргүзүлчү. Уезд башчысы өз уездиндеги полициялык аппараттын башчысы болуп эсептелген, ал участкалык приставдардан турган. Мыйзам боюнча, бул приставдар Россиядагы становый приставдарга теңдеш болгон. Участкалык приставдарды уезддер боюнча бөлүштүрүү ишин түздөн-түз генерал-губернатор өзү жүргүзгөн. Сыр-Дарья облусу Аму-Дарья бөлүмү менен кошо 17 участкага, Фергана — 20 участкага, Самарканд облусу — 11 участкага бөлүнгөн. Мындан тышкары, уезддик полициялык аппараттын курамына полицмейстерлер жана полиция приставдары да кирген, аларды кызматка дайындоо жана бошотуу аскер губернаторунун ыйгарым укугунда болгон. Бул кызмат адамдарына да Россиядагы уезддик полиция кызматкерлерине тиешелүү укуктар жана милдеттер белгиленген[2,94].

Айыл жериндеги негизги административдик-аймактык бирдик шайлоо жолу менен тандалып алынган болуштук башкаруучу жетектеген болуштуктар болгон. Төмөнкү башкаруу - болуштук жана айылдык деңгээлде – жергиликтүү тургундардан түзүлгөн, алар өз жетекчилерин, айылдык жана шаардык старосталарды шайлашкан. Россия империясынын башкаруу тутумундагы “волостной управитель”, “старшина” деген кызмат орундары кыргыздардын арасында “болуш”, “ыстарчын” деп колдонулуп калган. “Борбордук Орусиядан айырмаланып “аскерий-элдик башкаруу” системасы менен аткарылган. Бул башкаруунун “элдик башкаруу деп аталган төмөнкү баскычынын жогоркулардан (ойоз, облус, губернаторлук) эң негизги айрамчылыгы башкаруучулардын шайлоо өнөктүгү менен кызматка келиши болгон”[6,132]. Тандалып коюлган айылдык старчындар өз кызматтарына уезд башчылары тарабынан бекитилчү. Алар жергиликтүү «туземдик» калктын өкүлдөрү болуп эсептелип, Россия империясынын губернияларындагы волосттук башкаруучулар менен айыл старосталарына мүнөздүү болгон полициялык функцияларды аткарышкан. Ошондой эле, аскер губернатору жергиликтүү башкарууга жергиликтүү феодалдык бийлик өкүлдөрүн тарткан. Бул бийлер жана манаптар жергиликтүү салттарга таянып, орус администрациясына жергиликтүү калкты башкарууга жардам беришкен. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу болуштарды шайлоо тартиби убактылуу токтотулган. ”Генерал- губернатор Духовский болуш башкаруучуларын элдик шайлоого тыюу салып, алардын бийлик тараптан дайындалуусу жөнүндө бурук чыгарган”[7,89]. Бирок, маалым болгондой көп өтпөстөн шайлоо тартиби кайрадан кийрилген.

Түркстан генерал-губернаторлугу формалдуу түрдө согуш министрлигинин көзөмөлүндө болгон, Ал кезде Россия империясынын калган аймактарынын көбү ички иштер министрлигинин карамагында турган. Жергиликтүү сот өндүрүшү — шариат жана адат соттору жетиштүү деңгээлде сакталып калган. Жергиликтүү калк чындыгында жергиликтүү мыйзамдар жана адаттары боюнча жашоону улантышкан. Айрым изилдөөлөрдө мындай жагдай падышачылыктын жумшактык мамилеси катары каралгып келет. “Жумшак мамиле орус бийлигинин туземдик-салтык институттарды жана элдин үрп адаттарын эске алгандыгында деп баалоого болот[8, 26].

Император Александр III 1886-жылдын 12-июнунда Согуш министрлигинин алдында түзүлгөн Түркстан крайын башкаруу боюнча жобону иштеп чыгуу комиссиясы тарабынан иштелип чыккан бирдиктүү «Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө жобону» бекиткен. “Край түзүлгөн соң Түркстан генерал-губернаторунун укугу жана милдеттери «Алтын грамота» же тагыраак айтканда генерал-губернатор фон-Кауфмандын атына

берилген 1867-жылдагы падышанын жарлыгы менен аныкталган. Жарлыкка ылайык генерал-губернатор кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгон”[8, 21]. 1867-1886-жылдар аралыгында Түркстан генерал-губернаторлугун башкаруу жөнүндө Убактылуу жободо генерал-губернатордун ишмердүүлүгүндө кеңири саясий эркиндик каралбаса да, генерал Кауфман Түркстандын коңшу мамлекеттери менен өз алдынча ар кандай сүйлөшүүлөрдү жүргүзө алган, ошондой эле аймактын бюджетин бекитип, ар кандай салыктарды кийрип, привилегияларды бере алган. Салыштырып караганда Россия империясынын генерал-губернатордук кызматтарынын биринде да Түркстан генерал-губернаторуна берилген артыкчылыктар жана борбордон көз карандысыз иш жүргүзүү ыйгарым укуктары болгон эмес. К.П. фон Кауфманга ашкере ыйгарым укуктардын берилиши Ташкент менен борбордук өкмөттүн ортосундагы кайчы пикирлердин жаралышын шарттаган. Алсак бул жагдайга Россиянын борбордук аймактарынан орус тектүү калктарды Түркстанга көчүрүү саясатын жүргүзүүнү уюштуруу айкын мисал боло алат. Региондорду экономикалык-статистикалык изилдөө жана келечектеги аймактарга көчүрүү аймактарын түзүү эрежелерин иштеп чыгуу максатында келгиндер партиялары түзүлгөн. Мындан улам Келгиндер башкармалыгы менен Түркстан администрациясынын ортосунда олуттуу келишпестиктер келип чыккан[9,29]. Түркстан бийлиги Түркстанга дыйкандардын отурукташуусуна тыюу салган буйруктарды чыгарып турган. Бирок иш жүзүндө көчүп келүүлөр улантыла берген. 1886-жылдагы жобо ар түрдүү министрликтердин жергиликтүү мекемелери менен Түркстан генерал-губернаторунун ортосундагы мамилелерди мыйзамдуу түрдө тариздеген. Түркстан генерал-губернаторунун карамагынан сот, финансы, көзөмөл, агартуу, почта-телеграф бөлүмдөрү чыгарылган. Бирок ага карабастан Согуш министрлигине карабаган Түркстандагы айрым ведомстволор менен да тирешүүлөр, келишпестиктер келип чыккан.

Жыйынтыктап айтканда Түркстандын аскердик-административдик башкаруусунун жарандык-административдик башкарууга эволюциясынын өзөгүндө мамлекеттик аймактык саясатты өнүктүрүүнүн ырааттуу концепциясы же программасы болгон эместигин белгилөөгө болот. Жергиликтүү элдер өз мыйзамдарына жана адаттарына ылайык жашаганы менен каршылык көрсөтүү аракеттери катаал мыйзамдар менен басылып турган. Анын жүрүшүндө түркстан калкынын анын ичинде кыргыздардын жаңы башкаруу системасын кабыл алууда жалпылык жана жекелик өзгөчөлүктөр болгондугу маалым. Анын жыйынтыктары Совет бийлигинин баштапкы күндөрүндөгү административдик бөлүштүрүү жана башкаруу системасына изин калтырган. Ошол эле учурда “географиялык, этномаданий жана социалдык жактан жакындык, бир динге ишенгендик бирдиктүү фергана маданиятынын калыптанышына өбөлгө түзгөн” [10, 141]. Учурда ушул багыттагы “маалымат-коммуникациялык технологияга негизделип, комплекстүү изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгы келип чыкты” [11, 3]. Бул багытта изилдөөлөр жүргүзүү келечектин иши катары үмүт арталы. Анткени “коомдун өнүгүшү менен билим берүү эриш-аркак жүрөт” [12, 91]. Биз изилдеп жаткан маселе да жаңы өңүттө изилденет деген ишеничтебиз. ошол эле учурда ар кандай предметтер боюнча мугалимдер окуучуларга көндүмдөрдүн жалпы түзүлүшүнө, аткарылуучу иш-аракеттердин ырааттуулугуна, көндүмдөрдүн калыптануу жана өнүктүрүү этаптарына жараша бирдиктүү талаптарды коюшу керек. Аларга аракеттердин үлгүсүн көрсөтүү, анын колдонулушун түшүнүү жана татаал тапшырмаларды аткарууда аны бириктирүү кирет.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Абашин, С.Н. Империя и местное самоуправление. Идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX начале XX веков [Электронный ресурс] <https://mytashkent.uz/2014/01/29/imperiya-i-mestnoe-samoupravlenie> .
- 2.Тимошевская, А.Д/ Создание Туркестанского генерал-губернаторства и формирование его полицейской системы во второй половине XIX–начале XX в. // Труды Академии управления МВД России. 2014. № 4 (32). С. 92–96
- 3.Шушкова, М. Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М. Е. Шушкова. – М., 2015. – 313 с.
- 4.Абдурахимова, Н. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – первой четверти XX вв. / Н. Абдурахимова, Г. Рустамова. – Ташкент: ФАН, 1999. – 540 с.
- 5.Почекаев, Р.Ю Ябедный контроль... Туркестанский генерал губернатор К.П. Фон Кауфман и госудраственный контроль //Новое прошлое. 2021.-№1.-С. 75
- 6.Кененсариев, Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917).-Б., 2019.-122-б.
- 7.Авазов, Э.А., Дыйканова Ш.А. Колониялык бийликтрдин Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин коомдук-саясий абалды турукташтыруу чаралары // ОШМУнун Жарчысы 2014, №4.-. 89-б.
- 8.Авазов, Э.А. Падышачылык Орусиянын Түркстандагы башкаруу саясаты: проблемалар жана аны чечүү аракеттери // ОШМУнун Жарчысы 2014, №3. 26
- 9.Пален, К. Отчет по ревизии Туркестанского края... Переселенческое дело в Туркестане. СПб., 1909. С. 29.
- 10.Токоева, Г. С. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү социалдык-саясий процесстер / Г. С. Токоева // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2022. – No. 2(20). – С. 139-146. – DOI 10.56122/..v2i2.36.
- 11.Токоева, Г. С. Тарыхый-маданий жайларды изилдөөдөгү 3D моделдөөнүн илимий-усулдук негиздери / Г. С. Токоева, Ы. М. Кожоназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62). – P. 140-147.
- 12.Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – С. 90-96.
- 13.Усенов, К. Ж. Педагогические основы преподавания предмета математика и информатика в межпредметной связи / К. Ж. Усенов, Р. А. Төрөгүлова, Б. Э. Тойчueva // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 143-148.

Аскаралиева Жаңылай Аскаралиевна
КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫНДАГЫ МЫРЗАКУЛ БОЛУШТУН ОРДУ
Аскаралиева Жанылай Аскаралиевна
РОЛЬ МЫРЗАКУЛА БОЛУША В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА
Askaralievna Janylai Askaralievna
THE ROLE OF MYRZAKUL BOLUSH IN THE HISTORY OF KYRGYZSTAN

УДК: 314.148; 947.1 (575.2)(043.3)

Аннотация: Бул илимий макалада Кыргызстан тарыхындагы Мырзакул болуштун орду жана анын коомдук-саясий ишмердүүлүгү комплекстүү түрдө каралат. Изилдөөнүн максаты — XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы кыргыз коомунда орун алган болуштук башкаруу системасынын алкагында Мырзакул болуштун тарыхый ролун жана маанисин аныктоо болуп саналат. Макалада анын эл башкаруудагы ишмердүүлүгү, калк менен падышалык администрациянын ортосундагы ортомчулук функциясы, ошондой эле коомдук тартипти, адилеттүүлүктү жана туруктуулукту сактоого багытталган аракеттери талдоого алынат. Автор архивдик материалдарга, тарыхый булактарга жана илимий изилдөөлөргө таянып, Мырзакул болуштун ишмердүүлүгү аркылуу ошол мезгилдеги кыргыз коомунун социалдык жана саясий абалын ачып көрсөтөт. Изилдөөнүн жыйынтыктары Мырзакул болушту кыргыз тарыхында маанилүү орунду ээлеген коомдук ишмер жана тарыхый инсан катары баалоого мүмкүндүк берет.

Ачык сөздөр: Мырзакул болуш, Кыргызстан тарыхы, болуштук башкаруу системасы, тарыхый инсандар, коомдук-саясий ишмердүүлүк, кыргыз коому, инсан, элдик, ишмердик, кайрымдуулук, соода, шаар.

Аннотация: В данной научной статье рассматривается место Мырзакул болуша в истории Кыргызстана и его общественно-политическая деятельность в рамках волостной системы управления. Цель исследования заключается в выявлении исторической роли Мырзакул болуша в социально-политической жизни кыргызского общества конца XIX – начала XX веков. В статье анализируются особенности его деятельности как местного руководителя, выполнявшего функции посредника между кыргызским населением и царской администрацией. На основе архивных материалов, исторических источников и научных трудов раскрываются его усилия, направленные на обеспечение справедливого управления, поддержание общественного порядка и сохранение социальной стабильности. Особое внимание уделяется влиянию деятельности Мырзакул болуша на формирование управленческих традиций в кыргызском обществе. Результаты исследования позволяют рассматривать Мырзакул болуша как значимую историческую личность, внесшую вклад в развитие социально-политических процессов в Кыргызстане.

Ключевые слова: Мырзакул болуш, история Кыргызстана, волостное управление, общественно-политическая деятельность, исторические личности, кыргызское общество, личность, народность, благотворительность, торговля, города.

Annotation: This scholarly article explores the role of Myrzakul Bolush in the history of Kyrgyzstan and analyzes his socio-political activities within the framework of the volost administrative system. The primary objective of the study is to determine the historical significance of Myrzakul Bolush in the socio-political development of Kyrgyz society during the late nineteenth and early twentieth centuries. The article examines his activities as a local leader and administrator, focusing on his mediating role between the Kyrgyz population and the Tsarist colonial administration. Drawing upon archival materials, historical sources, and academic research, the study highlights his efforts to promote principles of fair governance, maintain public order, and ensure social stability during a period of significant political transformation. Special attention is given to the impact of his leadership on the formation of local governance

practices in Kyrgyz society. The findings of the research contribute to a deeper understanding of Myrzakul Bolush as an influential historical figure whose activities played an important role in shaping the social and political processes of Kyrgyzstan.

Keywords: *Myrzakul Bolush, history of Kyrgyzstan, volost administration, socio-political activity, historical figures, Kyrgyz society, personality, nationality, charity, trade, cities.*

Акыркы 15-20 жылда эли биздин, кыргыз мамлекетинин тарыхында жакшы жөрөлгө башталып, тарыхый инсандарыбыздын өмүр-таржымалдарына кайрылып, алардын атын жалпы коомчулукка, жаш муундарыбызга кеңири таанытууга, алардын өз эли, мамлекети үчүн сиңирген эмгегин пропагандалоого кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Өлкө-бүздөгү постсоветтик доордогу коомдук-саясий өзгөрүүлөр мурдагы Советтер Союзу мезгилиндеги «унутта калган», учурундагы эзүүчү таптардын өкүлдөрү болгон, көпчүлүккө белгисиз же өз элинин «душманы» катары эстептелинип келген мыкты чыгаан инсандарыбыз жөнүндөгү тарыхый чындыкты калыбына келтирип, мамлекеттик, партиялык ишмерлердин тарыхый, саясий портретин реалдуу түрдө коомчулукка, элге жеткирүүгө өбөлгө түзүлдү. Андай аракеттердин натыйжасында элибиздин көптөгөн инсандары тууралуу реалдуу, объективдүү так маалыматтар табылып, бир топ тарыхый чындыктар жарыкка чыкты. Андай инсандарыбыздын арасында А. Сыдыков, Ж. Абдрахманов, И. Арабаев, К. Тыныстанов, И. Айдарбеков, Т. Айтматов, Б. Исакеев, Т. Жолдошев, О. Алиев, К. Шоруков ж.б. бар.

Ошондой инсандарыбыздын бири Мырзакул болуш. Анын ишмердүүлүгүн изилдөө жана аны жалпы эл массасына жеткирүүчүрдун актуалдуу маселелеринен.

Адамдагы адамдык жана аны башкаларга көрсөтө билүү өзгөчө талант жана баалуулук болуп саналат. Ар бир инсан ички руханий дүйнөсү аркылуу өзгөлөргө тааныла билиши да кайталангыс изгилик[11].

Мурдагы мезгилдерде улуу инсандар катары элдик баатырларды, ири аскер башчыларды, императорлорду, монархарды таанып келишсе, кийинки мезгилдерде чыгаан революционерлерди, коммунисттик жол башчыларды таанып келишкен. Мындай тарыхый инсандар өздөрүнүн жеке сапаттары, жол башчылык касиеттери, элди башкаруу жөндөмдүүлүктөрү менен дал ошол өз доорунун бардык катмарларын бириктирип, алардын, мамлекеттин кызыкчылыгын ички жана тышкы саясатта коргоп, колдоп, ошол чоң саясий аренада өздөрүнүн саясий тажрыйбасы, артыкча жөндөмү, иштиктүү көрөгөчтүгү менен айырмаланып келишкен. Ал эми кыргыз элинин тарыхында мындай улуу инсандардын катарына Барс-бекти, Мухаммед Кыргызды, Кубат бийди, Атаке бийди, Алымбек датканы, Полот ханды, кийинкилерден А. Сыдыковду, Ж. Абдрахмановду, А. Орозбековду ж.б. кошууга болот. Башка элдердин көрүнүктүү инсандарынан биздин элдин инсандарынын айырмасы алардын кылган иш аракеттеринин масштабында гана болушу мүмкүн. Мисалы, орустар үчүн Петр I кандай чыгаан мамлекеттик ишмер болсо, биз үчүн Барс-бек каган дал ошондой эле чыгаан инсан. Болгон айырмасы алардын кылган иштеринин масштабында.

Демек ар бир элдин көрүнүктүү инсандары ошол конкреттүүлүктүн мамлекети, мамлекттүүлүгүнүн, анын саясий, социалдык-экономикалык өсүп-өнүгүшү менен түздөн-түз байланышта болот. Ал эми кыргыз элинин көрүнүктүү инсандары мындай көрүнүштөн четте калган эмес. Элибиздин тарыхынын ар түрдүү доорунун ар бир белгилүү өкүлү элибиздин этникалык, аймактык, маданий биримдигин, улуттук мамлекеттүүлүгүн бекемдөөгө өзгөчө белсенип киришип, биздин тарыхта терең из калтырышканы

баарыбызга маалым. Андыктан кыргыз элинин улуу инсандарын элибиздин мамлекеттүүлүгүнөн, анын өсүп-өнүгүшүнөн бөлүп кароо мүмкүн эмес экендигин эске алуу зарыл.

Советтик мезгилде Мырзакул болуш сыяктуу инсандардын ишмердүүлүгүкөмүскөдө калып, дээрлик изилденген эмес [2]. Тарыхтагы белгилүүинсандар сыяктуу эле кыргыз элинен чыккан коомдук ишмер, дипломат Мырзакул болуш да XIX-кылымдын аягы XX-кылымдын биринчи жарымында кыргыз, кыпчак, өзбек элдери үчүн көп иштерди жасаган. Анын орус-кыргыз мамилелериндеги дипломатиялык ишмердиги, заманбап курдурган архитектуралык курулуштары, Жалал-Абад шаарын жана анын көркүн ачып турган дүйнөлүк маанидеги эс алуучу курортту негиздегени, жер-жерлерде жасаган кайрымдуулук иштери ж.б.у.с. ишмердүүлүктөрүжөнүндө бүгүнкүндө Кыргызстан тарыхында дээрлик маалыматтар жок.

Айрым орус тарыхчыларынын [1] пикиринде Орто Азия элдеринин тарыхчылары тарыхта орду чоң, эл башкарган, атак-даңкка жеткен инсандарды бул же тигил улутка таандык кылып көрсөтүүнү адатка айландырышкан. Тарыхта тиешелүү салмакка ээ болгон, көрүнүктүү инсандарды кыргыз, өзбек же орус кылуу менен биз эч кандай ийгиликке жетише албайбыз. Тескерисинче, келечекте ошондой инсандарды кантип тарбиялап, өстүрүү керектиги жөнүндө баш катырганыбыз абзел.

Мырзакул боуштун өмүрү жана ишмердүүлүгү Жалал-Абад (Манас) шаары менен тыгыз байланышта өткөн. Шаардын бүгүнкү күндөгүдөй абалга жетишинде так ушул Мырзакул болуштун ролу эбегейсиз болгон [10].

Бүгүнкү күндө илимде Жалал-Абад шаарынын негизделиши тууралуу илимде бирдиктүү пикир жок. Болгону бир катар уламыштар гана айтылып жүрөт.

Айтылып жүргөн уламыштардагы Жалалдардын экөөсү XVIII-кылымга таандык. Бири өзгөндүк байдын малайы Жалалга байланыштуу. Кожоюнунун Эркингүл аттуу аялына көзүтүшүп, анысы билинип калганда өлүм жазасынан качып келип, азыркы Жалал-Абаддын аймагындагы камыштардын арасына “Шалаш” - “Камыштан курулган кепе үй” куруп, жашап калат. Убакыттын өтүшү менен анын тегерегине башка жерлерден адамдар келип, жашай баштаган, элдердин көбөйүшү менен алгачкы кыштак пайда болгон [4].

Экинчиси Кокон ханынын жайкы конушун тейлей турган кароолчу – Жалал-Эд-Дин деген катчыга байланышкан уламыш. Кароолчу хандыктын жайкы конуштарын тейлеп жүрүп, азыркы Жалал-Абаддын адыр боорунда убактылуу, кийин түбөлүктүү жашап калган. Анткени бул жердин салкын абасы жана даарылуу суулары келген адамды өзүнө тартып турган. Кийинчерээк кароолчу Жалал-Эд-Дин жашап калган жердин тегерегинде эл көбөйүп, айыл пайда болгон.

Үчүнчү уламыш XIII-кылымга таандык Хорезм шахынын (Мухамед) уулу Жалал-Эд-Дин качып келип, Көгарт тоолорунун астындагы салгылашта монголдордон жеңилип, сөөгү шул тарапта калгандыгы жөнүндөгү уламыш (бүгүнкүндө илимде Жалал-Эд-Дин качан, кандайча жана кайсыл жерде өлгөндүгү [ал 1231-ж. Курдистандын Миййафарикин тоолорунда каза болгон] толук аныкталган. Анын ысымы менен азыркы Жалал-Абад шаарынын байланышы анча коошпогон пикирлерди пайда кылат).

Шаардын аталышынын ысымдар менен байланышпаган экинчи жагдайы да бар. Бул “Жалал” сөзүн фарсы тилинен которгондо “*таза*”, “*чалкар*” маанини түшүндүрөт. Дагы

башка котормолордо “*өтө ашкан сулуу*”, “*күчтүү*”, “*улуу*” түшүнүктөрүн бере тургандыгы айтылат [6].

Дагы башка маалыматтарда Жалал-Абадга алгач Жалал деген киши келген. Ал бул жердин дабалуу суулары менен өзүнүн ооруусун айыктырып, пайдалуу булактардын тегерегин өздөштүргөн. Ушундан тартып эл оозунда Жалал-Абаддын дабалуу суулары жөнүндө сөз тарайт. Жалал дарыланганга келген адамдар үчүн чатыр, отургучтарды орнотуп, зыяратка келе турган элдин андан ары көбөйүшүнө шарттарды түзгөн, ал жер убакыттын өтүшү менен шаар катары өнүгө баштаган.

Канткен менен ошол Жалалдар шаардын өсүп калыптанышына жана өнүгүшүнө эмне салым кошушуп, кандай из калтырышты, эмне куруп, эмне тургузушту?. Барынан дагы алардын атын атоонун сыймыгы эмнеде?.

Экинчи жагдайдан карасак: “*таза*”, “*чалкар*”, “*өтө ашкан сулуу*” “*күчтүү*”, “*улуу*” маанилери эмнени туюнтат, маани туюнткан нерсе кимби же эмнеби?. Бул өзүнчө табышмак.

Андан тышкары айрым фрагменталдуу булактарда, Жалал-Абаддын минералдык азыктарга бай дарылуу суулары жөнүндөгү маалыматтар X-кылымдарга таандык болгон араб летопистеринде (жылнаамаларында) кездешет [4] деп айтылган. Бирок анда ким, кайсыл эмгегинде жана кандай маалыматтарды бергендиги тууралуу эч нерсе жазылган эмес.

Тарыхый фактыларга таяна турган болсок, Мырзакул болуш жана атасы Кошу датка Жалалга чейин эле Азирети-Айып, Шор-Булак сыяктуу ыйык жерлердин көзүн ачып, бул жерлерге жол салып, эл үчүн мечит-медреселерди курдурган. Мырзакул азыркы дүйнөлүк мааниге ээ болгон, Жалал-Абад курортуна Көк-Арт дарыясынан таштарды колмо-кол кылып узатып, ашар усулу менен жол салдырган. Орус жетекчилери менен мамилени түзүп, темир-жолду Жалал-Абадга чейин узартылып келишине себепкер болгон.

Мырзакул жана Кошу даткалар бир кыйла абад же өздөштүрүп койгон жерлерге Жалал сыяктуу оор датка (ооз эки маалыматтарга караганда Жалал тери ооруусу менен ооруган) чалдыккан адамдар көчүп келип, дартына даба таап, анын тегерегине отурукташа башташкан [3]. Демек, шаардын түптөлүшү менен өнүгүшүнө Жалалга караганда Мырзакулдун эмгеги зор болгон. Бул жөнүндө Жалал-Абаддын эң аксакал тургундары да өз эскерүүлөрүндө билдирип жатышат. Максат Жалал-Абадга Мырзакулдун ысымын ыйгаруу эмес, тарыхта болуп өткөн акыйкаттуулукту айтуу, өзүнүн ишмердүүлүгү менен эли-жерине эмгеги сиңген, атак-даңкка конгон инсанга туура баа берүү.

Мырзакул болуш жөнүндө бүгүнкү күнгө чейин көлөмдүү, конкреттүү тарыхый изилдөөнүн негизинде жазылган окуу каражаты пайда боло элек. Мырзакулдун өмүр жолун изилдеп жатып, төмөнкү тыянактарды белгилөөгө болот:

Биринчиден, Мырзакул Түркөстан өлкөсүндө өткөрүлгөн болуштук шайлоолорго катышкан жаш болуш катары тарых барактарында сакталып калган инсан [5]. XIX к аягында болуштук даражага жеткен көчмөн кыргыз, кыпчак урууларынын өкүлү саналган;

Экинчиден, Мырзакул болуш он алты жашынан, мураптык кызматтан өмүрүнүн акырына чейин, бүт өмүрүн элдин кызматына арнаган инсан. Фергана өрөөнүндөгү Коргон-Төбө, Кара-Суу, Жалал-Абад аймактарынын дыйканчылык зооналарына суу бөлүп, дың жерлерди өздөштүрүп, пахта эгүүнүн мыкты технологиясын өздөштүргөн,

айыл чарбаны мыкты түшүнгөн адис болгон. Токтогул, Көк-Арт, Өзгөн, өрөөндөрүнүн тоолуу жерлеринде көчмөн мал чарбачылыкты өнүктүргөн;

Үчүнчүдөн, жергиликтүү элдин кол өнөрчүлүк, мал чарбачылыгы продукцияларын дүйнөлүк мааниге алып чыгуу жаатында, Кытайдан Ташкент, Анжиян тарапка өтүүчүлүк соода кербен жолунун Жалал-Абадда атайын аялдамасын ачканга жетишкен;

Төртүнчүдөн, Мырзакул болуш Фергана өрөөнүнүн Анжиян, Өзгөн, Коргон-Төбө, Кара-Суу, Жалал-Абад, Маргалаң сыяктуу чоң шаарларына мечит-медресе, көпүрөө, күмбөз, базар, мончо, чайкана, жол, темир-жол ж.б. чыгыш архитектурасы үлгүсүндөгү имараттарды курдуруп, аталган аймактын элине чоң кайрымдуулук иштерди жасоо менен бирге өрөөндө ислам динин өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Токтогул, Көк-арт өрөөндөрүнө мал чарбачылыгын кеңири өнүктүрүүжана жергиликтүү элге ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү максатында Нарын дарыясына чоң көпүрөө салдырган. Анын мындай иштерди жасагандыгын жогоруда аты аталган шаарларда бүгүнкү күндө чейин сакталып калган эстеликтер далилдеп турат. Ал имараттар ошондон бери элдин кызматында болуп, мечит-медреселерде бүгүнкү күндө да миңдеген балдар тарбияланып жатышат;

Бешинчиден, Мырзакул болуш Жалал-Абад шаарын жана курортун негиздеген жана курортту дүйнөлүк мааниге алып чыккан бирден бир инсан болуп саналат. Анткени, элге белгисиз болуп келген Азирети Айыптагы даарылуу булактын көзүн ачып, анын дарылуулугун эл журтка жарыялап, ал жерди «ыйык жерге», зыярат кыла турган борборго айланткан. Ушудан кийин гана «ыйык жер» дин тегерегине (азыркы Жалал-Абад шаары турган жерге) туш тараптан эл көчүп келип, отурукташкан жана бул жер шаар катары өнүгө баштаган;

Алтынчидан, Мырзакул болуш Фергана өрөөнүнүн келечеги үчүн чындап күйгөн, анын курамындагы түрк элдеринин башын бириктирүүгө көп аракет жасаган инсан болгон. Алсак, ал Маргалан, Кокон, Анжиян аймактарында ал жердеги элдин улуттук курамына карабастан, мечит-медреселерди курдурган. Анжияндын жер титирөөдөн жапа чеккен элине 600 боз үй тиктирип, тамак-аш менен камсыз кылган. Эгер болуш ата жеке кызыкчылыгын көздөгөн адам болгондо жогорудагы соопчулук иштерди жасамак эмес эле. Тескерисинче, болуш ата түрк элдеринин жалпылыгына, биримдигине, достугу менен ынтымактыгына, маданияты менен цивилизациясына жана келечегине жан дили менен күйүп, аларды бүгүнкү күндөгүдөй гүлдөп өнүгүшүн каалаган;

Жетинчиден, Мырзакул болушту эл менен жердин келечегин ойлогон, жер-жерлерде жана элдерге соопчулук, кайрымдуулук иштерди жасаган инсан гана эмес такшалган дипломат катары да кароого болот [7]. Буга анын төмөнкү иштери далил боло алат: 1916-жылдагы көтөрүлүштүн катышуучулары Султан-Абад Анжиян багытындагы темир жолду бузуп салышканда, бул үчүн орус падышачылыгы ал жерге карательдик отряддарды жөнөтүп, жергиликтүү элди жазалоону буюрат. Мырзакул болуш орус жетекчилиги менен жогорку дипломатиялык чеберчиликте сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, өзүнүн каражатынын эсебинен орус бийлиги аныктаган убакыттын ичинде бузулган темир-жолду мурдагы калыбына чейин гана эмес, аны Жалал-Абадга чейин узартып, ашар жолу менен бүтүргөн жана жергиликтүү элди чоң балээден аман сактап калган. Мындай дипломатиялык мамилелерди болуш ата Кытай соодагерлери менен, 1918-1920-жылдардагы басмачылардын жетекчилери менен жүргүзгөн. Бул сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгын

жергиликтүүэлдин эркиндигине, өнүп-өсүшүнө багыттаган. Мисалы: Кытай соодагерлери менен сүйлөшүп, соода жолунун Жалал-Абад аялдамасын ачкан. Ал эми басмачылар менен сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында мал-мүлкүн аларга берип, жергиликтүүайылды алардын талап-тоноосунан сактап калган. Жогорудагыдай чечкиндүүаракети, дипломатиялык чеберчилиги аркылуу гана Мырзакул болуш Фергана өрөөнүндөгүэн атактуу адамдардын бири боло алган.

Демек, Мырзакул болуш XIX-XX-кылымдардагы кыргыз элинин чыгаан уулу, таланттуу эл башкаруучусу, чебер дипломаты болгон. Аны эл үчүн күйгөн коомдук көрүнүктүү ишмер, ислам динин жайылышы менен өнүгүшүнө зор салым кошкон инсан катары кароого унутта калган тарых барактары тастык берип турат. Ошондуктан билим берүү процессинде Мырзакул болуш сыяктуу инсандардын мисалында окутуу заман талабына жооп катары болот. Себеби “билим берүү коомдогу сабаттуу жана интеллектиси жогору инснадарды калыптардырууга багытталат” [12, 120]. Ааламдашкан коомдо билим берүү “адамды өнүктүрүүгө багытталышы керек” [13,92].

Өткөн тарыхыбыздагы мыкты инсандарыбызды унутпай, улам жаңыртып, жасаган иштерин элге жайылтып, арбагын сыйлап жүрсөк, келечек да бизге так ошондой мамиле жасайт. Улуу инсандардын басып өткөн жолу бүгүнкү жана эртеңки жаш муун үчүн чоң тарбия жана үлгү. «Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерээр».

Колдонулган адабияттар:

1. Абашин, С. Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии (Проблема сартов в XIX – начале XXI в). М., 2008.
2. Алымбаев, Ж. Нүзүп бий. Бишкек, 2000.
3. Буркашев, С. Мырзакул болуш. Ош, 1993.
4. Трунов, В. Жалал-Абад. Жалал-Абад, 1999.
5. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. /түз. Жусупов К. Бишкек, 1991.
6. Кангелдиев, А. Мурзакул болуш менен Жалал-Абад шаарынын байланышы. /Акыйкат. №3, 24.01.2011.
7. Курманов, З. Ему бы памятник поставить на века. /Слово Кыргызстана. 2007, 25-май.
8. Момунова, Г, Мамажанов Ш. Мырзакул болуш баяны. /Азия нуру. 2007, № 21.
9. Исманов, К. Тарыхый инсанга татыктуу баа берели. /Азия нуру. 200, № 7
10. Халматов, К. Мырзакул болуш. Жалал Абад, 2014.
11. Токоева Г С. Основные направления научной деятельности профессора Ш.М.Ниязалиева / Токоева Г С, Мамытов М И // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 71-76.
12. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.
13. Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – С. 90-96.

Давлатбекова Д.Д.
ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ЭҢ АЛГАЧКЫ СОВЕТТИК МЕКТЕПТЕР
Давлатбекова Д.Д.
САМЫЕ РАННИЕ СОВЕТСКИЕ ШКОЛЫ В ГОРОДЕ ДЖАЛАЛ-АБАД
Davlatbekova D.D.
THE EARLIEST SOVIET SCHOOLS IN THE CITY OF JALAL-ABAD.

УДК 37(575.2)(091)

Аннотация: Макалада Совет доорунун алгачкы жылдарындагы Жалал-Абад шаары жана областындагы мектептердин ачылышы, сабатсыздыкты жоюу иштеринин жүргүзүлүшү жана Жалал-Абад шаарындагы эң алгачкы мектептердин тарыхы жана алардын билим берүүдөү ролу чагылдырылган. Колдонулган адабияттар заманбап булактардан алынган жана макала илимий тактыкка жана логикалык жарашыкка ылайыктуу жазылган. Макалада аймактын маданий жана тарыхый өзгөчөлүктөрү дагы каралган, билим берүү системасын өнүктүрүүгө, педагогикалык кадрларды даярдоого жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр шартында билим берүү чөйрөсүн калыптандырууга тийгизген таасири көрсөтүлөт. Мындан тышкары, алгачкы мугалимдердин жана агартуучулардын мектептик билим берүүнү түптөөдөгү салымы талданат. Мамлекеттин жана жергиликтүү бийлик органдарынын билим берүү инфраструктурасын өнүктүрүүдөгү ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Билим берүүнүн социалдык прогресс жана региондун маданий өнүгүүсү үчүн мааниси ачып көрсөтүлөт

Ачык сөздөр: Жалал-Абад, мектеп, билим берүү, тарых, маданият, мугалим, ликбез, өнүгүү, сабатсыздыкты жоюу.

Аннотация: В статье отражены открытие школ в городе Джалал-Абад и области в первые годы советской эпохи, проведение мероприятий по ликвидации неграмотности, а также история первых школ города Джалал-Абад и их роль в образовании. Использованная литература взята из современных источников, а статья написана с научной точностью и логической согласованностью. Также рассматриваются культурные и исторические особенности региона, их влияние на развитие системы образования, подготовку педагогических кадров и формирование образовательной среды в условиях социально-экономических преобразований. Дополнительно анализируется вклад первых учителей и просветителей в становление школьного образования. Отдельное внимание уделяется роли государства и местных органов власти в развитии образовательной инфраструктуры. Показано значение образования для социального прогресса и культурного развития региона.

Ключевые слова: Джалал-Абад, школа, образование, история, культура, учитель, ликбез, развитие, ликвидация неграмотности.

Annotation: The article describes the opening of schools in the city of Jalal-Abad and the region in the early years of the Soviet era, the work on the elimination of illiteracy, the history of the first schools in the city of Jalal-Abad and their role in education. The literature used is taken from modern sources, and the article is written with scientific precision and logical elegance. The article also examines the cultural and historical features of the region, It demonstrates the impact on the development of the education system, the training of teaching staff, and the formation of the educational environment under conditions of socio-economic change. In addition, the contribution of the first teachers and educators to the establishment of school education is analyzed. Special attention is paid to the role of the state and local authorities in the development of educational infrastructure. The importance of education for social progress and the cultural development of the region is highlighted.

Keywords: Jalalabad, school, education, history, culture, teacher, educational program, development, literacy.

Жалал-Абад – Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө жайгашкан тарых менен маданиятка бай шаарлардын бири. Бул шаарда билим берүү тармагынын өнүгүшү узак жылдарга созулуп, анын башталышы эң алгачкы мектептердин ачылышы менен байланыштуу. Жалал-Абад шаарындагы алгачкы мектептердин ачылышы аймактын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүндө чоң роль ойногон. [Жолдошбай Осмонов:2015:160].

Белгилүү болгондой, ар бир окуу жайынын өзүнүн миссиясы жана алдыдагы жылдарга карата стратегиялык өнүгүү планы бар[10]. Азыркы учурда балдарга багытталган окутуунун программаларын иштеп чыгууга аракет кылуу эң маанилүү маселелердин бири бойдон калууда. Азыркы учурда мектептерде балдардын билим сапатын текшерүү үчүн кандайдыр бир жаш өзгөчөлүгүнө карап тесттер берилип, ошол тесттин жыйынтыгы менен окуучунун билим сапаты аныкталууда[11].

Жалал-абад аймагында Октябрь революциясына чейин 2 гана жеке менчик мектеп болгон. Бир нече жерде сабатсыздыкты жоюуга багытталган диний мектептер иштеген. 1919-жылы. Жалалабад районунда элге билим берүү бөлүмчөсү түзүлгөн (ал 1925-жылы эл агартуу бөлүмү болуп кайра уюшулган.1920-жылы. Жалалабад кантонуна караштуу базар коргон өрөөнүндө сабатсыздыкты жоюу боюнча комиссия иштей баштаган.Ошол жылдан баштап 1 баскычтагы мектептер ачыла баштаган.1927-жылы Жалалабад кантонунда 57 ликбез мектеби иштеген. Анын 20сы Кызылжар, 7си Кетментөбө, 13у Базар-коргон, 16сы Жалалабад районунда жана 7си Жалал-абад шаарында болгон. Ликбезди 473 адам бүткөн. [3, 445]

Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда 2% гана сабаттуулук болгон. 1914-1915- жылдары Жалал-абад облусунун аймагында бир нече диний мусульман мектептеринен жана мечиттеринен башка маданий жер жок болгон. Биринчи беш жылдыкта маданият тармагында таанылгыс болуп өзгөрүлдү. Жалал - Абадта башталгыч жана орто мектептер курулду. Шаарда 7 жылдык мектептер ачылды.чон китепкана жана окуу залдар ачылды.

Улут канча жашаса, элдик педагогика ошончо мезгил актуалдуулугун жоготпойт жана улам барган сайын маанилүү болуп баратат[12].

Ал эми 1941-1945-жылындагы шаардык билим берүү бөлүмүнүн отчету боюнча. Окуу жылдын башында Жалал-абад өрөөнүндө 385 мектеп анын ичинде 305 башталгыч, 76 толук эмес орто, 4 орто. 1 педагогикалык училище, 8 бала бакча, 2 балдар үйү ачылган.

Окугандардын Контингенти төмөнкүлөрдү түздү.башталгыч мектептер 29,9 бала, толук эмес орто мектепте 18,1, орто мектепте 2000 ашык окуучу болгон.Жалпы 50 000 окуучу.Бала бакчада 117 бала жаңа 259 бала балдар үйүндө билим алган. Жалал-Абад областынын мектептеринде 15- сентябрыда 1379 аялдардын ичинен 361-кыргыз болгон. Жогорку билимдүү 56 аялдын 2 кыргыз болгон, бүтө элек жогорку билимдүү 177аялдын 36 кыргыз болгон . Орто билимдүү 988 аялдын 186 сы кыргыз болгон , бүтө элек орто билимдүү 158 аялдын 137 кыргыз болгон. ВКПнын кандидаты 57 аялдын 29 кыргыз болгон.Директор завуч 104 аялдын 33 кыргыз болгон. №724 буйруктун негизинде 1952-жылы 9- июльда “чондордун арасындагы сабатсыздарды жана орто сабатсыздарды ликвидациялоо” боюнча Кыргыз ССРинин министирлер совети белгилегендей шаардак, областык жана райондук депутаттар союзу бул багытта анча иш алып барбады [6].

Ликбездерде окутуу Жалал-Абадтын Лелин, Базар-Коргон райондорунда анча иреттелбеген жана канаатандыраарлык болбой калган.Сабактар үзгүлтүкө учурап сабатсыз адамдардын көбү билим ала албай калган.

Райондордун аттары	Сабатсыз		Орто сабатсыз	
	жалпы	Анын ичинен аялдар	Жалпы	Анын ичинен аялдар
Жалал-Абад ш	315		207	
Көк Жаңгак ш	455	334	528	355
Таш-Көмүр ш	107		98	
Ала-Бука р	113		129	
Караван р	103	54	254	146
Жаңы Жол	112		115	
Сузак р	721	421	1191	690
Базар-Коргон	402	364	734	158
Ленский	1210	473	1115	73
Октябрьский	648	400	659	377
Ачы району	369	102	892	465
Токтогул р	456	261	974	567
Үч терек р	161	73	104	24

1941-жылы 17-мартта Кыргыз ССРде сабатсыздыкты жоюу ликвидациясы аяктаган.Тилекке каршы Фаршистик Германиянын кол салуусу сабатсыздыкты жоюу ликвидациясына терс таасирин тийгизди.

Бирок мындай кыйын учурда Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында 1941-жылы 1-сентябрда күнү 49804 окуучу 306 областык мектептерге тапшырышты. Ал эми Жалал-Абад областында 1944-1945- жылдары окууга тапшыргандардын тизмеси.

	Аймак	Саны	Окутуу кайсыл тилде жүргүзүлөт.
	Бек-Абад	168	Өзбек ,кыргыз, гусек
	Сузак	112	кыргыз
	Жийде	237	кыргыз
	Таштак	115	кыргыз
	Кызыл-Туу	116	кыргыз
	Тельман	129	орус
	Октябриский	103	кыргыз
	Ачи	28	кыргыз
	Ала-Бука	25	Өзбек
	Көк-Жаңгак	225	кыргыз
	Ворошилов	102	кыргыз
	Базар-Коргон	252	орус
	Кызыл-Байрак	117	Өзбек

Орто-Азия	120	кыргыз
-----------	-----	--------

Отчеты об итогах приема с 42-43-44-45 учебных годах. Отчет Джалал-Абадского горона. Опись 1. фонд 103. дело 24.

Орто мектеп жалпы билим берүүчү-окуучуларга илимдин негиздеринен системалуу билим берүүчү жана кесиптик даярдыкка жана жогорку билим алууга зарыл болгон ыкманы үйрөтүүчү окуу-тарбия мекемеси. Жалпы орто билим берүү орто кылымда калыптана баштаган. Өз алдынча окуу жайы катары жалпы билим берүүчү орто мектеп 16-кылымда гимназия түрүндө (Эң алгачкысын 1538-жылы педагог-гуманист И. Штурм Страсбургда негиздеген) болгон. 18-кылымдын 2-жарымында жалпы билим берүүчү орто мектептин мүнөзү олуттуу өзгөргөн. Ал эми Жалал-Абад өрөөнүндөгү орто мектептердин пайда болуусу жөнүндө маалыматтар төмөндө орун алган [Кыргыз совет энциклопедиясы. Фрунзе, 1979].

1937-жылы 8-класска чейинки 7 жылдык 480 орундуу мектеп ачылган. Бүгүнкү күндө 1965-жылдан бери Советтер Союзунун Батыры М. Бабкиндин ысымын алып журот. Мектеп биринчи ачылганда эле интернационалдык-политехникалык жети жылдык мектеп болуп ачылган. Мектептин биринчи бүтүрүүчүлөрү 1932-жылы 40 бала жана кыздар жети жылдык мектепти бүткөндүгүн тастыктоочу сертификат алышкан. Ал эми ошол эле мектеп 1936-жылы орто мектеп болуп калды. Бул мектепте Советтер Союзунун батыры Евдоким Мазков жана Михаил Бабкин окуган. 1996-жылы февральда мектеп гимназия статусун алган. Узак жылдар бою мектепти Гусева М.М. Игнатенко О.Н. Анфимов И.П. жетектеп келишкен. Ал эми бүгүнкү күндө мектептин директору катары Мамытова Кульнара Мухаметова иштеп жатат.

Жети жылдык 2-мектеп 480 орундуу болуп Эркиндик 21 дарегинде ачылган. Бул Жалал-Абадтагы эң алгачкы эки этаждуу мектеп болгон. Сөз болуп жаткан мектепте сабактар өзбек тилинде жүргүзүлгөн. Бул мектептин тарыхын алгач билим берүүнүн отличниги, билим-берүүгө эмгек синирген окутуучу, мектептин алгачкы директорлорунун бири Сейдулла Акбаров жазган. Убагында бул мектепте Советтер Союзунун батыры Р. Азимов окуган. Р. Азимовдун атын түбөлүккө калтыруу максатында бүгүнкү күндө Манас шаарынын Спутник кичи шаарчасындагы негизги көчөлөрдүн бирине анын ысымы ыйгарылган жана №13-мектеп да жогоруда сөз болгон инсандын ысымын алып жүрөт.

1939-жылы №3 орто мектеп 480 орундуу болуп, Пушкин көчөсүндө ачылган. Мектептин тарыхына кайрылсак. Алгач жети жылдык мектеп болуп ачылган. 1942-жылы болсо ал орто мектеп болуп, кайрадан түзүлгөн. 1943-1955-жылдары мектепте жалан гана балдар окуган. Кыздар №1 мектепте окуган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында бул мектеп аскердик оорукана болгон. Бул окуу мекемесининде окуган 1-космонавтардын катарында 1959-жылы Рафиков Марс, Варламов Валерий билим алган.

1954-жылы сентябрда айында 4 орто мектеп ачылып, ал мектеп 480 балага ылайыкташып салынган. Суу менен жылытуу системасы орнотулган 1-мектеп болгон. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн. 1992-жылдан баштап кыргыз орус тилинде окутуу жүргүзүлгөн [В.Ф. Трунов. Жалал-Абад хроника событий. Жалал-Абад обл. типография имени С.Б. Клоцман. г Жалал-Абад ул. Токтогула 24. г Жалал-Абад 1999.].

Корутунду

Жалал-Абад шаарындагы эң алгачкы Советтик мектептер билим берүү тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. Алар жергиликтүү калктын билимге болгон муктаждыгын

канааттандырган. Советтик мектептерде билим алган муундар Кыргызстандын өнүгүүсүнө өзгөчө таасир эткен инсандар катары тарыхта калууда. Чынында Советтик мектептерде окуган окуучулар Кыргыздардын тарыхын жасаган инсандар болгон. Мисалы: Турусбек Кулатов, Исхак Раззаков, Апсамат Масалиев. Жалпысынан алганда Жалал –Абад өрөөнүндө билим берүү тармагы өнүккөн, айыл-кыштактарга чейин мектептер салынып, орус тили устөмдүк кылган, мектеп программаларынын комунисттик идеологияга негизделип улуттук баалуулуктар четте калган, аялдарга билим алуу мүмкүнчүлүгү жогору болуп, андан ары да жогорку окуу жайына тапшыра алышкан.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдрахманов, Т. Кыргызстандын билим берүү тарыхы. – Бишкек: Улуу көч, 2010. – 240 б.
 2. Жалал-Абад шаарынын расмий сайты. – Режим доступа: www.jalalabad.kg
 3. Жалал-Абад областынын энциклопедиясы. / Башкы редактор Ү. Асанов. – Бишкек, 2003. – 512 б.
 4. Кыргыз совет энциклопедиясы. – Фрунзе: Гл. ред. КСЭ, 1979.
 5. Отчет школ по кадрам. Списки учителей за 1947–1950 учебный год / Зав. Жалал-Абад облоно: Чормонов. – Жалал-Абад областтык архиви. – Ф.103, оп.1.
 6. Отчеты об итогах приема с 42–43–44–45 учебных годов. – Отчет Джалал-Абадского гороно. – Ф.103, оп.1, д.24. – Жалал-Абад областтык архиви.
 7. Садыков, Н. Кыргыз мектептери жана алардын ролу. – Бишкек: Эл чыгармачылыгы, 2008. – 180 б.
 8. Статистический отчет по начальным, семилетним и средним школам на начало 1946/1947 учебного года. – Жалал-Абад областтык архиви. – Опись №1, фонд №103.
 9. Трунов, В. Ф. Жалал-Абад: хроника событий. – Жалал-Абад: Обл. типография им. С. Б. Клоцман, 1999. – 200 б.
 10. Усенов, К. Ж. Направления стратегии развития высшего учебного заведения как основной фактор продвижения в образовании / К. Ж. Усенов, Г. Т. Маматова, А. П. Алибаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. – № 10. – С. 18-21.
 11. Алыбаев, К. С. Формальности в образовании студентов и пути их исключения / К. С. Алыбаев, А. Талантбек Кызы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 122-128.
 12. Ризашова, М. Б. Место народной педагогики в воспитании молодежи / М. Б. Ризашова, Ж. Турус Кызы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 151-156.
-

Саркарова Д.М.

ПАДЫШАЧЫЛЫК РОССИЯНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ СООДА-
ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН МҮНӨЗҮ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Саркарова Д.М.

ХАРАКТЕР И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В ТУРКЕСТАНЕ

Sarkarova D.M.

THE NATURE AND MAIN DIRECTIONS OF THE TRADE AND ECONOMIC
POLICY OF TSARIAN RUSSIA IN TURKESTAN

УДК : 947.5(575).339

Аннотация. Макалада XIX кылымдын экинчи жарымы — XX кылымдын башында Падышачылык Россиянын Түркстандагы соода-экономикалык саясатынын мүнөзү жана негизги багыттары каралат. Колониялык көзөмөл шартында Россия империясы Түркстанды жалпы империялык экономикалык системага кошууну максат кылып, аны негизги чийки зат булагы жана өнөр жай товарларын сатуу рыногу катары колдонгон. Пахта өндүрүшүн стимулдаштыруу империянын текстиль өнөр жайы үчүн чийки зат менен камсыздоодо маанилүү роль ойногон. Ошол эле учурда протекционисттик саясат жүргүзүлүп, орус өндүрүүчүлөрүн жана соодагерлерин коргоо максат кылынган. Макалада транспорттук инфраструктураны өнүктүрүү, товардык-каржылык байланыштарды кеңейтүү жана алардын Түркстан элинин экономикасына жана социалдык-экономикалык абалына, аймактын салттуу чарба түзүмүнүн өзгөрүшүнө тийгизген таасири талданат.

Ачкыч сөздөр: падышачылык Россия, Түркстан, соода, экономика саясат, мүнөзү, негизги багыттары.

Аннотация. В статье рассматриваются характер и основные направления торгово-экономической политики царской России в Туркестане во второй половине XIX — начале XX века. В условиях колониального подчинения региона российская империя стремилась интегрировать Туркестан в общеимперскую экономическую систему, используя его в качестве источника сырья и рынка сбыта промышленных товаров. Стимулирование производства хлопка имело важное значение для обеспечения сырьём текстильной промышленности империи. Одновременно проводилась политика протекционизма, направленная на защиту российских производителей и торговцев. Анализируются меры по развитию транспортной инфраструктуры, расширению товарно-денежных отношений, а также их влияние на экономику и социально-экономическое положение народов Туркестана в ходе трансформации традиционной хозяйственной структуры региона.

Ключевые слова: царская Россия, Туркестан, торговля, экономика, политика, характер, основные направления.

Annotation. The article examines the nature and main directions of the trade and economic policy of Tsarist Russia in Turkestan during the second half of the 19th century and the early 20th century. Under conditions of colonial subjugation, the Russian Empire aimed to integrate Turkestan into the imperial economic system, using it as a primary source of raw materials and a market for industrial goods. Stimulating cotton production played a significant role in supplying raw materials to the empire's textile industry. At the same time, a protectionist policy was implemented to safeguard Russian producers and merchants. The article analyzes measures to develop transport infrastructure, expand trade and financial relations, and their impact on the economy and socio-economic condition of the peoples of Turkestan amid the transformation of the region's traditional economic structure.

Key words: Tsarist Russia, Turkestan, trade, economy, politics, character, main directions

Россия империясынын Борбор Азиядагы мусулман ээликтерин каратып алгандан кийин өзүнүн эконмикалык кызыкчылыктарын ишке ашырууга киришкендиги белгилүү. Албетте биринчи кезекте кошулган жерлерди империялык тизимге кийрүү, коопсуздукту камсыз кылуу маселелери коюлганы менен анын жүрүшүндө экономикалык иш чаралар да ишке ашырыла берген. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү Түркстандык жана борбордук бийликтерди мусулмандык пропаганда жана орус мектептеринин крайдын идеологиялык турмушундагы орду жана ролу жөнүндө ойлонууга түрткөн [13]. “Крайды караткан биринчи мезгилден тарта орус колониализминин орусташтыруу принцибин ишке ашырууга белсене киришкен падыша өкмөтү жана Түркстандын бийлиги биринчи кезекте жогорудагы маселени чечүү максатында тишелүү башкаруу курсунун зарылдыгын билишкен” [1, 26]. Жаңы аймактардын каратылышы империя үчүн тышкы өлкөлөр менен байланышуу жолдорун көбөйткөн. “Орто Азияны басып алганы менен Россия өзүнүн аскерий-саясий жана дипломатиялык позицияларын, башкысы колониялык держава катары бир топ күчөтүп Казакстан жана Түркмөнстан менен Каспий деңизинин жээгине, Афганистан, Кытай, Иран жана Индия менен чек араларга чыгууга бир катар пайдалуу нерселерди алды” [2, 9]. Россиянын протекционисттик саясаты Борбордук Азияга өнөр жай товарларын экспорттоого жана ал аркылуу өткөн соода жолдорун көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк берген. Бул дегендик Россиянын өзүнүн экономикасын коргоо максатында башка өлкөлөрдүн товарларына, кызматтарына чектөө киргизүүсү болгон. Мисалы, импорттук бажы төлөмдөрүн жогорулатуу, квоталарды киргизүү, чет элдик товарларга чектөө коюу ж.б. Ошондой болсо да пахтачылыкты өнүктүрүүнүн стимулятору катары калыптанышына жардам бергенин белгилей кетүү керек. Тышкы соодада орус Түркстаны орус буржуазиясынын плацдармы болуп калган, жергиликтүү көпөстөрдүн жардамы менен Батыш Персиянын базарларын өздөштүрүүгө шарттар жаралган. Мындан улам падышачылыктын соода экономикалык мүмкүнчүлүктөрү кеңйген жана Түркстандагы соода сатык иштеринде сырткы атаандаштыкты көзөмөлдөп турууга жетишкен. Ошол убактагы курчуп турган англо-орус атандашуусунун шарттарында бул кадамдар абдан мааниге ээ болчу. Эске салсак, аталган аймактар каратылганга чейин эле орус падышачылыгы чыгыштагы мусулман ээликтери менен соода сатык мамилелерин жүргүзүп келген. Падышачылык соода ишин жандандыруу менен саясий таасирин күчөтүүнү көздөп, Хива менен Бухарага бир нече ирет өз адамдарын жиберген. Мындан улам 1841—42-жылдары эле үч расмий визит жасалган. Ушундай жолдор менен бир катар сүйлөшүүлөрдөн кийин, 1868-жылы 29-январда Кудаяр хан менен К.П. Кауфман соода келишимине кол коюшкан. Документ соодага арналганы менен анын түпкү максаты башкада болгон [3, 187]. Бул келишим иш жүзүндө Кокондун Орусияга вассалдык көз карандылыгын алып келген. Мындай кадамдардын баары орус соодасына экономикалык кызыкчылыкка каараганда алгач саясий мүдөөлөр коюлгандыгынан кабар берет. Түзүлгөн геосаясий кырдаалда улам Россия империясы чыгышка илгерилеп жылуусунда соодага олуттуу маани берген. Орто Азиянын экономикасын жана аны империянын кызыкчылыгында кайра куруунун жолдорун активдүү изилдөөгө алынган. XIX кылымдын 20-30-жылдарында эле орус саякатчыларынын эмгектери пайда болуп, анда аймактын жаратылыш байлыктары жана аны пайдалануу жолдору кеңири сүрөттөлгөн. Бул планда Фергана өрөөнүнө бир топ

илимий экспедициялар жөнөтүлүп, алардын жыйынтыгында тарыхый-географиялык жана этнографиялык ж.б. тариздеги эмгектер жаралган. Экинчиден Россия менен товар алмашуу да күчөтүлгөн.

1850-жылдары Орто Азия чөлкөмүндөгү орус соодасынын келечегин талдоого алган атайын тарыхый-экономикалык эмгектер пайда болгон. Мисалы, П.Н. Небольсиндин[4]эмгектеринде Орто Азия хандыктарындагы сооданын абалы, өндүрүштүн деңгээли, акча жүгүртүүсү тууралуу кызыктуу фактылар келтирилген. П.И. Пашино[5] аттуу автордун изилдөөсүндө Түркстан аймагы менен сооданы өнүктүрүү, ошондой эле аймактагы соода жүгүртүүнү жана керектөөнү көбөйтүү проблемасы тууралуу саякатчынын ойлору баяндалган. Бул эмгектердин баарына аймактын экономикалык турмушун сүрөттөө мүнөздүү болгон. XIX кылымдын 60-80-жылдарында Орто Азияда жана Жакынкы Чыгышта XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башында англо-орус атаандаштыгы туу чокусуна жетип, Орто Азия маселеси ушул мамилелердин алкагында баяндала баштаган. Акырындап Түркстандын каратылышы менен соода байланыштарында нукура экономикалык кызыкчылыктар алдыга чыга баштаган. Мындан улам XIX кылымдын 90-жылдарынан баштап райондо пахтачылыкты, жибекчиликти жана ирригацияны өнүктүрүүгө арналган атайын эмгектер пайда болгон. Экономикалык өнүгүүнүн тынчтык фазасы Түркстан аймагынын айыл чарба маселелерин чагылдыруу багытында императордук тарыхнааманын мүнөзүн аныктаган. Бир топ изилдөөлөрдө ошол учурларда Россиянын рыногу Түркстандын пахтасына аябай муктаждыгы тууралуу көз караштар үстөмдүк кылган. Албетте XX кылымдын башында мындай чийки заттын жарымы Орусияга чет өлкөлөрдөн – Египеттен, Британиялык Индиядан, АКШдан жана башка өлкөлөрдөн ташылып келген. Бирок Россия үчүн Түркстан абдан ыңгайлуу болгон. Ушул жагдайды эске алып айрымдары Россиянын Борбор Азияга “пахтадан” көз карандылыгы жөнүндө айтууга эч кандай негиз жоктугун назарга алышат. 1867-жылы Туркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөндөн кийин орус өкмөтүнүн соода саясатында активдүү өзгөрүүлөр башталган. Түркстанды биртоло Орусиянын түбөлүктүү курамына киргизүүнү максат кылган орус өкмөтү биринчи күндөн Туркстанган экономикалык үстөмчүлүк орнотуунун негизги рычагы катары соодага өзгөчө көңүл бөлгөн. Түркстандагы орус көпөстөрү 15 жылга чейин бажы салыгынан, аскерге кызмат кылуу жана башка мамлекеттик милдеттерден кутулушкан. Азиялык соодагерлердин мурунку жеңилдиктери жоюлган., бирок зекет системасы сакталып кала берген [6, 369-370]. Аймак Россия империясына кошулгандан кийин, падышалык мыйзамдардын жөнгө салынышына өткөндүктөн, аны менен соода кылуунун мүнөзү табигый түрдө өзгөргөн. 1886-жылда кабыл алынган «Жобо» боюнча Түркстан чөлкөмүндө соода иштери негизинен жергиликтүү аскер бийликтери тарабынан жөнгө салынган, алар соода операцияларында аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алышкан. Тактап айтканда, Россиянын Түркстанында «жергиликтүү» соодагерлер жана ишкерлер үчүн соода жана кол өнөрчүлүк укугуна күбөлүк алуу системасы түзүлгөн, ченөө, өлчөө жана тараздардын бирдиктүү системасы киргизилген. Аймакта соода төлөмдөрү киргизилген, бирок бир катар товарлар үчүн алымдар алынып салынган. Негизинен аймактагы сооданы көзөмөлдөөнү кийинчерээк Орто Азия хандыктарында да иштеген орус бажы мекемелери жүргүзгөн.

Кыргызстады түштүк аймактарынан айырмаланып түндүк жергелеринде ярмаркалар уюштурулган. Өкмөттүн орус жана жергиликтүү соодага болгон стимулдары, базарларды

өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү, жарманке, соода түйүндөрүн ачууга көмөктөшүү, бажы чектөөлөрүн жоюу чөлкөмдү экономикалык турмушуна оң таасирин тийгизген. “Жарманкелер негизинен барууга жана товарды жеткирүүгө ыңгайлуу көчмөндөрдүн көчүү маршруттарынын тоомдоруна, уюштурулуучу. Кыргызстандын шартында жарманкелер түндүктө гана пайда болгон. Бизге Ат-Башы, Каркыра жана Олуя-Ата талаа жарманкелери, Пишпек, Токмок, жана Прежевал шаар жарманкелери белгилүү”[6, 371]. Ал эми Фергана өрөөнүндө базарларды көбөйтүү колго алынган. XIX кылымдын аягы – XXкылымдын башында базар соодасы да өнүккөн. Шаардык эле эмес, айылдык базарлар да ири соода жүгүртүүсү менен өзгөчөлөнүп турган. 1914-жылы Түштүк Кыргызстандын аймагында эле 19 базар пункту болгон [7,73].” “Падышачылык тарабынан Фергана өрөөнүнүн басып алынуусу Орусиянын саясий-экономикалык кызыкчылыктары жана өлкөдөгү капиталистик мамилелердин өнүгүүсү менен шарталгандыгы белгилүү” [8,4].

Россиянын курамына кирүү менен Борбордук Азиянын экономикалык модернизациясынын эң маанилүү шарты бул жерде адамдарды жана жүктөрдү тез жана масштабдуу ташууну камсыз кылган орус темир жолдорунун пайда болушу болгон. Айрыкча бул байланыштар Закаспий жана Оренбург-Ташкент темир жолдору курулгандан кийин чыңдалып, ал Европалык Россия менен Түркстан чөлкөмүнүн ортосундагы сооданы көбөйтүүнүн катализатору болуп калды. Анткени жергиликтүү жана орус текстиль өнөр жайы абдан муктаж болгон пахта өндүрүү жана сатып алуу маанилүү болгон. Пахта менен соода жүгүртүү тынымсыз өсүүгө багыт алган. “Экинчи жагынан алар пахта эгүүчү райондорго жакын өтүп, ал жактан пахтаны экспорттоо оңой болгон. Ошондой эле күрүч, кургатылган мөмө-жемиш, пахта майы, минералдык сырьё, түстүү металлдар, май, мазут, керосин, туз, жибек, жүн жана башка көптөгөн товарларды экспортко чыгарышкан”[9, 96-103]. Түркстанда темир жолдор курулгандан кийин улуттук деңгээлдеги товар жүгүртүү жаралып, өнүгүп, ички бирдиктүү рыноктун калыптанышында маанилүү фактор болгон[10 147].

Орто Азиядан Россияга пахтадан тышкары жибек да ташылып турган. 1892-1907-жылдарда Орто Азиядан жибектин экспорту 6,1 миң пуддан 84,7 миң пудга чейин өскөн Фергана облусу жибек өстүрүүнүн негизги аймактарына кирген[11,153]. Россия Түркстандан пахта продукциясын (75%), мал жандыктарын (10%), кургак жана жаңы азыктарды (4%), пахта майын (3%), балыкты (2,5%) ташып турган. Түркстанга Россиядан жарым фабрикат жана даяр текстиль буюмдары (41%), тамак-аш азыктары (13%), металл буюмдары (11%), нан азыктары (7%), химиялык продуктылар, айнек жана фарфор буюмдары алынып келип турган[12, 137].

Жыйынтыктап айтканда “Кыргызстан Орусия империясынын курамындагы артта калган аймагы жана патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган коом катары болгон” [13, 63]. Россиянын Түркстандагы соода-экономикалык саясаты ири өзгөрүүлөргө алып келген. Бирдиктүү акча, чен өлчөм системасы, бажы төлөмдөрү киргизилип, банк ишмердүүлүктөрү, насыя берүү жана инвестиция жолго коюлган. Бирок, бул саясатта протекционисттик мүнөз орун алган. Анын негизги өзгөчөлүктөрү империялык соода кызыкчылыктарын коргоодо жана Түркстанды Россияга сырьё берүүчү гана аймак катары кармоо саясатында ачык байкалат.

Фергана өрөөнүндө байыртадан бери калыптанып калган соода сатык иштериндеги карым-катыштагы тең салмактуулук бузула баштаган. Эгерде мурда көчмөн кыргыздар

менен отурукташкан өзбек, тажик калктарынын ортосунда соода-сатык мамилелери тарыхый жактан калыптанган жол менен жүргөн болсо, эми жаңы коңшулар пайда болгон. Соода мурдагыдай эле отурукташкан жамааттардын өкүлдөрүнүн колунда калган. Аларга орус соодагерлери жана бай отурукташкандар кошулган. Мал чарбасы мурдагыдай эле көчмөндөрдүн колунда калганы менен акырындап орус жана жергиликтүү соода буржуазиясынын көзөмөлүндө болгон рынокко көз каранды болуп калган. Ушул шартта кыргыз эли “акыл, ойду толуктап андан ары ишкер кылып турган билим жана илим экендигин” [14, 2] түшүнүп, билим алуу багытына басым жасай баштаган.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Авазов, Э.А. Падышачылыктын Түркстандагы колониялык саясатын ишке ашырууда орус-тузем мектептеринин орду жана ролу (Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки жана кийинки // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2014. № 1 (28). С.126
- 2.Исхаков, Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867 – 1917) / Ф.Исхаков. Ташкент: Фан, 1997. -С. 9.
- 3.Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. Бишкек-2009.-187-б.
- 4.Небольсин, П.Н. Очерки торговли России со Средней Азией.СПб.: ИРГО, 1855.456 с.
- 5.Пашино, П.И. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб. : Тип. Тиблена и К° (Неклюдова), 1868. 179 с.
- 6.Кененсариев, Т.Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)-Б., 2019. 369-371-б.
- 7.Статистический обзор Ферганской области за 1914 год. – Скобелев, 1917. – С. 73.
8. Авазов, Э. А Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2013. № 1 (27). С.4.
- 9.Авазов, Э. А. Железные дороги в политической и социально-экономической жизни Ферганской долины в конце XIX - начале XX вв // Индустриальное строительство в Центральной Азии: историческое значение для региона: материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Туркестано-Сибирской железной дороги, Барнаул, 29 октября 2020 года. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2020. – С. 96-103.
- 10.Волков, И.В. Торгово-экономические связи России с Туркестаном (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Вестник СГСЭУ. Саратов. 2010. № 3.с.147
11. Авазов, Э.А. Фергана өрөөнүндө индустриалаштыруунун башаты жана өнүгүшү(XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы)// А. Мырсабеков атындагы ОшМПУ жарчысы илимий-усулдук журналы. 2022-ж. №2. 153-б.
- 12.Алимджанов, Б. А. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве: вторая половина XIX – начало XX вв.: дис. ... канд. ист. наук. 07.00.03 – Всеобщая история. Санкт-Петербург, 2016. -С.137
13. Токоева, Г С. Генезис и эволюция миропонимания Барпы Алькулова / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 63-66.

14. Токоева, Г С. Отражение бытия человека в пословицах и поговорках кыргызского народа / Токоева Г С, Баймырзаева Б М // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 2(37). – С. 88-93.

**ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

*Аскарова Айнура Каныбековна, Мурзалиева Эльнура Идирисбековна,
Абдырахманова Гульчехра Батырбековна*
**КАМСЫЗДАНДЫРУУ РЫНОГУНУН ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН
КАРЖЫ СИСТЕМАСЫНЫН РОЛУ**

*Аскарова Айнура Каныбековна, Мурзалиева Эльнура Идирисбековна,
Абдырахманова Гульчехра Батырбековна*
**ПОНЯТИЕ СТРАХОВОГО РЫНКА И РОЛЬ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ
ГОСУДАРСТВА**

*Askarova Ainura Kanybekovna, Murzaliyeva Elnura Idirisbekovna, Abdyrakhmanova
Gulchehra Batyrbekovna*

**THE CONCEPT OF THE INSURANCE MARKET AND THE ROLE OF THE
FINANCIAL SYSTEM OF THE STATE**

УДК 368:336

Аннотация. Макалада камсыздандыруу жана камсыздандыруу рыногунун түшүнүүгү, камсыздандыруу рыногунун институционалдык жана аймактык аспектилери, камсыздандыруу рыногунун функциялары, камсыздандыруу рыногунун катышуучулары, камсыздандыруу түрлөрү, камсыздандыруу рыногун уюштуруунун принциптерин каралган. Ошондой эле камсыздандыруунун экономиканын финансылык туруктуулугун камсыз кылуудагы, жарандардын мүлктүк жана жеке кызыкчылыктарын коргоодогу, инвестициялык потенциалды калыптандыруудагы жана социалдык коргоону өнүктүрүүдөгү ролу талданат. Мамлекеттик жсөнгө салуу механизмдерине, камсыздандыруу секторунун өнүгүүсүнүн заманбап тенденцияларына, анын иштешиндеги көйгөйлөргө жана рыноктук экономика шартында камсыздандыруу системасын өркүндөтүүнүн мүмкүн болгон жолдоруна өзгөчө көңүл бурулат. Мындан тышкары, камсыздандыруу кызматтарын санариптештирүүнүн келечеги, инновациялык камсыздандыруу продуктуларын киргизүү, калктын финансылык сабаттуулугун жогорулатуу жана камсыздандыруу институттарына болгон ишенимди бекемдөө маселелери ачып көрсөтүлөт.

Ачкыч сөздөр: камсыздандыруу, камсыздандыруу рыногу, камсыздандыруучу, полис ээси, камсыздандыруу төлөмдөрү.

Аннотация: В статье рассматриваются понятия страхования и страхового рынка, институциональные и территориальные аспекты страхового рынка, функции страхового рынка, участники страхового рынка, виды страхования, принципы организации страхового рынка. Также анализируются роль страхования в обеспечении финансовой устойчивости экономики, защите имущественных и личных интересов граждан, формировании инвестиционного потенциала и развитии социальной защиты. Особое внимание уделяется механизмам государственного регулирования, современным тенденциям развития страхового сектора, проблемам его функционирования и возможным путям совершенствования страховой системы в условиях рыночной

экономики. Кроме того, раскрываются перспективы цифровизации страховых услуг, внедрения инновационных страховых продуктов, повышения финансовой грамотности населения и укрепления доверия к страховым институтам.

Ключевые слова: страхование, страховой рынок, страховщик, страхователь, страховые выплаты.

Annotation: The article discusses the concepts of insurance and the insurance market, institutional and territorial aspects of the insurance market, functions of the insurance market, participants in the insurance market, types of insurance, and principles of organization of the insurance market. The role of insurance in ensuring the financial stability of the economy, protecting the property and personal interests of citizens, forming investment potential, and developing social protection is also analyzed. Special attention is paid to the mechanisms of state regulation, current trends in the development of the insurance sector, problems in its functioning, and possible ways to improve the insurance system under market economy conditions. In addition, the prospects for digitalization of insurance services, the introduction of innovative insurance products, increasing the financial literacy of the population, and strengthening trust in insurance institutions are revealed.

Keywords: insurance, insurance market, insurer, policyholder, insurance payments.

Камсыздандыруу – бул болушу мүмкүн болгон ар кандай тобокелдиктердин түрлөрүнөн коргоо системасы. Бул бардык камсыздандыруучулар арасында бөлүштүрүү менен камсыздандырылуучу тарткан зыяндын ордун толтуруунун ыкмасы. Камсыздандыруучу камсыздандырылуучунун бардык камсыздандыруу төгүмдөрүн камсыздандыруу фондуна чогултат, каражаттар камсыздандыруу окуясы болгондо камсыздандыруу төлөмдөрүнө жөнөтүлөт. Демек, камсыздандыруучу бул мамилелердин системасында ортомчу гана болуп саналат жана көп суммадагы акча каражаттары анын жоопкерчилигинде узак убакыт бою калат.

Камсыздандыруу экономикалык дагы, социалдык дагы функцияларды аткарат, анын ичинде өлкөнүн экономикасын орто жана узак мөөнөттүү капитал менен камсыз кылуу, калкты жана юридикалык жактарды ар кандай тобокелдиктерден коргоо.

Камсыздандыруу каржы базарынын маанилүү тармагы болуп саналат, ал бир жагынан жарандардын материалдык жана социалдык жактан коопсуздугун жогорулатууга, экинчи жагынан ири инвестициялык ресурстарды түзүүгө жана стратегиялык коммерциялык жана мамлекеттик долбоорлорду каржылоого мүмкүндүк берет.

Камсыздандыруу рыногу - экономикалык мамилелердин белгилүү бир чөйрөсү, сатып алуу-сатуу объектиси болуп камсыздандыруу коргоосу эсептелинет, ага суроо-талап жана сунуш түзүлөт. Камсыздандыруу рыногунун өнүктүрүүнүн объективдүү негизи болуп күтүлбөгөн жагымсыз жагдайлар келип чыккан учурда жабырлануучуларга акчалай жардам көрсөтүү жолу менен үзгүлтүксүз кайра өндүрүү процессин камсыз кылуу зарыл.

Камсыздандыруу рыногунун иштешинин милдеттүү шарты болуп камсыздандыруу кызматтарына коомдук муктаждыктын болушу жана бул керектөөлөрдү канааттандырууга жөндөмдүү камсыздандыруучулардын болушу саналат. Камсыздандыруу базарынын негизги бөлүгү камсыздандыруу компаниясы болуп саналат. Бул жерде камсыздандыруу фондусун түзүү жана пайдалануу процесси ишке ашырылат.

Камсыздандыруу компаниясы камсыздандыруу келишимдерин түзүүнү жана аларды тейлөөнү жүзөгө ашыруучу өзүнчө түзүм болуп саналат. Камсыздандыруу компаниясы техникалык жана уюштуруучулук биримдик жана обочолонуу менен мүнөздөлөт.

Камсыздандыруу компаниясынын экономикалык обочолонуусу анын ресурстарынын өз алдынча толук жүгүртүүсүндө жатат. Камсыздандыруу компаниясы экономикалык системада өз алдынча чарбалык субъект катары иш алып барат жана өндүрүштүк мамилелердин белгилүү бир системасына киргизилген. Экономикалык жактан өзүнчө камсыздандыруу компаниялары башка камсыздандыруучулар менен өз мамилелерин кайра камсыздандыруунун жана биргелешип камсыздандыруунун негизинде түзүшөт. Камсыздандыруу рыногунун структурасын институционалдык жана аймактык аспектиери боюнча мүнөздөөгө болот [7].

Институционалдык аспектиде ал акционердик, корпоративдик, өз ара жана мамлекеттик камсыздандыруу компаниялары тарабынан көрсөтүлөт. Аймактык аспектиде жергиликтүү (региондук) камсыздандыруу рыногун, улуттук (ички) жана дүйнөлүк (тышкы) камсыздандыруу рыногуна бөлүүгө болот.

Тышкы камсыздандыруу рыногу – бул ички рыногун чегинен тышкары жайгашкан жана тигил же бул региондо да, андан тышкары да тиешелүү камсыздандыруу компанияларына тартылуучу рыногу.

Дүйнөлүк камсыздандыруу рыногун дүйнөлүк экономиканын масштабында камсыздандыруу кызматтарына суроо-талап жана сунуш катары түшүнүү керек.

Камсыздандыруу рыногунун катышуучулары сатуучулар, сатып алуучулар жана ортомчулар, ошондой эле алардын бирикмелери. Сатуучулар категориясы камсыздандыруу жана кайра камсыздандыруу компанияларынан турат. Сатып алуучулар болуп полис кармоочулар - тигил же бул сатуучу менен камсыздандыруу келишимин түзүүнү чечкен жеке жана юридикалык жактар саналат. Сатуучулар менен сатып алуучулардын ортосундагы ортомчулар камсыздандыруу агенттери жана камсыздандыруу брокерлери болуп саналат, алар өз аракеттери менен камсыздандыруу келишимин түзүүгө көмөктөшөт.

Камсыздандыруу рыногунда сунушталган белгилүү бир продукт – камсыздандыруу кызматы. Ал жеке же юридикалык жакка келишимдин (ыктыярдуу камсыздандырууда) же мыйзамдын (милдеттүү камсыздандырууда) негизинде берилиши мүмкүн. Камсыздандыруу коргоону камсыз кылуу коомдук кызыкчылык позициясынан зарыл болгон учурларда камсыздандыруу милдеттүү болуп саналат. Камсыздандыруу кызматтарын сатып алуу-сатуу актысы, камсыздандыруу келишими түзүлөт, аны ырастоо үчүн камсыздандыруучуга камсыздандыруу күбөлүгү (полиси) берилет. Камсыздандыруучу колдоно ала турган камсыздандыруунун түрлөрүнүн тизмеси камсыздандыруу базарынын спектрин билдирет [8].

Камсыздандыруу рыногу өз ара байланышкан бир катар функцияларды аткарат: компенсациялык, топтоочу, бөлүштүрүүчү, алдын алуучу жана инвестициялык.

Камсыздандыруу рыногун компенсациялоо функциясы камсыздандыруу объектиси болгон жагымсыз окуялардын келип чыгышында юридикалык жана жеке жактарга келтирилген зыяндын ордун толтуруу түрүндө камсыздандыруу коргоосун камсыз кылууда чагылдырылат.

Топтоочу функция (сактык) өмүрдү камсыздандыруу менен камсыз кылынат жана түзүлгөн камсыздандыруу келишимине каршы алдын ала белгиленген сумманы топтоого мүмкүндүк берет.

Камсыздандыруу рыногунун сактык функциясы камсыздандыруу окуясынын алдын алуу жана зыянды азайтуу үчүн иштейт. Инвестициялык функция баалуу кагаздардагы бош акча каражаттары, банктык депозиттер, кыймылсыз мүлк жана башкаларды убактылуу жайгаштыруу аркылуу ишке ашырылат.

Валюталык, кредиттик, финансылык жана алтын рынокторунун туруксуздугу шартында рынок субъекттеринин жүрүм-турумунда иррационалдуулук күчөйт, алар тастыкталбаган ушак-айыңдарга кескин реакция кылып, бирок маанилүү окуяларды көз жаздымда калтырышы мүмкүн [9].

Камсыздандыруу рыногун уюштуруунун принциптерине токтолсок:

1. Камсыздандыруу ишин монополиядан чыгаруу негизги принциптердин бири болуп саналат. Бул принциптин ишке ашырылышы базарда камсыздандыруу иш-аракеттерин менчигинин түрүнө карабастан каалаган камсыздандыруу компаниялары жүргүзө ала тургандыгын билдирет.

2. Камсыздандыруу рыногун түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн маанилүү принциби болуп камсыздандыруу кызматтарын көрсөтүүдө камсыздандыруу уюмдарынын ортосундагы атаандаштык, полис кармоочуларды тартуу жана камсыздандыруу компаниялары үчүн каражаттарды мобилизациялоо саналат. Сунуштун жана суроо-талаптын таасири астында тарифтик ставкаларды белгилөө эркиндигинде туюндурулган баа түзүү эркиндиги камсыздоочуларга камсыздандыруучуларды тартуу үчүн атаандашууга шарттарды түзөт. Бул атаандаштык камсыздандырылгандар үчүн ыңгайлуу формаларды жана камсыздандыруу келишимдерин түзүүнүн шарттарын пайда кылат.

3. Рыноктун иштөөсүнүн кийинки принциби болуп камсыздандыруу полистерин кармоочулардын көйгөйүн тандоо эркиндиги, камсыздандыруу кызматтарын көрсөтүү үчүн жүктөрдү камсыздандыруу шарттары, инновациянын башка формалары жана камсыздандыруунун объектилери саналат.

4. Камсыздандыруу рыногунун шарттарында иш алып барган камсыздандыруу ишин жүргүзүүчү уюмду уюштуруунун маанилүү принциби болуп сөзсүз түрдө коргоонун камсыздандырылган учурун изилдөөнүн ишенимдүүлүгү жана кепилдиги саналат. Камсыздандыруу уюмдарын камсыздандырууну каттоонун механизми, алардын иш-аракетине ылайык брокерлерди камсыздандыруучуга лицензиялоо жана мамлекеттик бекитүүнү контролдоо камсыздандырылгандардын кызыкчылыктарын сактоонун өсүшүн жана камсыздандыруу операциялары кеңешинин финансылык туруктуулугун камсыз кылат.

5. Камсыздандыруучу тарабынан ачык-айкындуулук принциби камсыздандырылуучунун камсыздандырылган мүлкүнө аң-сезимдүү жана башка камсыздандыруу уюмдарына ылайык ушул камсыздандыруу уюму үчүн камсыздандырууну тандоо жөнүндө чечим кабыл алууга мүмкүндүк берет [7].

Жыйынтыктоо

Кыргыз Республикасынын экономикасынын өнүгүүнүн рыноктук жолуна өтүшү менен базардык инфраструктуранын ажырагыс бөлүгү катары камсыздандыруу рыногун түзүүнүн объективдүү зарылчылыгы келип чыкты. Камсыздандыруу экономикалык дагы, социалдык дагы функцияларды аткарат, анын ичинде өлкөнүн экономикасын орто жана узак мөөнөттүү капитал менен камсыз кылуу, калкты жана юридикалык жактарды ар кандай тобокелдиктерден коргоо. Экономическое положение любой страны во многом

зависит от уровня развития такой важнейшей отрасли материального производства, как промышленность [11,1]

Кыргыз Республикасында камсыздандырууну өнүктүрүүнүн негизги максаттары болуп калктын, уюмдардын жана мамлекеттин камсыздандырып коргоого болгон керектөөлөрүн канааттандыруу боюнча чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу саналат, алар ишкердик ишти кеңейтүүнүн жана мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү үчүн узак мөөнөттүү инвестициялык ресурстарды топтоонун өбөлгөсү болуп саналат [5]. Азыркы шартта, компания камсыздандыруу маркетингин максималдуу жакшыртуунун бардык мүмкүн болгон жолдорун издеши керек, камсыздандыруучу камсыздандыруу кызматтарын керектөөчүлөрдүн талаптарына тез жооп бериши керек [6]. “Коомдогу прогресс жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр материалдык баалуулуктарды өндүрүү, адамдардын керектөөлөрүн канааттандыруу, жашоо-жыргалчылыгын жогорулатуу үчүн жүрөт” [10, 3]. Ошондуктан камсыздандыруу да адамдардын бакубат жашоосу үчүн багытталышы зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасында камсыздандырууну уюштуруу жөнүндө” мыйзамы, (Кыргыз Республикасынын 1998-жылдын 30-декабрындагы N 160 Мыйзамынын редакциясына ылайык).
2. Кыргыз Республикасынын Финансы базарын жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын 2021-2023-жылдарга жылдык отчеттору.
3. Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 31-июлундагы № 209 “Турак жайларды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө” мыйзамы.
4. Абдрахманова, Г.Б. Камсыздандыруу: окуу куралы, 2016. 5- бет.
5. Аскарова, А.К. Развитие страхового рынка в Кыргызской Республике // Новый взгляд. Международный научный вестник.- 2015. -№ 10. 218-227-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25080966>
6. Аскарова, А.К., Абдрахманова Г.Б. Особенности специфики страхового маркетинга в кыргызстане // Вестник Жалал-Абадского государственного университета.- 2018. -№ 4 (39). -185-192.-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36814791>
7. Клоченко, Л.Н., Пылов К.И. Камсыздандыруу укугунун негиздери: Окуу куралы. Ярославль: Норд, 2019. - б. 277.
8. Манес, А. Камсыздандыруу ишинин негиздери. – М.: АНКЦИЛ, 2018.
9. Абдырахманова, Г Б. Современные методы страхования рисков в Кыргызстане / Абдырахманова Г Б, Махмудова Г У // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30).
10. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.
11. Жороева, А. М. Экономический анализ современного инновационного состояния предприятий Кыргызской Республики / А. М. Жороева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 2(60). – С. 18-24.

Эсенбек Белек уулу, Мадина Хандулло кызы
**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРОЕКТА
 ПРАЧЕЧНЫХ САМООБСЛУЖИВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА БИШКЕК**
Эсенбек Белек уулу, Мадина Хандулло кызы
**КИР ЖУУЧУ ЖАЙЛАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ ТЕЙЛӨӨ ДОЛБООРУНУН
 ФИНАНСЫ-ЭКОНОМИКАЛЫК НЕГИЗДЕМЕСИ БИШКЕК ШААРЫНЫН
 МИСАЛЫНДА**
Esenbek Belek uulu, Madina Handullo kyzy
**FINANCIAL AND ECONOMIC JUSTIFICATION OF THE SELF-SERVICE
 LAUNDRY PROJECT ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF BISHKEK**

УДК: 338.46:658.012

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена ростом сектора бытовых услуг и необходимостью экономически обоснованных бизнес-проектов в сфере малого предпринимательства в условиях урбанизации Кыргызстана. Прачечные самообслуживания рассматриваются как перспективная форма сервисного бизнеса, сочетающая автоматизацию, цифровизацию и рациональное использование ресурсов. Целью настоящего исследования является финансово-экономическое обоснование проекта прачечных самообслуживания на примере города Бишкек с оценкой его инвестиционной и операционной эффективности. В ходе исследования использованы методы финансово-экономического анализа, экономико-математического моделирования, сценарного анализа, анализа чувствительности и сравнительной оценки.

В результате проведённых расчётов определены основные параметры бизнес-проекта, включая объём первоначальных инвестиций, структуру операционных расходов, прогнозируемую выручку и чистую прибыль. Анализ сценариев показал, что при базовом варианте развития обеспечивается положительная динамика чистой прибыли, а оптимистичный сценарий позволяет сократить срок окупаемости до 36–40 месяцев. Анализ чувствительности выявил высокую зависимость финансовых результатов от объёма спроса и уровня постоянных затрат. Дополнительно установлено, что внедрение энергосберегающего оборудования и цифровых систем самообслуживания способствует снижению эксплуатационных расходов и повышению устойчивости бизнес-модели.

Практическая ценность исследования заключается в возможности использования полученных результатов при разработке и реализации аналогичных проектов в сфере бытовых услуг, а также при принятии инвестиционных решений предпринимателями и органами местного самоуправления.

Ключевые слова: малое предпринимательство, сфера бытовых услуг, инвестиционная эффективность, финансовое моделирование, анализ чувствительности, городская экономика

Аннотация. Изилдөөнүн актуалдуулугу Кыргызстанда урбанизация шартында турмуш-тиричилик кызмат көрсөтүү секторунун өсүшү жана чакан ишкердик тармагында экономикалык жактан негизделген бизнес-долбоорлорго болгон муктаждык менен шартталган. Өзүн-өзү тейлөөчү кир жуучу жайлар автоматташтыруу, санариптештирүү жана ресурстарды рационалдуу пайдаланууну айкалыштырган сервистик бизнестин келечектүү формасы катары каралат. Бул изилдөөнүн максаты — Бишкек шаарынын мисалында өзүн-өзү тейлөөчү кир жуучу жайлар долбоорунун финансылык-экономикалык негиздүүлүгүн аныктоо жана анын инвестициялык жана операциялык натыйжалуулугун баалоо болуп саналат. Изилдөөдө финансылык-экономикалык талдоо, экономикалык-математикалык моделдештирүү, сценарийлик талдоо, сезгичтик талдоосу жана салыштырма баалоо ыкмалары колдонулду.

Жүргүзүлгөн эсептөөлөрдүн жыйынтыгында бизнес-долбоордун негизги параметрлери, анын ичинде баштапкы инвестициялардын көлөмү, операциялык чыгымдардын түзүмү, болжолдонгон киреше жана таза пайда аныкталды. Сценарийлик талдоо базалык өнүгүү шартында таза пайданын оң динамикасы камсыздаларын, ал эми оптимисттик сценарийде долбоордун өзүн-өзү актоо мөөнөтү 36–40 айга чейин кыскартыларын көрсөттү. Сезгичтик талдоосунун жыйынтыктары финансылык көрсөткүчтөр суроо-талаптын көлөмүнө жана туруктуу чыгымдардын деңгээлине жогорку деңгээлде көз каранды экенин аныктады. Мындан тышкары, энергияны үнөмдөөчү жабдууларды жана санариптик өзүн-өзү тейлөө системаларын киргизүү эксплуатациялык чыгымдарды азайтып, бизнес-моделдин туруктуулугун жогорулатары белгиленди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси алынган жыйынтыктарды турмуш-тиричилик кызмат көрсөтүү тармагындагы окшош долбоорлорду иштеп чыгууда жана ишке ашырууда, ошондой эле ишкерлер жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан инвестициялык чечимдерди кабыл алууда колдонуу мүмкүнчүлүгүндө жатат.

Ачык сөздөр: чакан ишкердик, турмуш-тиричилик кызмат көрсөтүү чөйрөсү, инвестициялык натыйжалуулук, финансылык моделдештирүү, сезгичтик талдоосу, шаар экономикасы.

Abstract. *The relevance of the study is determined by the growth of the consumer services sector and the need for economically sound business projects in the field of small entrepreneurship in the context of urbanisation in Kyrgyzstan. Self-service laundries are considered a promising form of service business, combining automation, digitalisation and rational use of resources. The aim of this study is to provide a financial and economic justification for a self-service laundry project using the example of the city of Bishkek, with an assessment of its investment and operational efficiency. The study uses methods of financial and economic analysis, economic and mathematical modelling, scenario analysis, sensitivity analysis and comparative assessment.*

The calculations determined the main parameters of the business project, including the amount of initial investment, the structure of operating expenses, projected revenue and net profit. Scenario analysis showed that the baseline scenario ensures positive net profit dynamics, while the optimistic scenario allows the payback period to be reduced to 36–40 months. Sensitivity analysis revealed a high dependence of financial results on the volume of demand and the level of fixed costs. In addition, it was established that the introduction of energy-saving equipment and digital self-service systems contributes to a reduction in operating costs and an increase in the sustainability of the business model.

The practical value of the study lies in the possibility of using the results obtained in the development and implementation of similar projects in the field of consumer services, as well as in the investment decisions made by entrepreneurs and local authorities.

Keywords: *small business, consumer services sector, investment efficiency, financial modelling, sensitivity analysis, urban economy*

Введение

Современное развитие городской экономики характеризуется устойчивым ростом сектора услуг, который становится одним из ключевых факторов занятости, предпринимательской активности и устойчивого социально-экономического развития. В условиях урбанизации и трансформации потребительского поведения особую роль приобретает малое предпринимательство в сфере бытовых услуг, ориентированное на автоматизацию, цифровизацию и рациональное использование ресурсов (Afanasyev, A. V. (2019)). В мировой практике предприятия самообслуживания рассматриваются как

эффективный инструмент повышения доступности сервисов и снижения операционных издержек, что особенно актуально для городов с высокой плотностью населения.

Жизненная практика показывает, что наряду с основными предметами в образовательной программе необходимо сочетать широкий спектр дополнительных дисциплин и ориентировать обучение на практику. В качестве одного из элементов в образовательных учреждениях создаются бизнес-инкубаторы и проектно-исследовательские центры, где студенты получают возможность применять полученные знания на практике [18].

Высшие учебные заведения, получившие особый статус, при разработке образовательных стандартов должны учитывать, что студент должен не только получать знания и навыки в рамках определённого направления, специальности или профиля, но и осваивать другие области науки и образования, а также дополнительные дисциплины, приобретая практический опыт, что стало требованием времени [20].

В последние годы прачечные самообслуживания получили широкое распространение в странах Европы, Северной Америки и Восточной Азии, где они интегрированы в городскую инфраструктуру и воспринимаются как стандартная форма бытового сервиса (Chen, Y. (2023)). Исследования показывают, что данный формат отличается высокой устойчивостью спроса, сравнительно низкими постоянными затратами и возможностью масштабирования за счёт сетевых и франчайзинговых моделей (Efimova, L. V. 2018). Существенное влияние на эффективность таких предприятий оказывает внедрение цифровых систем управления, безналичных платежей и энергосберегающего оборудования, что позволяет снижать эксплуатационные расходы и повышать конкурентоспособность (Euromonitor International. (2023)).

Для стран с развивающейся экономикой, включая Кыргызстан, развитие современных форм бытовых услуг приобретает особое значение. Рост численности городского населения, увеличение доли арендного жилья, студенческой и трудовой мобильности формируют устойчивый спрос на услуги стирки вне домашних условий (World Bank, 2023). Вместе с тем рынок прачечных самообслуживания в Кыргызстане находится на начальной стадии формирования и характеризуется ограниченным количеством предприятий, отсутствием стандартизированных бизнес-моделей и недостаточной научной проработанностью вопросов экономической эффективности. В условиях ограниченности внутренних финансовых ресурсов, обвального роста дефицита бюджета и платежного баланса, а также отсутствия развитой банковской и финансово-посреднической систем в Кыргызстане был предпринят ряд экстренных мер по скорейшему выходу из кризиса за счет привлечения внешней экономической помощи. [7, с. 103].

Анализ научных публикаций показывает, что большинство исследований в области малого бизнеса в регионе сосредоточены на общих аспектах предпринимательской деятельности, институциональной среды и государственной поддержки, в то время как финансово-экономическое обоснование конкретных сервисных проектов освещено недостаточно (Gusev, Y. S., & Ivanova, M. A. (2021)). Это обуславливает необходимость проведения прикладных исследований, направленных на оценку инвестиционной привлекательности и устойчивости бизнес-проектов в сфере бытовых услуг с учётом региональных особенностей городской экономики.

Особый научный и практический интерес представляет анализ проектов прачечных самообслуживания как формы малого бизнеса, сочетающей автоматизацию процессов, ограниченную потребность в персонале и устойчивый потребительский спрос. В условиях роста тарифов на коммунальные услуги и усиления конкуренции возрастает значение финансового моделирования, сценарного анализа и оценки чувствительности, позволяющих выявить ключевые факторы рентабельности и предпринимательских рисков (Harris, M. L., & Nguyen, A. C. 2022).

Целью настоящего исследования является финансово-экономическое обоснование проекта прачечных самообслуживания на примере города Бишкек с оценкой его инвестиционной и операционной эффективности. Для достижения поставленной цели в работе предусмотрено решение следующих задач: анализ современного состояния рынка бытовых услуг в городской среде; обоснование параметров бизнес-проекта прачечных самообслуживания; расчёт основных финансовых показателей эффективности; оценка влияния спроса и издержек на устойчивость проекта; определение практических рекомендаций по реализации и масштабированию аналогичных проектов в условиях городов Кыргызстана.

Таким образом, исследование направлено на формирование комплексного представления о финансово-экономической целесообразности внедрения прачечных самообслуживания как элемента городской сервисной инфраструктуры и малого предпринимательства, что соответствует современным научным и прикладным задачам развития экономики услуг.

Необходимо обеспечить прямое участие работодателей в формировании и разработке содержания образования. В последние годы важной инновацией в обучении стало обучение на рабочем месте[19].

Материалы и методы

Исследование было направлено на финансово-экономическое обоснование проекта прачечных самообслуживания в условиях городской экономики на примере города Бишкек. Методологическую основу работы составили современные подходы к оценке эффективности инвестиционных проектов, финансовому моделированию и анализу деятельности предприятий сферы бытовых услуг (International Energy Agency. (2022)). Исследование проводилось в 2024–2025 годах и включало аналитический, расчётный и интерпретационный этапы.

В качестве информационной базы использовались статистические данные Национального статистического комитета Кыргызской Республики, материалы Министерства экономики и коммерции, а также сведения о тарифах на коммунальные услуги, уровне арендных ставок и доходах населения в г. Бишкек. Дополнительно применялись открытые данные международных аналитических платформ и отраслевые обзоры рынка сервисных услуг (International Organization for Standardization. (2020)). Для эмпирического анализа были использованы данные пилотного объекта прачечной самообслуживания, функционировавшего в тестовом режиме в одном из жилых районов города Бишкек.

На первом этапе исследования был проведён анализ состояния и тенденций развития рынка бытовых услуг в городской среде. Использовались методы статистического

обобщения, сравнительного анализа и структурного анализа, что позволило определить уровень насыщенности рынка, ценовые параметры услуг и основные характеристики потребительского спроса (Ismailova, G. D. (2023).

На втором этапе была разработана финансово-экономическая модель бизнес-проекта прачечных самообслуживания. Модель включала расчёт объёма первоначальных инвестиций, структуры постоянных и переменных затрат, прогнозируемой выручки и чистого денежного потока. Для оценки инвестиционной эффективности применялись методы дисконтирования денежных потоков с расчётом чистой приведённой стоимости, внутренней нормы доходности, индекса прибыльности и срока окупаемости проекта. Расчёты выполнялись с использованием табличных процессоров с применением стандартных финансовых функций.

На третьем этапе исследования был проведён сценарный анализ, предусматривавший разработку базового, оптимистичного и консервативного вариантов развития проекта. Для оценки устойчивости финансовых результатов применялся анализ чувствительности, позволивший определить степень влияния ключевых факторов, включая объём спроса, уровень операционных расходов и изменение тарифов на коммунальные услуги, на показатели эффективности проекта.

Дополнительно использовался метод сравнительного анализа для сопоставления параметров исследуемого проекта с аналогичными предприятиями сферы бытовых услуг, функционирующими в городе Бишкек. Это позволило оценить конкурентные преимущества и ограничения бизнес-модели прачечных самообслуживания в условиях городской экономики.

Методологический подход исследования был ориентирован на обеспечение воспроизводимости и достоверности результатов. Все расчёты проводились на основе унифицированных исходных предпосылок и допущений, соответствующих условиям функционирования малого бизнеса в городской экономике Кыргызстана. Использование комплекса количественных и качественных методов позволило получить обоснованные результаты, послужившие основой для оценки экономической эффективности проекта и разработки практических рекомендаций.

Результаты и обсуждение

В результате проведённого финансово-экономического анализа была оценена эффективность проекта прачечных самообслуживания на примере города Бишкек с учётом инвестиционных, операционных и рыночных параметров. Основные расчёты выполнялись на базе данных пилотного объекта и прогнозных сценариев развития спроса.

Экономический анализ проекта. Первоначальные инвестиции в проект включали затраты на приобретение и установку оборудования, ремонт помещения, подключение инженерных коммуникаций и запуск сервиса. Структура ключевых финансовых показателей проекта представлена в таблице 1.

Таблица 1. Основные финансово-экономические показатели проекта прачечных самообслуживания

Показатель	Значение
------------	----------

Объём первоначальных инвестиций	4 500 000 сом
Ежемесячные операционные расходы	350 000 сом
Средний чек	150 сом
Среднемесячный поток клиентов (плановый)	3 000 чел.
Среднемесячный поток клиентов (фактический)	1 800 чел.
Выручка в месяц (плановая)	450 000 сом
Чистая прибыль в месяц (базовый сценарий)	100 000 сом
Срок окупаемости	45 месяцев

Источник: расчёты автора.

В таблице 1 представлены основные финансово-экономические параметры проекта прачечных самообслуживания, характеризующие его инвестиционную и операционную составляющие. Приведённые показатели отражают объём первоначальных вложений, структуру текущих расходов, параметры спроса и прогнозируемые финансовые результаты в базовом сценарии реализации проекта. Анализ данных таблицы показывает, что при плановом уровне клиентского потока проект формирует положительный чистый денежный поток и обладает потенциалом достижения точки безубыточности в среднесрочной перспективе. Одновременно сопоставление плановых и фактических значений клиентского потока позволяет выявить чувствительность финансовых результатов к уровню спроса, что подчёркивает необходимость активного управления загрузкой оборудования и спросом на услуги. Представленные показатели служат основой для последующего сценарного анализа и оценки устойчивости проекта в условиях городской экономики.

Полученные данные показывают, что при плановом уровне спроса проект формирует положительный чистый денежный поток. Вместе с тем фактический поток клиентов на начальном этапе оказался ниже расчётного, что временно снижает рентабельность и подчёркивает значимость маркетинговых и организационных факторов. Для оценки устойчивости проекта был проведён сценарный анализ, результаты которого представлены в таблице 2.

Таблица 2. Прогноз чистой прибыли по сценариям развития проекта

Сценарий	Прирост клиентского потока, %	Чистая прибыль через 12 месяцев, сом	Чистая прибыль через 24 месяца, сом
Оптимистичный	10	120 000	200 000
Базовый	5	100 000	150 000
Консервативный	0	80 000	100 000

Источник: расчёты автора.

В таблице 2 представлены результаты сценарного анализа финансовых показателей проекта прачечных самообслуживания, отражающие возможные варианты его развития в

зависимости от динамики клиентского потока. Анализ таблицы 2 показывает, что даже при отсутствии роста спроса проект сохраняет положительную динамику, однако наиболее устойчивые финансовые результаты достигаются при увеличении клиентского потока не менее чем на 5–10 % в год (World Bank. (2022)). Рассмотренные сценарии позволяют оценить диапазон изменений чистой прибыли в краткосрочной и среднесрочной перспективе и выявить степень устойчивости проекта к колебаниям спроса. Анализ данных таблицы показывает, что при базовом сценарии обеспечивается положительная динамика финансовых результатов, тогда как оптимистичный сценарий характеризуется ускоренным ростом чистой прибыли и сокращением срока окупаемости проекта. Консервативный сценарий отражает влияние ограниченного спроса и демонстрирует снижение темпов роста финансовых показателей, сохраняя при этом экономическую жизнеспособность проекта. Представленные результаты подтверждают значимость управления спросом и служат обоснованием для применения сценарного подхода при принятии инвестиционных решений.

С целью визуализации структуры текущих затрат и выявления ключевых статей расходов проекта на рисунке 1 представлена структура операционных расходов прачечных самообслуживания.

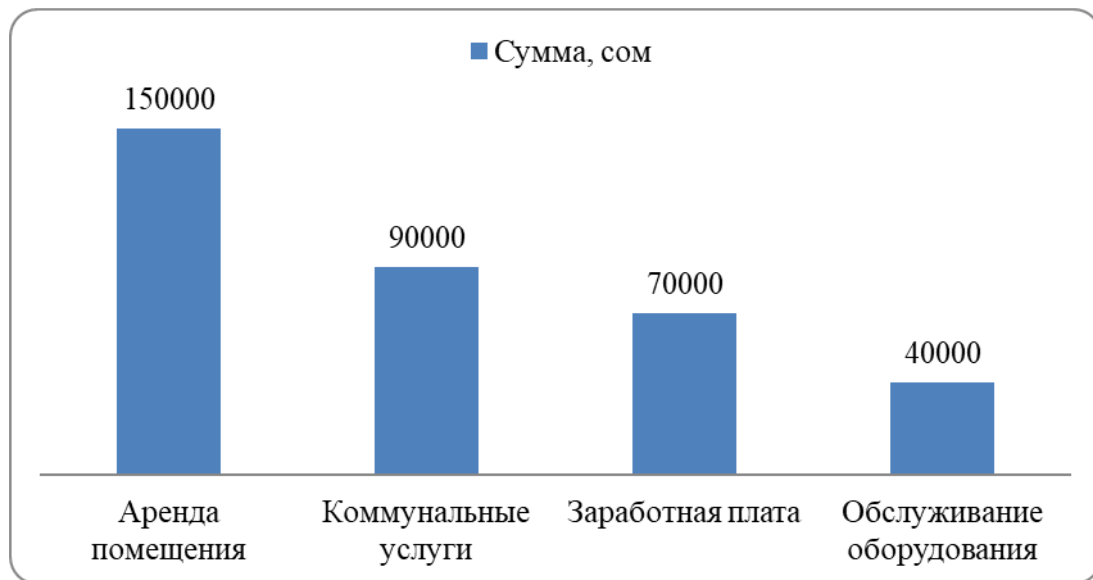

Рисунок 1. Структура операционных расходов проекта прачечных самообслуживания

На рисунке 1 представлена диаграмма структуры ежемесячных операционных расходов проекта. Анализ показывает, что наибольшую долю затрат формируют арендные платежи и коммунальные услуги, что соответствует специфике сервисных предприятий городской экономики. Это указывает на целесообразность оптимизации арендных условий и внедрения энергосберегающих технологий. Рисунок 1 иллюстрирует структуру операционных расходов проекта прачечных самообслуживания и отражает распределение текущих затрат по основным статьям. Визуализация позволяет выявить преобладающие компоненты расходов и оценить характер затратной структуры предприятия в условиях городской экономики. Представленная структура указывает на значительную долю

фиксированных издержек, что подчёркивает необходимость рационального управления постоянными расходами для обеспечения финансовой устойчивости проекта.

Для анализа влияния изменения объёма спроса на финансовые результаты проекта на рисунке 2 представлена зависимость чистой прибыли прачечных самообслуживания от клиентского потока.

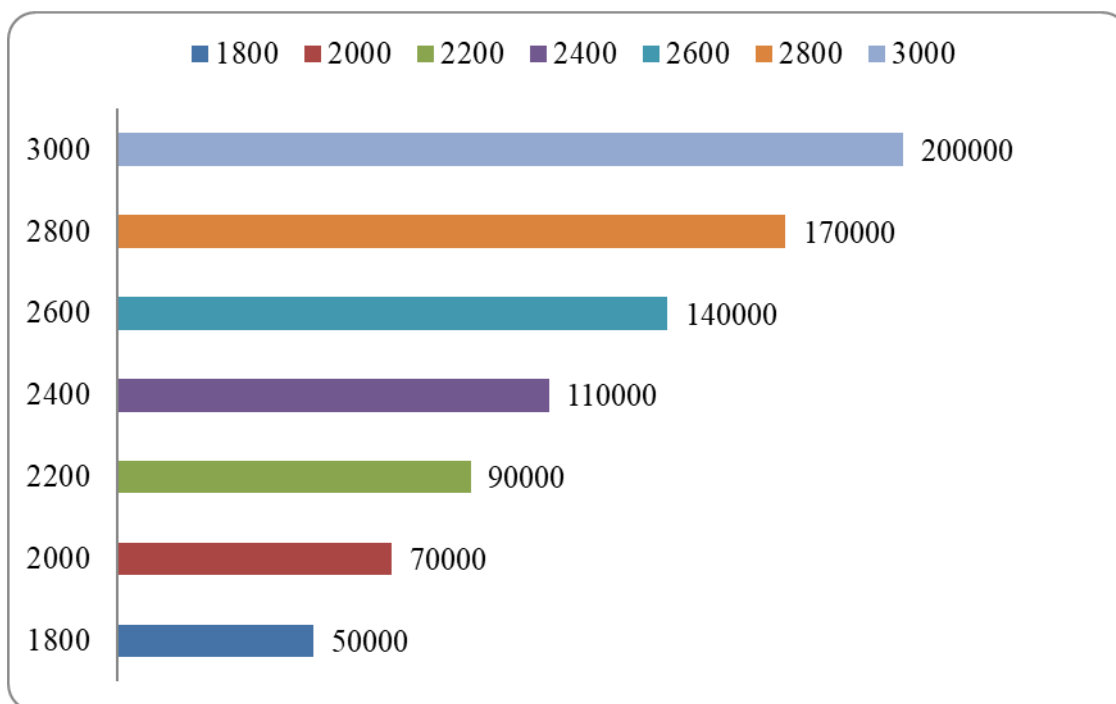

Рисунок 2. Зависимость чистой прибыли проекта от клиентского потока

На рисунке 2 отражена динамика чистой прибыли проекта в зависимости от изменения клиентского потока. График демонстрирует высокую чувствительность финансовых результатов к объёму спроса: увеличение числа клиентов на 10 % приводит к росту чистой прибыли более чем на 15 %, что подтверждает выводы анализа чувствительности (Statista. (2024)). Рисунок 2 демонстрирует зависимость чистой прибыли проекта прачечных самообслуживания от изменения клиентского потока. Графическое представление подтверждает высокую чувствительность финансовых результатов к объёму спроса и позволяет определить пороговые значения, при которых проект достигает устойчивых показателей рентабельности. Динамика кривой свидетельствует о возрастающем эффекте загрузки оборудования при увеличении числа клиентов (Lapshina, T. V. (2022)).

С целью сопоставления финансовых результатов проекта в различных условиях реализации на рисунке 3 представлена динамика чистой прибыли прачечных самообслуживания по сценариям развития.

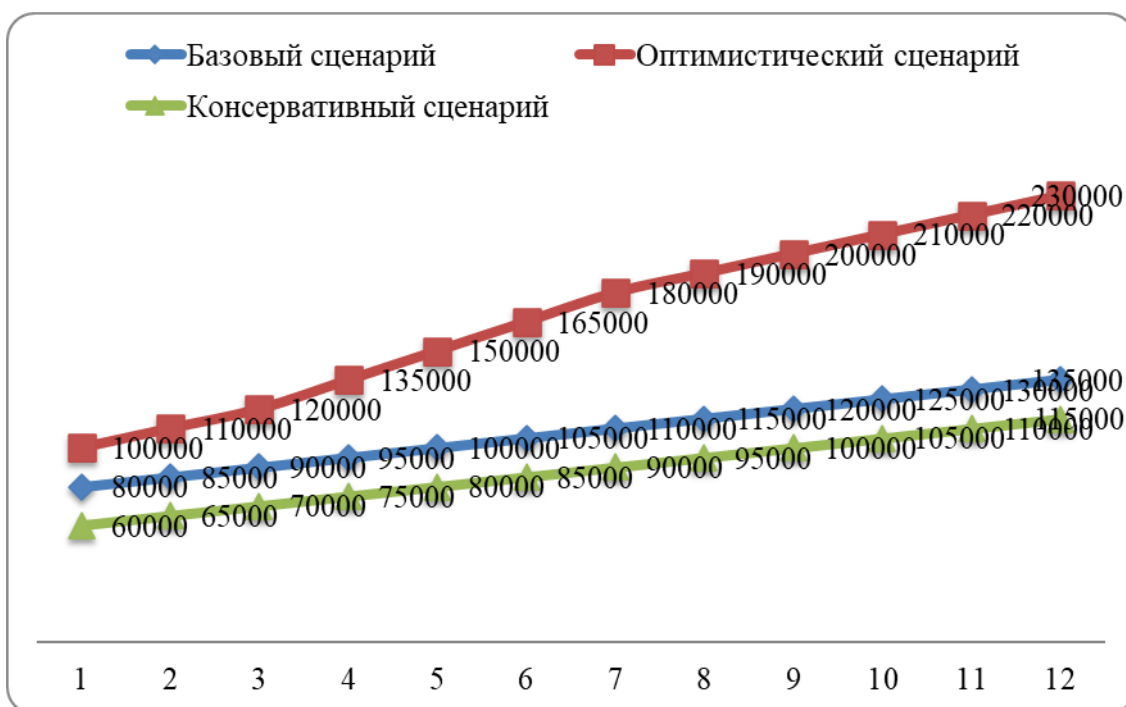

Рисунок 3. Динамика чистой прибыли проекта по сценариям развития

Рисунок 3 отражает динамику чистой прибыли проекта прачечных самообслуживания в разрезе различных сценариев развития. Многолинейная диаграмма позволяет сопоставить финансовые результаты при изменении внешних и внутренних условий реализации проекта и выявить различия в темпах роста прибыли. Полученные зависимости демонстрируют устойчивость проекта при благоприятных сценариях и подчёркивают значение сценарного анализа при оценке инвестиционной привлекательности сервисных бизнес-проектов.

Полученные результаты подтверждают, что проект прачечных самообслуживания обладает экономическим потенциалом в условиях городской экономики Бишкека, однако его эффективность напрямую зависит от уровня загрузки оборудования и стабильности спроса. Сравнение с аналогичными сервисными предприятиями показывает, что рассматриваемый проект характеризуется конкурентоспособным средним чеком и умеренным уровнем операционных расходов (Kim, J., & Park, S. (2021).

В отличие от традиционных предприятий бытовых услуг, прачечные самообслуживания демонстрируют более низкую потребность в персонале и возможность масштабирования при сохранении управляемых затрат (Kuznetsov, S. N. (2020). Это согласуется с выводами зарубежных исследований, в которых подчёркивается устойчивость автоматизированных сервисных моделей в условиях роста издержек.

Таким образом, результаты экономического анализа подтверждают целесообразность реализации проекта при условии активного управления спросом, внедрения цифровых инструментов и оптимизации постоянных расходов. Полученные выводы формируют основу для практических рекомендаций и дальнейшего развития сети прачечных самообслуживания в городах Кыргызстана.

Выводы

Проведённое исследование позволило обосновать финансово-экономическую целесообразность реализации проекта прачечных самообслуживания в условиях городской экономики на примере города Бишкек. В результате анализа установлено, что рассматриваемый проект обладает потенциалом формирования устойчивых финансовых результатов при достижении необходимого уровня загрузки оборудования и стабильного клиентского потока.

Экономический анализ показал, что структура операционных расходов проекта характеризуется значительной долей постоянных издержек, что повышает зависимость финансовых результатов от объёма спроса. Сценарный анализ и анализ чувствительности подтвердили, что ключевыми факторами эффективности проекта являются количество клиентов и уровень операционных затрат. При увеличении клиентского потока обеспечивается рост чистой прибыли и сокращение срока окупаемости, что свидетельствует о возможности масштабирования бизнес-модели.

Сравнительный анализ финансовых показателей по сценариям развития продемонстрировал устойчивость проекта в базовом и оптимистичном вариантах реализации, а также допустимый уровень финансовых рисков при неблагоприятных условиях. Это подтверждает применимость проекта как инструмента развития малого предпринимательства в сфере бытовых услуг в городских условиях.

Практическая значимость полученных результатов заключается в возможности их использования при разработке и реализации аналогичных сервисных бизнес-проектов, а также при принятии инвестиционных решений предпринимателями и органами местного самоуправления. Представленная финансово-экономическая модель может быть адаптирована для других городов Кыргызстана с учётом региональных особенностей спроса и затрат.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением эмпирической базы, анализом влияния цифровых технологий и энергосберегающих решений на эффективность сервисных предприятий, а также оценкой возможностей развития сетевых и франчайзинговых форм организации прачечных самообслуживания.

Благодарности

Благодарим администрацию и коллектив прачечной самообслуживания «Дом стирки №13» (г. Бишкек) за предоставленную возможность проведения наблюдений и сбора исходных данных, а также за содействие в организации пилотного исследования. Ваш профессионализм и открытость существенно способствовали получению достоверных результатов и практической направленности выводов.

Финансирование

Нет.

Конфликт интересов

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Список используемой литературы:

1. Afanasyev, A. V. (2019). Economic and mathematical modelling in small business management: Theory and practice. Moscow: Finance and Statistics.

- 2.Chen, Y. (2023). Digital payments and service automation in urban consumer services. *Journal of Service Management*, 34(2), 155–172.
 - 3.Efimova, L. V. (2018). *Sensitivity analysis of financial models: Theory and practice*. Moscow: Infra-M.
 - 4.Euromonitor International. (2023). *Laundry care and services: Market overview and trends*. London: Euromonitor.
 - 5.Gusev, Y. S., & Ivanova, M. A. (2021). SWOT analysis as a tool for strategic planning in small business. *Economics and Management Journal*, 4, 45–52.
 - 6.Harris, M. L., & Nguyen, A. C. (2022). Profitability drivers in self-service laundries: Evidence from urban service microbusinesses. *Small Business Economics*, 59(3), 921–940.
 7. Жороева, А. М. О проблемах трансформации и капиталовложения в экономику региона Кыргызстана / А. М. Жороева // *Экономика и управление: проблемы, решения*. – 2019. – Т. 5, № 1. – С. 41-45.
 - 8.Kim, J., & Park, S. (2021). Smart monitoring and cashless payment systems in unattended service facilities: Performance effects. *Sustainability*, 13(11), 1–16.
 - 9.Kuznetsov, S. N. (2020). Methods for assessing demand and consumer preferences in service markets. *Bulletin of Economics and Management*, 6, 32–39.
 - 10.Lapshina, T. V. (2022). Self-service laundry business models: Experience and development prospects. *Small Business Studies*, 2, 56–63.
 - 11.Martinez, A., & Lopez, D. (2020). Self-service laundries as elements of sustainable urban infrastructure: Business and social effects. *Cities*, 105, 102840.
 - 12.OECD. (2021). *The digital transformation of SMEs*. Paris: OECD Publishing.
 - 13.Porter, M. E., & Heppelmann, J. E. (2020). How smart, connected products are transforming competition in services. *Harvard Business Review*, 98(6), 64–73.
 - 14.Statista. (2024). *Laundromat and laundry services: Selected indicators and consumer trends*. Hamburg: Statista.
 - 15.World Bank. (2022). *Services-led growth and urban jobs: Policy notes*. Washington, DC: World Bank.
 - 16.International Energy Agency. (2022). *Energy efficiency in buildings and appliances: Market update*. Paris: IEA.
 - 17.International Organization for Standardization. (2020). *ISO 50001: Energy management systems — Requirements with guidance for use*. Geneva: ISO.
 - 18.Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // *Вестник Жалал-Абадского государственного университета*. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.
-

Матикеева Назгуль Курманалиевна
**ЗАМАНБАП ЖАРАТЫЛЫШ-РЕСУРСТУК ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫ
КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА ГЕОСАЯСИЙ КӨЗ КАРАШТАРДЫН РОЛУ**
Матикеева Назгуль Курманалиевна
**РОЛЬ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ
СОВРЕМЕННЫХ ПРИРОДНО-РЕСУРСНЫХ КОНФЛИКТОВ**
Matikeeva Nazgul Kurmanalievna
**THE ROLE OF GEOPOLITICAL VIEWS IN THE FORMATION OF MODERN
NATURAL RESOURCE CONFLICTS**

УДК: 914/919

Аннотация. Геосаясат жана география – бул дүйнөлүк геосаясий кырдаалды географиялык көз караштан баалоого мүмкүндүк берген өз ара байланышкан тармактар, жана тескерисинче. Адамзат коомунун өнүгүшү түздөн-түз жаратылыш ресурстарына жана шарттарына көз каранды. Белгилүү бир аймакта жаратылыш ресурстарынын географиялык жайгашуусу, мамлекеттердин пайда болушу менен, бардык эле өлкөлөрдө стратегиялык жаратылыш ресурстары жетиштисиз экендигинен кабар берди. Стратегиялык жаратылыш ресурстарынын болушу акылдуулук менен пайдаланылганда экономикалык туруктуулукка алып келет; бирок, мамлекет башка державалар тарабынан ойнолуучу геосаясий оюндардын бутасына айланышы мүмкүн. Ар бир трансформация өзүнүн жаратылыш ресурстарынын чыр-чатактары, катышуучулары жана өнүгүүлөрү менен мүнөздөлөт, бул үстөмдүктүн бөлүнүшүнө гана эмес, дүйнөнүн саясий картасынын кайра түзүлүшүнө да алып келет. Жаратылыш ресурстарынын чыр-чатактарын изилдөө өлкөлөрдүн геосаясий абалы, ресурстар боюнча мамлекеттер аралык чыр-чатактар жана эл аралык аренада үстөмдүктүн кайра бөлүштүрүлүшү боюнча жаңы көз карашты берет.

Негизги сөздөр: трансформация, баалуулук, стратегиялык жаратылыш ресурстары, жаратылыш ресурстарынын чыр-чатактары, геосаясий оюндар, экономикалык өсүш, туруктуу өнүгүү.

Аннотация. Геополитика и география – взаимосвязанные науки, позволяющие оценить геополитическую ситуацию в мире с точки зрения географического анализа, и наоборот. Развитие человеческого общества напрямую зависит от природных ресурсов и условий. Географические закономерности распространения природных ресурсов в той или иной территории с появлением государств, обусловила тот факт, что не все страны имеют стратегические природные ресурсы в достаточном объеме. Наличие в государстве стратегических природных ресурсов при разумной эксплуатации приведет к экономической стабильности, однако не исключено, что может стать мишенью геополитических игр других держав. Для каждой трансформации характерны свои природно-ресурсные конфликты, акторы и развитие, которые приводят не только разделу господства, но и к изменению политической карты мира. Изучение природно-ресурсных конфликтов позволит по другому взглянуть на геополитическое положение стран, межстрановые конфликты из-за ресурсов и передел господства на международной арене.

Ключевые слова: трансформация, ценность, стратегические природные ресурсы, природно-ресурсные конфликты, геополитические игры, экономический рост, устойчивое развитие.

Abstract. Geopolitics and geography are interrelated disciplines that allow us to assess the global geopolitical situation from a geographical perspective, and vice versa. The development of human society is directly dependent on natural resources and conditions. The geographical distribution of natural resources in a given territory, with the emergence of states, has led to the fact that not all countries possess sufficient strategic natural resources. The presence of strategic

natural resources, when exploited wisely, will lead to economic stability; however, it is possible that a state may become a target for geopolitical games played by other powers. Each transformation is characterized by its own natural resource conflicts, actors, and developments, which lead not only to the division of dominance but also to a reshaping of the world's political map. The study of natural resource conflicts will provide a new perspective on the geopolitical position of countries, interstate conflicts over resources, and the redistribution of dominance in the international arena.

Keywords: *transformation, value, strategic natural resources, natural resource conflicts, geopolitical games, economic growth, sustainable development.*

История развития человечества показывает зависимость человека от природных ресурсов и условий. Смена трансформаций демонстрировало как ценность природных ресурсов и ее освоение менялось с развитием человеческого общества. Если в первобытном строе для человека была важна растительная и животная пища, благоприятные климатические условия, то с развитием первичных производственных процессов и труда, ценность других природных ресурсов и масштабы их применения возрастала. Развитие первичных производственных процессов заложили фундамент в формировании многообразных технологий, сложность которых требовала не только определенных знаний, опыта, техники изготовления, но и природные ресурсы различной текстуры и прочности.

С возникновением государства, человеческое общество стало понимать важность территориальной обособленности, а также наличия земельных, водных и минеральных ресурсов. Население имело возможность заниматься сельским хозяйством и обменивать на те продукты, которые были необходимы для выживания. Развитие производства привело к появлению различных заводов и фабрик, количество потребления и извлекаемых полезных ископаемых стало расти. Повышение спроса на те или иные природные ресурсы привели к росту цен и возникновению дефицита на мировом рынке. Так стали формироваться ценностные отношения к основным природным ресурсам, необходимых для развития стратегических отраслей, получения доходов и коммерческой выгоды от бартерных операций и т.п.

Каждый исторический период характеризуется определенной моделью развития трансформации и его роли в формировании модели геополитики. Во все времена и в настоящее время, геополитика тесно связана с экономическими и природными ресурсами. Ресурсы в любом его проявлении задают динамику и направления развития геополитической модели в пространстве. Показывает его перемещение, факторы, влияющие на трансформацию геополитической модели, вызовы и ценности.

Неравномерное распределение в географическом пространстве природных ресурсов существенно влияет на образ жизни и поведение конфликтующих сторон [1].

Применение различных методик исследования позволяют изучить геопространство через проектирование, моделирование и анализа. При этом методологические основы любого научного направления сконцентрировано на максимизацию объективных оценок развития при помощи научных инструментов. Методологические основы геополитических аспектов основаны на достижении объективного восприятия внешнеэкономической ситуации на мировой арене и налаживанию пространственных связей между странами. Для геополитического

развития любого государства характерно выделение региональных центров влияния с целью соблюдения интересов на региональном и мировом уровнях.

В настоящее время на формирование и развитие геополитических взглядов оказывают множество факторов. Существующая вариабельность глобальных процессов является сложным объектом анализа и изучения, так как на геополитическую карту мира поставлено множество акторов. Наиболее важным в современное время для управления геополитического пространства является сдерживание и контролирование информационных ресурсов. Современное развитие информационных ресурсов необходимо контролировать, так как их стремительное использование наносит отрицательное воздействие имеющимся геополитическим институтам, и формированию противоречий, которые выражаются в конфликтах в мире [2, с. 276].

Информационные ресурсы меняют стратегию взаимоотношений лидеров государств на мировой арене и региональном уровне, оказывают влияние на военные конфликты, которые возникают по различным причинам, в том числе из-за природных ресурсов. Применение информационных ресурсов, развитие цифровизации, позволяет шире и глубже изучить масштабы формирования и протекания природно-ресурсных конфликтов, его перемещение в геополитическом пространстве.

В современном мире развитие геополитических разногласий и взаимодействий между странами также зависит от видов и запасов природных ресурсов, являющиеся инструментами внутренней и внешней экономической политики. Так редкие и важные для устойчивости государства природные ресурсы стали называться стратегическими природными ресурсами. Стратегические природные ресурсы – это ценные и редкие ресурсы, которые составляют основу для материального производства и обеспечивают экономическую, социальную, военную, продовольственную и экологическую безопасность страны. Стратегическим природным ресурсам относятся ресурсы, которые труднозаменяемы, этот критерий делает их ключевым активом для поддержания суверенитета и экономического благосостояния страны.

С усугублением водного кризиса в мире, водные ресурсы (особенно пресная вода), стали приобретать все большее значение. Если в настоящее время, многие страны не соглашаются покупать пресную воду, как с искусственных, так и с естественных водоемов, то со временем, водный кризис приведет к пересмотру водного права и создаст такой прецедент, который сыграет важную роль в смещении геополитического господства в сторону стран, имеющие запасы пресных вод.

Влияние водохранилища на водный режим реки и, соответственно, на окружающую среду тем значительней, чем больше его абсолютный и относительный полезные объемы по сравнению со среднегодовым стоком[9].

В настоящее время на территории Кыргызской Республики загрязнение окружающей среды вредной радиацией, выбросами ряда предприятий и отдельные ситуации, связанные с работами по их захоронению, приводит к опасности загрязнения окружающей среды, нерациональному использованию природных ресурсов, потере биоразнообразия и земель, умножению опасных химических веществ, что влечёт за собой значительный экономический ущерб. На основании исследования определено, что подобная картина является реальной опасностью для здоровья нынешнего и будущего поколений страны[8].

Водный стресс позволит странам совершенствовать технологии для опреснения морских вод с целью потребления и продажи. Это станет не только большим шагом в предупреждении геополитических рисков природно-ресурсных конфликтов из-за пресной воды, но и возможностью развития нового центра геопространства.

Рассмотрим пример воздействия процессов демаркации и делимитации на межгосударственное управление водными ресурсами стран Ферганской долины.

После завершения процессов демаркации и делимитации межгосударственных границ, проведённых в 2017–2025 годах, значительная часть ирригационных и дренажных коммуникаций Ферганской долины оказалась разделена между Узбекистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном [3, с. 19-34].

Совпадение инженерных коммуникаций с политико-административными линиями границ создало новые зоны риска и заложило основу для геополитического природно-ресурсного конфликта. На приграничных участках, где оросительные сети проходят через несколько стран, возникла необходимость в ежедневной координации водоотпуска и технического обслуживания. Это усилило зависимость функционирования гидросистем от политической стабильности и уровня межгосударственного взаимодействия. [3, с. 19-34].

Узбекистан после делимитации получил контроль над рядом стратегически значимых гидротехнических сооружений в низовьях Ферганской долины, включая распределительные узлы и насосные станции, обеспечивающие водоснабжение густонаселённых сельскохозяйственных районов. Кыргызстан, напротив, сохранил преимущественно верховья рек, где формируется основной сток, но оказался ограничен в возможностях его регулирования из-за утраты части инфраструктуры. Таджикистан оказался в промежуточном положении, сохранив часть магистральных каналов и водохранилищ, но при этом усилив зависимость от согласований с соседями по сезонным режимам сброса [4].

Наиболее чувствительным последствием разграничения стала утрата целостности ирригационных систем и необходимость перестройки балансов водоотпуска. Так, водоподача, ранее шедшая по единым магистральным каналам, теперь пересекает несколько юрисдикций, где каждая сторона регулирует собственный участок. Это привело к росту технологических потерь и осложнило поддержание устойчивых режимов орошения. Влияние политики Афганистана стало дополнительным дестабилизирующим фактором. Строительство канала Кош-Тепа в северных провинциях Афганистана, начатое в 2022 году, уменьшило приток вод Амударьи, что негативно сказалось на водообеспеченности южных районов Таджикистана. Это обстоятельство усилило значение Ферганской долины как ключевого узла геополитического контроля над водными ресурсами [5].

В ответ на эти вызовы Таджикистан начал выстраивать стратегию геополитического партнёрства с Узбекистаном и Кыргызстаном, направленную на совместное регулирование сезонных сбросов и мониторинг стока. Рассматривается возможность создания единых межгосударственных станций наблюдения и обмена гидрологическими данными в режиме реального времени. Такие шаги рассматриваются как часть геополитического механизма предотвращения природно-ресурсных конфликтов и укрепления региональной устойчивости. Узбекистан, в свою очередь, усилил роль в управлении водными сооружениями и диспетчерском контроле в низовьях, что дало ему

относительное преимущество после завершения демаркации. Кыргызстан и Таджикистан остаются более уязвимыми, но сохраняют стратегическое значение как источники формирования стока. Параллельно развивались инициативы по созданию единых индикаторов инженерной надёжности, энергоэффективности и цифровизации, позволяющих сопоставлять состояние водохозяйственных систем. К концу 2024 года регион демонстрировал признаки перехода к более согласованной модели управления, где техническая модернизация сопровождалась политическими переговорами и попытками выработать единые стандарты безопасности [6].

Таким образом, демаркация и делимитация не только изменили административные границы, но и переформатировали систему водного управления, превратив её в инструмент геополитического взаимодействия. Эти процессы определили баланс интересов между Узбекистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном, где контроль над водными сооружениями стал фактором не только экономического, но и политического веса [3, с. 19-34].

Государства, на территории которых находятся стратегические природные ресурсы, стали объединяться в интеграционные группировки в целях организации выгодных сделок на ее продажах. Например, страны ОПЕК (Организация стран-экспортеров нефти – Саудовская Аравия, Ирак, Иран, ОАЭ, Кувейт, Венесуэла и др.), ОПЕК+ (включает страны ОПЕК, в том числе Россию и Казахстан), ФСЭГ (Форум стран – экспортеров газа) или как часто ее называют «газовая ОПЕК» (включает страны – Иран, Норвегия, Катар, Россия), а также Лидеры по экспорту угля и руд (Австралия, Бразилия, Индонезия).

Необходимо отметить, что наличие нефти и газа в странах ОПЕК имеет две стороны одной медали, первое – экономическое преимущество, выраженное тем, что страны владеют ресурсами эластичный спрос на который будет всегда устойчивым и высоким. Вторая сторона – геополитический риск, связанный с борьбой, направленной на разделение власти по управлению и правом распоряжения крупными месторождениями нефти и газа на мировом рынке.

Стратегические природные ресурсы обеспечивают экономическую безопасность стране через развитие внутреннего производства и повышения экспортного потенциала; позволяют развивать экономику государства, эффективно управлять внешним и внутренним долгом; наращивать обороноспособность страны, ядерное вооружение. Однако не стоит забывать, что стратегические природные ресурсы порой бывают труднодоступными и ограничены в количестве, т.е. исчерпаемы и редки.

Государства владеющие стратегическими природными ресурсами получают не только экономические выгоды от сбыта, высокие абсолютные и сравнительные показатели экономики, но и геополитическую значимость. Необходимо отметить, что наличие стратегических ресурсов, позволяет стране погасить как внутренний, так и внешний долги. Эффективное управление внешним долгом предполагает в первую очередь определение политики в этой области [7, с. 103]. Целенаправленная политика по погашению внешнего и внутреннего долга страны предполагает ее устойчивый экономический рост и трансформации государства от заемщика к крупному инвестору. Наличие редких и дорогих ресурсов позволяет странам на мировом рынке и на международной арене диктовать свои условия, продвигать собственные интересы.

Однако не исключено и то, что страны имеющие стратегические ресурсы, нередко сами становятся мишенью геополитических игр. В условиях ограниченности внутренних финансовых ресурсов, обвального роста дефицита бюджета и платежного баланса, а также отсутствия развитой банковской и финансово-посреднической систем в Кыргызстане был предпринят ряд экстренных мер по скорейшему выходу из кризиса за счет привлечения внешней экономической помощи. [7, с. 42].

Развитие институтов, позволяющих защищать интересы стран –экспортеров стратегически важных природных ресурсов, не всегда могут выступать гарантом их финансовой и национальной безопасности. Нередко сами крупнейшие державы, военные интеграционные группировки вмешиваются во внутреннюю политику страны, сея раздор и хаос, с целью ослабить государство политически, экономически и получить бразды управления над стратегически важными природными ресурсами. Ярким примером является поддержка НАТО и США повстанцев в восстании в Ливии против режима Каддафи на Ближнем Востоке («Арабская весна»), которая переросла в гражданскую войну и не утихает с 2011 года. Падение режима Каддафи привела к активному вмешательству таких государств, как США, России, Турции, ОАЭ, Египта во внутреннюю и внешнюю политику страны.

Таким образом, изменения геополитических аспектов характерно для каждого этапа экономического и политического развития стран. Подобные изменения отражаются в географических границах, в политической карте мира и в распределении прав в управлении стратегически важных природных ресурсов. Геополитические риски природно-ресурсных конфликтов зачастую влияют на политическое, экономическое, экологическое состояние стран на международном рынке и приводят в худшем случае - переделу миру.

Список используемой литературы:

1. Сайт ECOIS «Природно-ресурсные конфликты приграничных районов юга Кыргызской Республики (на примере Ферганской долины): опыт комплексно-географического анализа». Электронный ресурс:// <https://ekois.net/priodno-resursnye-konflikty-prigranichnyh-rajonov-yuga-kyrgyzskoj-respubliki-na-primere-ferganskoj-doliny-opyt-kompleksno-geograficheskogo-analiza/>
2. Евсеев, А.В., Красовская Т.М. Современные конфликты природопользования на Севере // Проблемы геоконфликтологии. Т. 2. Москва: Пресс-Соло. 2004. – С. 276-294.
3. Матикеева, Н.К. Влияние процессов демаркации и делимитации на межгосударственное управление водными ресурсами в Ферганской долине. NEWS of Osh Technological University /Вестник ОшТУ, том 25, № 2, 2025 г., Новости Ошского технологического университета. DOI: 10.63621/notu./2.2025.19. С-19-34
4. The World Bank (2024) Central Asia Water and Energy Program. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099746310292415198/pdf/IDU-a1a38767-7689-4aee-90be-01ace53921a1.pdf?utm_source

5. Wang, X., Chen, Y., Fang, G., Li, Z., & Liu, Y. (2022). The growing water crisis in Central Asia and the driving forces behind it. *Journal of Cleaner Production*, 378, 134574. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959652622041464>
6. Golunov, S., & Bitabar, A. (2025). Central Asian Cross-Border Cooperation. In *Bridging Borders: Central Asian Cross-Border Cooperation in a Comparative Global Perspective* (pp. 71-106). Cham: Springer Nature Switzerland. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-84253-5_3
7. Жороева, А. М. О проблемах трансформации и капиталовложения в экономику региона Кыргызстана / А. М. Жороева // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2019. – Т. 5, № 1. – С. 41-45.
8. Ражабалиева, Н.Н. Проблемы внешнего долга Кыргызстана и пути его регулирования. Вестник ЖАГУ, № 2018-1. - С.-103
9. Жакыпбекова, А. Т. Состояние отходов Сумсар-Шекафтарского горнопромышленного комплекса жалал-Абадского области / А. Т. Жакыпбекова, К. Ж. Усенов // Инновационные технологии в науке и образовании : сборник статей VII Международной научно-практической конференции: в 2 частях, Пенза, 20 января 2018 года. Том Часть 1. – Пенза: "Наука и Просвещение" (ИП Гуляев Г.Ю.), 2018. – С. 42-48.
10. Алибаев, А. П. Влияние маловодье в водохранилище на безопасности гидротехнических сооружений тотогольской ГЭС / А. П. Алибаев, К. А. Кокумбаева // Современные проблемы механики. – 2020. – № 41(3). – С. 310-316.

Матикеева Назгуль Курманалиевна
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СУУ-ЭНЕРГЕТИКАЛЫК КӨЙГӨЛӨРҮ
ГЕОСАЯСИЙ ЖАРАТЫЛЫШ-РЕСУРСТУК ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫН КЕЛИП
ЧЫГЫШЫНЫН ФАКТОРЛОРУНУН БИРИ

Матикеева Назгуль Курманалиевна
ВОДНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИРОДНО-РЕСУРСНЫХ КОНФЛИКТОВ
Matikeeva Nazgul Kurmanalievna
WATER AND ENERGY PROBLEMS OF THE KYRGYZ REPUBLIC AS ONE OF THE
FACTORS OF THE EMERGENCE OF GEOPOLITICAL NATURAL RESOURCE
CONFLICTS

УДК: 914/919

Аннотация. Суу-энергетикалык көйгөйлөр дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүнө, анын ичинде Кыргызстанга да мүнөздүү. Калктын санынын өсүшү, суу ресурстарын рационалдуу эмес пайдалануу жана натыйжасыз башкаруу, суунун жоготууларына көзөмөлдүн жоктугу көптөгөн мамлекеттерде суу тартыштыгын жаратты. Мамлекеттер сууну сарамжалсыз пайдаланууну кыскартуу боюнча ар кандай чараларды көрүп, суу сактагычтарды куруп, гидроэлектростанцияларды салууда, суу объектилерин жайларды түзүүдө. Бирок бул чаралар суу коопсуздугуна байланыштуу тобокелдиктерди белгилүү бир убакытка гана азайта алат. Убакыттын өтүшү менен суу сактагычтарды жана табигый суу объектилеринин запастарынын жетишсиздиги жаңы геосаясий табигый-ресурстук конфликттердин пайда болушуна шарт түзөт. Мамлекеттер ортосундагы суу-энергетикалык табигый-ресурстук конфликттердин

негизги маңызы сууну башкаруу жана бөлүштүрүү укуктарын ажыратууда көрүнөт. Суу ресурстары жетиштүү болгон өлкөлөр дүйнөлүк рынокто сууну сатуу маселелерин жылдыроого умтулушат. Суу кризисин чечүүнүн эң пайдалуу варианты — муктаж болгон мамлекеттерге сууну башка маанилүү табигый жана экономикалык ресурстарды жеткирүү шарты менен берүү болуп саналат.

Негизги сөздөр: суу ресурстары, геосаясий жаратылыш ресурстук чыргачтактары, суу коопсуздугу, гидросаясий өз ара аракеттенүү.

Аннотация. Водно-энергетические проблемы характерны для большинства стран мира, в том числе Кыргызстана. Рост численности населения, нерациональное использование и неэффективное управление водными ресурсами, отсутствие контроля над потерей воды привело к тому, что многие страны испытывают дефицит воды. Государства предпринимают различные меры по сокращению нерационального потребления воды, строят водохранилища, возводят гидроэлектростанции, создают искусственные водоемы, хранилища для вод, однако предпринимаемые меры позволят снизить риски, связанные с водной безопасностью на определенное время. Со временем, нехватка запасов искусственных и природных водоемов создадут прецедент для новых геополитических природно-ресурсных конфликтов. Основная суть водно - энергетических природно - ресурсных конфликтов между государствами проявится в разделении прав в управлении и в распределении. Страны, обладающие достаточным количеством водных ресурсов лоббируют вопросы сбыта воды на мировом рынке. Наиболее выгодный вариант решения проблем водного кризиса – отпускать воду нуждающимся странам взамен на поставку других значимых природных и экономических ресурсов.

Ключевые слова: водные ресурсы, геополитические природно-ресурсные конфликты, водная безопасность, гидрополитическое взаимодействие.

Abstract. Water and energy problems are common to most countries, including Kyrgyzstan. Population growth, irrational use and ineffective management of water resources, and lack of control over water loss have led to water shortages in many countries. States are taking various measures to reduce unsustainable water consumption, constructing reservoirs, building hydroelectric power plants, creating artificial reservoirs, and creating water storage facilities. However, these measures will only mitigate water security risks for a limited time. Over time, the shortage of artificial and natural reservoirs will create a precedent for new geopolitical conflicts over natural resources. The main essence of water and energy conflicts between states will manifest itself in the division of management and distribution rights. Countries with sufficient water resources lobby for water sales on the global market. The most profitable solution to the water crisis is to release water to countries in need in exchange for the supply of other significant natural and economic resources.

Keywords: water resources, geopolitical natural resource conflicts, water security, hydropolitical interaction.

Для стран Центральной Азии характерно высокая рождаемость и перенаселенность, высокая плотность, неравномерное расселение с дефицитом природных ресурсов, и благоприятными климатическими условиями для сельского хозяйства. Центрально-Азиатский регион является местом, где возникновения конфликтов из-за природных ресурсов достаточно частые и острые [1, с.18-23] явления.

Многогранность ландшафтов Центральной Азии обусловлен разнообразным рельефом, включающие в себя горные страны с различной геоморфологией: высочайшими горами, крупными низинными участками с превалированием высотных отметок ниже уровня моря. Несмотря на наличие ледников, Центральная Азия остается регионом с низкой обеспеченностью водными ресурсами.

Кыргызской Республике присущи подобные природно-ресурсные конфликты, как и в целом для Центрально-Азиатского региона. Неравномерное распределение водных ресурсов для экономических, сельскохозяйственных и иных целей, наблюдается в Кыргызстане повсеместно.

За последние двадцать лет в процессе проведения земельной реформы в сельском хозяйстве решались главным образом вопросы перераспределения земель. В то же время почти прекратились все работы, связанные с качественным улучшением сельскохозяйственных угодий, особенно пашни, что привело к резкому понижению плодородия почв, которое оценивается на данный период как критическое[2].

Быстрое изменение гидрологического режима, рост водопотребления в аграрном секторе и недостаточная согласованность действий между Кыргызстаном, Узбекистаном и Таджикистаном приводят к увеличению потерь воды, снижению эффективности ирригационных систем и рискам техногенной дестабилизации, а также к новым толчкам геополитических природно-ресурсных конфликтов. В условиях нарастающей климатической изменчивости и ограниченности водных ресурсов переход к цифровым и интегрированным системам управления рассматривался как приоритетное направление обеспечения водной безопасности Центральной Азии.

Водные природно-ресурсные конфликты свойственны для всех слоев общества и уровней организации социума. Причинами водных конфликтов является дефицит воды, на которое влияет фактор географического расположения и направление стоков водных объектов. Транзитные и приграничные водные ресурсы все чаще становятся объектами геополитических водных конфликтов. Водные конфликты на территории Кыргызской Республики имеют различный генезис и могут носить как межэтнический или межгосударственный характер. К основным конфликтным вопросам относятся следующее:

- расположение водных объектов естественного и искусственного происхождения относительно границ государства в целом, а также отдельных регионов и муниципалитетов. Данный вопрос актуален для Кыргызской Республики, так как для водоемов характерно изменение конфигурации линии берега;

- корректировка направления речных стоков и водозаборов из поверхностных и подземных вод;

- отслеживание загрязнений воды в результате трансграничных переходов водных объектов по территории Центрально-Азиатского региона в целом, и в частности по Кыргызской Республики [3, с.38-50].

Усилению водных природно-ресурсных конфликтов в Кыргызской Республике способствовали геополитические, экономические и экологические факторы, в том числе распад СССР. На территории союзных республик локализовались ирригационные системы, сформированные при создании единого пространства в водной политике, и при строительстве систем ирригаций никто не предполагал, что регионы будут меняться географически. В результате распада Советского Союза, население Кыргызской Республики ощутило острую нехватку воды и возникновение конфликтных ситуаций среди потребителей водных ресурсов для гидроэнергетики и оросительных структур [4, с 59-73].

В период до 1991 года управление водными ресурсами осуществлялось централизованно в рамках Союзгидропроекта и бассейновых управлений СССР, обеспечивавших плановое распределение стока между республиками. После 1991 года, с обретением независимости, каждая страна сформировала собственные органы водного регулирования, что усилило фрагментацию и усложнило согласование лимитов. Представленные данные показывают, что дефицит водных ресурсов по бассейну Сырдарьи достигал критических значений, а разрыв между утверждёнными лимитами и фактическим водозабором составил около 17 %. Наибольшие выгоды от демаркации получила Узбекистан, на территории которого после уточнения границ оказались значительная часть магистральных каналов и водохранилищ, включая объекты, ранее эксплуатировавшийся совместно с Кыргызстаном и Таджикистаном. Это изменение укрепило его позиции в регулировании водных потоков и распределении оросительных ресурсов. В Кыргызстане последствия разделения эксплуатационных сетей проявились в росте потерь воды и снижении управляемости верховых участков, тогда как Узбекистан получил преимущество в контроле над распределительными линиями и обеспеченности ирригационных зон. В Таджикистане реконструкционные работы охватывали крупнейшие каналы и насосные станции, но их эффективность ограничивалась технической зависимостью от магистральных линий, часть которых после демаркации перешла под управление соседних стран [5].

Дополнительным фактором трансформации водного баланса стало строительство Афганистаном канала Кош-Тепа (с 2022 года), что привело к перераспределению стока Амударьи и снижению притока воды в нижние участки, включая территорию Таджикистана. Это обстоятельство потребовало от Таджикистана, Кыргызстана и Узбекистана усиления гидрополитического взаимодействия и корректировки стратегий водопользования. Таким образом, демаркация и делимитация 2018–2024 годов изменили баланс владения и эксплуатации водных ресурсов, усилив технологическую и институциональную асимметрию. Основные вызовы постдемаркационного периода связаны с разделением ответственности, неравномерностью модернизации инфраструктуры и сложностями координации межгосударственного регулирования [6].

После демаркации и делимитации государственных границ, проведённых в 2018–2025 годах, ранее единая ирригационная сеть оказалась разделена между странами, что привело к смещению водных потоков и перераспределению ответственности за эксплуатацию сооружений. В результате наибольшие потери управляемого стока приходились на Узбекистан – около 110 млн. м³ в год, а наименьшие – на Кыргызстан (80 млн. м³). Такая разница отражала положение стран в гидрологической структуре бассейна: верховья в Кыргызстане формировали сток, а нижние участки в Узбекистане испытывали потери при транспортировке и распределении [7].

Основная угроза национальной и экологической безопасности Кыргызской Республики, развивающаяся на фоне топливно-энергетических проблем, заключается в углублении и обострении водно-энергетических отношений Кыргызстана с приграничными странами. Потребления энергетических ресурсов в Центральной Азии динамично растёт с увеличением потребностей в топливе и энергии, а также роста экономического развития стран Центральной Азии и численности населения [8].

Изменения климатических условий, выраженные потеплением климата под влиянием природных и антропогенных факторов способствовало обострению водно-энергетических угроз на территории Центрально-Азиатского региона. В последнее время наблюдаются регрессионные процессы в изменениях климатических условий, нехватка водных ресурсов, увеличение опасности возможных экстремальных метеорологических явлений, разрушение биоэкологических систем, что привело к снижению экономической активности населения в сельском хозяйстве Кыргызской Республики.

Изменения климатических условий оказало влияние на состояние ледников, расположенных на территории республики. На сегодняшний день в Кыргызстане зарегистрировано 8208 ледников, общей площадью 8077 кубических километров с объемом 495 кубических километров. Экологические исследования показали, что оледенения ежегодно динамично снижается, и как следствие, площадь оледенения снизилась более, чем на 1600 кубических километров, что на 20 % ниже от общей площади.

Помимо недостатка в водных ресурсах, для Кыргызской Республике одной из важнейших проблем стал вопрос обеспеченности энергетическими ресурсами, возникшая как следствие - ограничение республиканских и местных бюджетных средств на решение проблем связанных с развитием природно-ресурсного потенциала государства. При этом необходимо отметить, что приграничные государства с Кыргызстаном довольно сдержано участвуют в долевым финансировании водохозяйственных и в водоохранных проектах и программах, хотя со стороны Кыргызской Республики услуги в области водных отношений выполняют в полном объеме [9, с. 71-75].

Сложившаяся ситуация в топливно-энергетическом комплексе свидетельствуют о наличии угрозы национальной энергетической безопасности Кыргызской Республики. Основной причиной кризиса в топливно-энергетическом комплексе является низкий потенциал технического и технологического развития топливно-добывающей отрасли республики, которое сопровождается снижением объемов добычи угля, нефти и газа, производства продукции потребления как внутреннего рынка страны, так и для поставок в государства Центрально-Азиатского региона.

Перерабатывающие производственные предприятия заключают дополнительные соглашения по поставкам импортного углеводородного сырья, которое влияют на стоимость полученной продукции. Для электроэнергетической отрасли Кыргызской Республики характерно диспропорция структуры и генерирующих мощностей, что сказывается на отставание в развитии систем, отвечающих за электросети и ограниченной пропускной способности электрических сетей, а также повышением рисков ограничений в потреблении электричества [10, с. 42-45].

Исходя из выше сказанного, необходимо отметить, что Кыргызская Республика зависит от энергетических ресурсов других государств, поэтому данное обстоятельство выступает как внешний дестабилизирующий фактор дальнейшего развития Кыргызстана. На сегодняшний день объем потребления импортных нефтепродуктов, природного газа и каменного угля составляет около семидесяти процентов. При переходе к рыночным отношениям, значительные изменения претерпевают как система планирования, так и принципы его организации. В современных условиях одним из важнейших принципов организации планирования являются приоритетное решение социальных и экологических

проблем. [11, с. 193]. Именно достижения современного научно-технического прогресса являются компонентами для создания новой, более эффективной, по сравнению с индустриальной, технологической базы, рождающейся постиндустриальной цивилизации. При этом первостепенная роль в повышении эффективности производства отводится НТП в области создания и внедрения новой техники.[12,78]

Усиления водного и энергетического кризиса в мире приведет к тому, что все страны – поставщики (пресной) воды, будут не только продавать, управлять, распределять, но и отслеживать проблемы рационального водопользования и учета. Водный кризис повергнет мир к масштабным геополитическим природно-ресурсным конфликтам, возможного передела геопространства и перемещения центра мира.

Таким образом необходимо отметить, что даже при богатых водных ресурсах, наличии ГЭС и крупных угольных бассейнов, Кыргызстан в контексте Центральной Азии испытывает водно-энергетический кризис, связанные с различными факторами, начиная от эффективного управления трансграничными водными ресурсами, экологическим фактором и геополитическими природно-ресурсными конфликтами.

Список используемой литературы:

- 1 Сакбаева, З. И. Современное состояние земельных ресурсов жалал-Абадской области / З. И. Сакбаева, А. Ж. Эрназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 2(56). – С. 285-289.
2. . Иманалиев М. Киргизия в системе совместной безопасности Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – № 3(4). – С. 18-23;
3. Коротный Л.М. Бассейновая концепция в природопользовании и административно-территориальном делении России // Россия и ее регионы: интеграционный потенциал, риски, пути перехода к устойчивому развитию. Сер. «Устойчивое развитие: проблемы и перспективы». Вып. 5. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. – С. 38-50;
4. Петров Г.Н. Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления. // Центральная Азия и Кавказ. – Т.13. – Выпуск 3. – 2010. – С. 59-73;
5. SIC ICWC (2024) Analysis of Water Management Situation in the Syr Darya and Amu Darya River Basins for the Growing Season 2024. Электронный ресурс. // Точка доступа// http://sic.icwc-aral.uz/pdf/analytical_report_2024_en.pdf ;
6. 24. World Bank (2024) CAWEP-4 Newsletter, 2nd edition, July–September 2024. Электронный ресурс. // Точка доступа// https://www.worldbank.org/content/dam/infographics/780xany/2023/apr/presentations/CAWEP-newsletter-July%E2%80%93September-2024.pdf?utm_source ;
7. Atlantic Council (2025) Water insecurity in Central Asia: The imperative for regional and international cooperation. Электронный ресурс. // Точка доступа// <https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2025/02/Water-insecurity-in-Central-Asia.pdf> ;
8. Кыргызская Республика: новые перспективы. Комплексная основа развития Кыргызской Республики до 2020 г. Общая национальная стратегия. – Бишкек, 2018;

9. Сыдыкбаев Ч.М. «Китайский фактор» в обеспечении защиты национальных интересов Кыргызстана в современных геополитических процессах // Современные проблемы социально-гуманитарных наук. – 2017. – №2. – С. 71-75;
10. Габдуллин Э. Центральная Азия: геополитика, безопасность, сценарий развития // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т. 14. – № 1. – С. 42-45;
11. Мамырралиева А. Т. «Организационные основы экономического прогнозирования». Вестник ЖАГУ, № 2014-1. – С.- 193.
12. Жороева, А. М. Экономический анализ современного инновационного состояния предприятий Кыргызской Республики / А. М. Жороева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 2(60). – С. 18-24.

Жороева Айнура Маматовна, Тукубаев Эрлан Чынгызович
**ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНДАГЫ ӨНҮГҮҮ ФОНДУНУН ЖАЛАЛ-АБАД
ОБЛУСУНДАГЫ АЙЫЛ-ЧАРБА, АГРОӨНӨР ЖАЙ ЖАНА КАЙРА ИШТЕТҮҮ
ТАРМАКТАРЫНЫН ИНСТИТУЦИОНАЛДЫК НЕГИЗДЕРИНИН ТҮЗҮМДҮК-
ТУТУМДУК АРТЫКЧЫЛЫГЫ**

Жороева Айнура Маматовна, Тукубаев Эрлан Чынгызович
**СТРУКТУРНО-СИСТЕМНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ
ОСНОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА, АГРОПРОМЫШЛЕННОЙ И
ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛЕЙ ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ ФОНДА
РАЗВИТИЯ ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ**

Joroeva Ainura Mamatovna Tukubaev Erlan Chyngyzovich
**STRUCTURAL AND SYSTEMIC PRIORITIES OF THE INSTITUTIONAL
FOUNDATIONS OF AGRICULTURE, AGRO-INDUSTRIAL AND PROCESSING
INDUSTRIES OF THE JALAL-ABAD REGION OF THE JALAL-ABAD REGION
DEVELOPMENT FUND**

УДК 338.43:332.1

Аннотация: Азыркы учурдагы базар экономикасынын алкагында социалдык-экономикалык тутумдар катары аймактарды өнүктүрүүнү башкаруу коомдук кайра өндүрүштү башкаруунун улуттук системасынын курамдык бөлүгүнө айланууда. Бүткүл дүйнөдө аймактарды өнүктүрүү тенденциясы байкалууда. Кээ бир өлкөлөрдө регион экономикалык мамилелердин субъекти болуп калат, ал өзүнүн көз карандысыз аймактык саясатын түзүүгө тийиш, аны ишке ашыруу экономикалык өнүгүүнүн деңгээлин жана калктын жашоо сапатын аныктайт. Региондун социалдык-экономикалык абалына таасир этүүнүн эң башкы куралы болуп улуттук жана тармактык өнүктүрүү программалары менен параллелдүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын өнүктүрүүдө иштелип чыккан жергиликтүү (муниципалдык) өнүктүрүү пландары жана программалары да бар. Себеби, жергиликтүү өз алдынча башкаруу – бул өлкөнүн саясий системасынын так ядросунда орун алган миниатюралык саясий система болуп эсептелет. Учурда көптөгөн өлкөлөрдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары улуттук мамлекеттүүлүктүн негизи жана мамлекеттин конституциялык механизмдин бир бөлүгү болуп саналат.

Ачык сөздөр: өнүгүү фонду, социалдык экономика, агро өнөр, кайра иштетүү тармагы, этти иштетүү, сүттү иштетүү, жер жемештерди иштетүү, иновация, илимий-техникалык прогресс.

Аннотация: Управление развитием территорий как социально-экономических систем в рамках современной рыночной экономики становится составной частью национальной системы управления общественным воспроизводством. Во всем мире наблюдается тенденция к развитию территорий. В некоторых странах регион становится субъектом экономических отношений, он должен формировать свою самостоятельную территориальную политику, реализация которой определяет уровень экономического развития и качество жизни населения. В регионе, социально-экономического и отраслевого развития является главным инструментом воздействия на состояние национальной программы разработаны с параллелдүү органов местного самоуправления в развитии местного (муниципального) есть также планы и программы развития. Это потому, что местное самоуправление считается миниатюрной политической системой, которая находится в точном ядре политической системы страны. В настоящее время во многих странах органы местного самоуправления являются основой национальной государственности и частью конституционного механизма государства.

Ключевые слова: Фонд развития, социальная экономика, агропромышленность, перерабатывающая промышленность, переработка мяса, переработка молока, переработка фруктов, инновации, научно-технический прогресс.

Abstract: today, the main space of territorial development management as a socio-economic system is becoming an integral part of the national management system of social reproduction. There is a worldwide trend towards the development of territories. In some countries, the region becomes a subject of economic relations, it must form its own independent territorial policy, the implementation of which determines the level of economic development and the quality of life of the population. In addition to national and sectoral development programs, local (municipal) development plans and programs developed by local governments are the main instrument of influencing the socio-economic situation of the region. After all, local government is a miniature political system that is located within the political system of the country. Currently, in many countries, local governments are the basis of national statehood and part of the constitutional mechanism of the State.

Keywords: Development Fund, social economy, agro-industry, processing industry, meat processing, milk processing, fruit processing, innovation, scientific and technological progress.

Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду акыркы жылдары Жалал-Абад облусунун экономикалык абалын жакшыртуу боюнча жакшы демилгелерди аткарууда. Алсак, айыл-чарба ишканаларынын, айыл-чарба ишканаларын кайрадан иштеп чыгуу жана жасоо тармагын, башкача айтканда өнөр жай багытын андан ары арылтуу максатында жасалып жаткан иш-чаралар, азыркы учурда анын тармакка тийгизген таасири, экинчи жактан Кыргызстандагы саясий абал, Тажикистан менен болгон чек ара суроо-жооптору кайра иштеп чыгаруу жана жасоо тармагынын өнүктүрүүнүн стратегиясына тоскоолдук жасап турушкандары баарыбызга маалым. Ушундай шартта Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду инновация багытындагы иштери туруктуу экономикалык абалды жаратууга шарт жаратууда. Өткөөл мезгилдеги экономикалык шарттарда Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүдө биз, төмөнкүдөй негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн атап кетсек болот:

➤ агро өнөр жай багытынын кайра иштетүүчү жана ага параллелдүү тармактарын түзүмдүк кайра өзгөртүп түзүү;

➤ чыгарылган продукциянын наркын азыркы талапка жооп бергендей денгээлде аныктоо жана аны сатуучуларга талаптагыдай жеткирип, даяр продукцияны сатуу боюнча мамилелеш болуу;

➤ кайра иштеп чыгаруу предпрятиелери менен айыл чарба, алсак, мал чарбалары, жерди иштеткен предпрятиелер менен тыгыз биримдикте иш алып баруу, ошондой эле натыйжалуу иштеп жатышкан предпрятиелерди борборлоштуруу;

➤ заманбап продукцияларды иштеп чыгарган инновациялык технология бирдигин пайдалануу жана киргизүү.

Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду эсебинен талапка жооп бере турган кайра иштеп чыгаруу жана жасоо тармагынын келечеги жана аны өнүктүрүү азыркы катаал замандын экономикалык тартиптерин алмашуусунун жана түптөлүүсүнүн, негизги жана айланма каражаттарына бар жеке менчиктин базасындагы түзүмдөрдүн иштеши кайра иштетүүчү ишканаларды башкаруудагы тутумдун башка формага айлануусу, чарба жүргүзүүнүн рыноктук принциптери ылайык болуп кирүүгө абзел. Бул нерсе Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду кайра иштетүү өнөр жайынын институционалдык негиздерин кайра түзүмдөөнүн, кайра иштелип чыгарылган продукцияга кеткен чыгымдарды туура аныктоо жана тактоо алгалоону мотивациялоону күчөтүүнүн ишке ашыруу жана зарылчылыкты жаратары шексиз. Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду кайра жасоо жана иштеп чыгуу тармагын реформалоо процессинде эффетивдүүлүгү начар жана инерттик шарттарда иштеген структураларды жаңы ийкемдүү жана эффективдүү структураларга алмаштырууну камтышы керек. Бул реформалардын зарылчылыгы - кайра иштетүү өнөр жайынын базар экономикасынын шартында ийкемдүү өнүгүнүү камсыз кылган ишканаларды түзүү болуп саналат [1,45]. © 2025 Конспект экономиста:). All rights reserved

Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун иш алып баруусунун методологиясы - кайра иштетүүчү компанияларды жана предпрятиелерди реформалоого этаптарга бөлүп карайбыз. Алгачкы этапта баштапкы менчиктештирилген өндүрүшчүлөрдү жана Жалал-Абад облусунун калкынын кызыкчылыктарынын санын эске алуу менен жүргүзөбүз. Бул этапка акционердик коомдор жана жеке компаниялардын интенсивдүү сандык түзүлүшү менен мүнөздөлөт. Анын кульминациялык критерийи сандык трансформация процессинин басаңдашы жана белгиленген мекемелерде жана алардын мамилелеринде сапаттык жылуулуктун алгачкы белгилеринин пайда болушу деп кароого болот[2,1].

Экинчи этапта Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун иштөө методологиясына ылайык менчик укуктарынын интенсивдүү сандык жана сапаттык жактан кайра бөлүштүрүлүп, мамлекеттин бул системага таасирин тартипке келтирилүүсү болуш керек. Бул этаптагы Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду кульминация менчиктин экономикалык жана укуктук системаларын (негизги каражаттар, капитал, мүлк, мыйзам) турукташтыруу жана менчиктин жаңы шарттарын экономикалык ишке ашырууга өбөлгө түзүүчү экономикалык механизм катары каралат жана институционалдык структураларды турукташтыруу менен бекилет жана далилденет [2,2].

Үчүнчү этап Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун катышуусунда менчиктин жаңы шарттарынын толук экономикалык ишке ашырылышы менен мүнөздөлөт, анын шарттары - бул Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун башка бардык элементтерин аяктоо, бул

шарттарды жаңы экономикалык система жана жаңы институционалдык чөйрө аркылуу туруктуу кайра өндүрүүнү камсыздоо.

Негизги, баазар экономикасы учурунда Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду өзгөртү түзгөн реформанын максаты жана фундаменталдуу элементи катары болгон рынок тутумунун нормалдуу иштөөсү жана өзүн кайра өндүрүүсү үчүн базалык шарттарды камсыз кылуу болуп эсептелет. Ишканалар арасындагы менчик мамилелерин трансформациялоонун мааниси Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу жана рационалдуу өзгөртүүгө багытталат.

Мурдагы белгилегендей, Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду каралып жаткан маселе тегерегинде кайра жасоо багытында, экинчи жагынан алганда, өндүрүш тармагын жана жалпы чарбаларды эффективдүү реформалоо жана динамикалык өнүктүрүү үчүн эффективдүү механизмдерди, методдорду, программаларды, ыкмаларды жана рычагдарды иштеп чыгуу жана сунуштоо максатында илимий прогресстин ролун аткарууда. Ошондуктан, Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду айыл чарба активдеринин учурдагы курамын кайра карап чыгуу жана экономикалык региондун өзгөрүп жаткан шарттарын эске алуу менен андагы кайра иштетүү өнөр жайынын ролун жана функциясын аныктоодо болуп саналат[2,2].

Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун катышуусунда кайра иштетүү өнөр жайынындагы азыркы учурда төмөнкү көйгөйгөйлүү маселерди белгилеп кетсек болот:

- ишканалардын кубаттуулуктарын пайдалануу уюштуруу иштеринин төмөндүгү;
- негизги базалык фонддордун эскирүүсүнүн жогору даражасы;
- инвестицияларды тартуунун уюштуруу жетиштүү эмес көлөмдө экендиги;
- ишканаларды жаңы рынок шарттарында кайра түзүүнүн жай темптери.

Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду аркылуу кайра иштеп чыгуу жана кайра жасаганда ишканаларынын тузумун өркүндөтүү бизнестин кирешелүүлүгүн жогорулата алганда, өндүрүштүн продукцияга кеткен чыгымдарын азайтып жана кайра жасоо жана иштеп чыгып, ошондой эле айыл чарба продукцияларын иштетүүчү ишканалар менен, айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн жана коммерциялык компанияларды менен кызматташуусун күчөтүү абдан маанилүү болуп эсептелет. Өндүрүш тармагындагы ишканалардын эң маанилүү аспектилеринин бири - бул эффективдүүлүктү көрсөтүү. Бул жагдай өзгөчө мааниге ээ, анткени рынокко корпоративдик адаптациянын азыркы этабында бир гана эффективдүү компания жаңы экономикалык шартта ийгиликтүү иштей алат. Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду аркылуу өнөр жайы тармагынын ишинин жыйынтыктары бул тармактардагы менчиктештирилген ишканалар негизинен мамлекеттик ишканаларга караганда натыйжалуурак иштеп жатканын, бирок бүгүнкү күндүн шарттарына зарыл болгон өлчөмдө эмес экендигин көрсөтүп турат. Алардын өндүрүштүк ишмердүүлүгүнүн рентабелдүүлүгү азайып барууда.

Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун жардамы менен кайра иштетип чыгуу жана жасоо багыты боюнча тармактын, башкача айтканда, өнөр жайынын курамына бир нече тармак кирет.

Эт иштетүү тармагы.

Акыркы 25 жыл ичинде бул тармакта ишканаларында сатып алынып жана кайра иштетилип жаткан сырьёнун санынын аз өлчөмдө болгондуктан төмөндөө тенденциясы

байкаса болот. Бул этти айыл чарба секторундагы чарбаларда өндүрүүнүн төмөндөөсү менен байланышкан. Себеби, негизги каражаттардын эскилиги жетиши. Мисалы катары алсак, Жалал-Абад мал союучу цехтин адистеринин айтуусу боюнча, цехтеги жабдуулардын эскилиги (износу) 70-75 % жеткен. Ушундай шартта аларды пайдалануу, жабдуулардын эскилигин эске алсак, өтө татаал [4].

Сүт иштетүү өнөр жайы.

Айыл чарбалардын бардык категорияларында сүт өндүрүү тенденциясынын төмөндөшү даяр продукцияны чыгаруунун кескин азаюусуна алып келди. Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду аркылуу сурамжылап жасаган анкетированиенин негизинде сүттү кайра иштетип сыр багытына иштетилгени 10,82 %ы, ал эми быштакты чыгарууга 1-1,5 %ы гана иштетилип жатканы бизге белгилүү болду. Мисалга алсак Россияда сырды өндүрүп алуу үчүн сүттүн 30-35%ы, б.а. Кыргызстандагы өндүрүшчүлөргө караганда үч эсе көп сүт пайдаланылат. Калктын суроо талабы бул продукцияга көп. Жалал-Абад облусундагы өнүгүү фонду менен сүттү иштетүү өнөр жайлары ишканалары чогулуп сырьёлук зоналарынын абалы жакшыртуусу абзел. Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун каражаттарынын негизинде сүт өнөр жайынын кээ бир ишканалары (райондук деңгээлдеги төмөн турган сүт заводдору) элден бачым жолу менен сатуу алуу максатында чакан группаларды пайдаланышат. Жыйынтыгында, кайра иштеп чыгаруу жана жасоо процесстерин ишке ашырууда сырьёлорду жеткирүүчү ишканалар тартылуусу зарыл. Башкы сүт ишканаларынын сырьёну жеткирүүчү ишканалар жана түздөн-түз айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен болгон өз ара мамилелеринин так механизми иштелип чыгылуусу керек, ал технологиялык чынжырдын бардык катышуучуларынын кызыкчылыктарына дем берет. Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду кайра иштеп чыгуу жана жасоо тармагынын ичинен мал чарбасынын продукциясынын индустриясы бүткүл өнөр жай жана ар бир предприятие үчүн өндүрүштү терең кайра түзүүнү камтыган өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуусуна жардам берери шексиз.

Жер-жемишти кайра иштетүү өнөр жайы.

Биздин узак убакыттан берки илимий чарчлар айтып тургандай, бул тармакты алгалоо же алдыга жылдыруу зарылдыгы бакчачылык продуктыларын элге жана коомго жылдын ар бир мезгилине карабай жеткирүү жана негизги түшүм жыйноо учурунда айыл чарба продуктыларды сактоо жана сактоо зарылчылыгынан келип чыгат. Жер-жемиш негизинде жашылча консервалардын өндүрүшүнүн анализи өндүрүштүн төмөндөшүнүн негизги себептеринин бири болуп саналат жана бул продуктылардын ассортименти керектүү санда жана сортто чийки заттын жоктугунан келип чыгат. Ошентип, чийки зат менен камсыз кылуу менен байланышкан каражаттар - фермалар менен кайра иштетүүчү заводдордун сактоо көйгөйлөрү менен тыгыз байланышта. Жашылча-жемиш сырьёсундагы жоготуулар 30-40%га жетет. Жашылчадан даярдалган консерваланган продукцияны чыгаруунун көлөмүн чоңойтуу 20-30 жыл мурда орнотулган жабдуулар колдонулуп жаткан заводдордун техникалык жабдылуусунун төмөндүгү, кол эмгегинин үлүшүнүн жогорулугу менен да басаңдалып жатат.

Биз жүргүзгөн талдоонун негизинде биз продукцияны экспортко чыгаруунун жогору көлөмдөрүн жана Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун иш алып баруусунун алкагында агроөнөр жайга болгон инвестициялык салымдардын өзүн актоосун камсыз кылуу көйгөйлөрүн чечүүдө Жалал-Абад облусундагы кайра иштетүү өнөр жайларынын ролун

күчөтүү, кайра иштетүү ишканаларын сырьёну жогорку деңгээлде өндүрүү, аны комплекстүү кайра иштетүү жана дифференциалдуу даяр продукцияны сатуу жолдорун интеграциялоонун негизинде тик интеграцияланган жана горизонталдуу диверсификацияланган өндүрүштөгү ишканаларга трансформациялоо жолу менен эффективдүү чарба ишин уюштурганга боло турганын далилдей алдык. Демек Жалал-Абад облусунун кичи жана орто тамак-аш өнөр жайынын ишканалары 2022-2024-жылдар аралыгындагы Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун финансылык каражаттарынын эсебинен горизонталдуу жана тик диверсификациялануусунун, сатуунун жолдору диверсификациялануунун деңгээли, бул ишканалардын жүргүзгөн ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн окшоштук даражасынын динамикасын баалоо жана талдоо аталган ишканалардын диверсификациялоо стратегияларынын күчөтүү мүмкүнчүлүгү болот. Биздин изилдөөлөрдө Жалал-Абад облусундагы изилденип жаткан орто жана кичи тамак-аш ишканаларынын ишин диверсификациялоо стратегиясын чарба уюштуруунун көрсөтүлгөн түрлөрүнүн продукцияны өндүрүүнүн жалпы көлөмүндөгү үлүшүн теңдештирүүгө жана кошумчаланган наркты анын жыйынды чоңдугун түптөөдө түзүүнүн жаңы интеграциялануучу стадияларынын үлүшүнүн өсүүсүнө эмес, ишмердүүлүктүн аткарылып жаткан түрлөрүнүн жана кошумчаланган наркты түзүү стадияларынын санын көбөйтүүгө багытталып жаткандыгын тактоо менен Жалал-Абад облустук өнүгүү фондунун ролун максатын, функциясын аныктап бере алдык. 2019-2025-жылдар ичинде изилденип жаткан ишканалардын санынын көбөйүүсүнө карабастан алардын сатуу базарында диверсификациялануу деңгээлинин төмөндөө фактысын аныктай алдык, бул продукцияны сатуунун жалпы көлөмүндө жаңы базарда үлүшүнүн төмөндүгү менен көргөзүлгөн. Жалал-Абад облусундагы тамак-аш орто жана кичи ишканаларынын Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду аркылуу чарба уюштурууну диверсификациялоо деңгээли боюнча динамикасынын сырткы жана ички факторлоруна таасир берген көркүчтөр баса белгиленди.

Изилдөөнүн жыйынтыгында биз изилдеген орто жана чакан ишканалар көбүн эсе диверсификациялоо технологиясын колдонуу башкарууда жетишсиз экенин байкадык: биринчиден, башкарууну уюштуруу иштеринде комплекстүү усулдук база – диверсификация стратегиясын аныктоочу усулунун, өндүрүштүк ресурстарды диверсификациялоонун ички факторлору катары колдонуунун чоңдугун жана натыйжалуулугун баалоо усулдары иштелип чыкпагандыгы; экинчиден, диверсификациялоо стратегиясын ишке ашыруу үчүн сатуу рынокторун горизонталдуу жана тик диверсификациялоонун негизинде атаандаштык күчтөрүн таасирин аныктай албагандыгында. Белгиленип кемчилдиктер рынок шарттарында жагымсыз конъюнктураны жана ички жана сырткы рыноктордо атаандаштыктын күчөөсүнүн эске алуу менен туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууга керек болгон кайра иштетүү ишканаларынын ишмердүүлүгүн диверсификациялоо аркылуу мыкты башкаруунун жөндөмдүү, ийкемдүү механизм иштеп чыгуу зарыл экенин далилдедик. Жалал-Абад облусунда орто жана кичи кайра иштетүү ишканаларынын чарба жүргүзүүдө диверсификациялоо аркылуу башкаруу механизм түптөп жана натыйжалуу иштөнү кмсыздап, теориялык негиздерге жана методологиялык принциптерге таянуу менен алардын ишин диверсификациялоо стратегиясын аныктоочу усулу, кайра иштетүү ишканаларынын ишмердүүлүгүн диверсификациялоодо ички жана тышкы факторлорду

өндүрүштүк ресурстарды баалоо үчүн тийгизген усулу, Жалал-Абад облустук өнүгүү фонду аркылуу Жалал-Абад облустундагы орто жана кичи тамак-аш өнөр жайынын диверсификацияланган ишканаларынын иштөөсүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги багыттары иштелип чыгылды.

Колдонулган адабияттар:

1. https://cbd.minjust.gov.kg/53382/edition/29072/kg?utm_source=chatgpt.com
2. https://www.turmush.kg/news%3A537440?utm_source=chatgpt.com
3. Кыргыз Республикасынын региондорун өнүктүрүү стратегиясы (2022–2026-жж.). – Бишкек, 2021.
4. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин отчету 2024.

**ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES**

Токоева Гулдана Самидиновна

**ЖАНЫЛ ТҮМӨНБАЕВА – КЫРГЫЗ АЯЛЗАТЫНЫН ЛИДЕРЛИГИНИН
СИМВОЛУ**

Токоева Гулдана Самидиновна

**ЖАНЫЛ ТҮМӨНБАЕВА – СИМВОЛ ЛИДЕРСТВА КЫРГЫЗСКИХ
ЖЕНЩИН**

Tokoeva Guldana Samidinovna

**ZHANYL TUMONBAEVA – A SYMBOL OF LEADERSHIP KYRGYZ
WOMEN**

УДК: 101.1.316/356.2

Аннотация: Адатта адамды баалоо үчүн анын жашоо-ишмердигин, кесиптик жана жеке сапаттарын, коомдун өнүгүүсүнө кошкон салымын талдоого алынат. Биздин бул макалада ар тараптуу инсан катары белгилүү болгон, элдин оор жүгүн аркалап, мамлекеттик кызматтын ар түрдүү сферасында эмгектенген – Жаңыл Түмөнбаева жөнүндө сөз болмокчу. Изилдөөнүн негизги маскаты – кыргыз элинин белгилүү, мамлекеттик жана коомдук ишмери Жаңыл Түмөнбаеваны өз доорунун лидер айымы катары бейнесин ачып берүү. Жаңыл Түмөнбаева советтик доордо жогорку билим алып, советтик-партиялык кызматтарда эмгектенип кыргыздын даңктуу кызы катары таанылды. Эгемендик жылдарында республиканын ар түрдүү аймактарында жана башкаруу сферасында кесипкөй адис катары өзүн көрсөттү. Жетекчи кызматтарда иштеп мамлекеттик кызматкердин образын жаратты. Тышкы саясатта да дипломатиянын сырларын жакшы өздөштүрүп, эл аралык мамилелерди өнүктүрүүгө чоң салымын кошту.

Ачык сөздөр: инсан, лидер, лидерлик, мамлекеттик кызматкер, дипломат, дипломатия, мамлекеттик тил, элдердин достугу.

Аннотация : Обычно того или иного человека оценивают, анализируя его жизнедеятельность, профессиональные и личностные качества, вклад в развитие общества. В нашей статье проанализирована жизнедеятельность Жаныл Тумонбаевой – известной женщины-лидера, работавшей в качестве советско-партийного работника в различных сферах государственной службы. Основная цель исследования – показать

образ Жаныл Тумонбаевой, известного государственного и общественного деятеля кыргызского народа, как лидера своего времени. Жаныл Тумонбаева получила высшее образование в советский период, работала на советских партийных должностях и была признана славной дочерью кыргызского народа. В годы независимости она зарекомендовала себя как профессионал в различных отраслях республики и в сфере управления. Работая на руководящих должностях, она создала образ государственного служащего. В внешней политике она также хорошо освоила тонкости дипломатии и внесла значительный вклад в развитие международных отношений.

Ключевые слова: личность, лидер, лидерство государственны служащий, дипломат, дипломатия, государственный язык, дружба народов.

Annotation Typically, an individual is evaluated through an analysis of their life activities, professional achievements, personal qualities, and contribution to societal development. This article examines the life and work of Zhanyl Tumonbaeva, a prominent woman leader who served as a Soviet-party official in various sectors of public administration. The main objective of the study is to present Zhanyl Tumonbaeva-an eminent stateswoman and public figure of the Kyrgyz people-as a leader of her time.

Zhanyl Tumonbaeva received her higher education during the Soviet period, held party positions within the Soviet system, and was recognized as a distinguished daughter of the Kyrgyz nation. During the years of independence, she established herself as a highly competent professional across multiple sectors of the republic and in public administration. While holding senior leadership positions, she shaped the image of a dedicated and principled civil servant. In the sphere of foreign policy, she also successfully mastered the nuances of diplomacy and made a significant contribution to the development of international relations

Keywords: personality; leader; leadership civil servant, diplomat; diplomacy; state language; friendship of peoples

Киришүү

Кыргыз элинде “Улууга – урмат, кичүүгө – ызат” деген эң сонун кыска жана нуска накыл кеп бар. Ушул нусканы байыртан бери элибиз жан дүйнөсүнө сиңирип, жашоо формуласындагы бир моралдык принцип катары тутунуп келишкен. Улуу муундагы адамга карата ийменип, урмат көрсөтүп, анын акыл-кебин угуп баалашкан. Ушундап улам жогорудагы накыл сөз элибиздин эс-тутумунда жашап, улуу муундагы адамдан баштап жаш балдарга карата мамиле кылууну жөнгө салган нускама болуп келген. Ааламдашкан коомдо элибиз ушул каадабызды улап эли үчүн кызмат кылган, кадыр-баркка ээ болгон инсандарды эскерүү, юбилейлик майрамын өткөрүү салтын унутта калтырган жок. Биздин бул макалабызда ал жөнүндө айтууга арзый турган кыргыз эли үчүн билими менен эмгегин арнаган инсан тууралуу сөз болмокчу. Акыркы мезгилде юбилейлик иш-чаралары өткөрүү, юбиляр жөнүндө эскерип айтуу жашоо болмушубузга терең кирип бара жатат. Биздин бул эмгегибизде кыргыз элине белгилүү инсан, советтик-мамлекеттик кызматта эмгектенип, элдин кызы аталган, 80 жаш курагында эл аралап, өзүнүн жакшы кебин айтып жүргөн Жаңыл Түмөнбаева жөнүндө болмокчу.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары

Жаңыл Түмөнбаева тууралуу бул макаланы даярдоодо негизги булактар катары басма сөз беттеринде жарык көргөн материалдар, интернет айдыңындагы ал тууралуу баяндар, анын теле жана радиого берген интервьюлары эсептелди. Ошондой эле ар түрдүү мезгилде журналисттер менен болгон маеги да маанилүү материал катары колдонулду. Изилдөөнү жүргүзүүдө салыштырма анализ, логикалуулук, анализ жана синтездөө

ыкмалары колдонулду. Анын дүйнөтаанымынын калыптанышы, инсандык сапаттары тууралуу жазууда, тарыхый-салыштырма анализ маанилүү методологиялык роль ойноду. Жаңыл Түмөнбаеванын өмүр таржымалын, кесиптик чеберчилигин изилдөөгө алууда себеп-натыйжалык байланышты жетекчиликке алып, логикалык жактан жыйынтык чыгарууда абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү негизги принцип катары кызмат кылды.

Негизги бөлүк

Адатта сөз кылып жаткан инсандын качан жана кайда төрөлүп жетилгендиги тууралуу жазуу, ал жөнүндө кененирээк билүүгө мүмкүндүк түзөт. Биз да ошол жагдайды эске алып, Жаңыл Түмөнбаеванын жарык дүйнөгө келген мезгили жана жери тууралуу токтоло кетели. Жаңыл Түмөнбаева - 1945-жылы 20-февралда Панфилов районунда жарык дүйнөгө келген. Атасы – Түмөнбай, энеси – Үрүмбү жети балалуу болушкан. Жаңыл төртүнчүсү перзенти эле. Алар райондо чоң кадыр-баркка ээ болгон, меймандостукту жогору баалаган үй-бүлө катары таанылган. Жаңылдын ата-энеси балдарынын терең билим алуусуна шарт түзүп райондун борборуна көчүп келишкен.

Жаңыл Түмөнбаева – райондун борборундагы №1 орус тилиндеги орто мектептен билим алып, аны күмүш медаль менен аяктаган алгачкы кыргыз кыздарынын бири. Анын мындай жетишкендигин ата-энеси өтө кубануу менен кабыл алышкан. Алардын райондун борборуна көчүп келишинин башкы себеби эле балдарына татыктуу билим-тарбия берүү болчу. Алардын тилеги ишке ашып, кыздарынын ичинен Жаңыл мектепти эң жакшы деген бааларга аяктаган. Жаңылдын бул ийгилиги ата-эне үчүн чоң бакыт жана кубаныч эле.

Алгачкылардан деген термин Жаңыл Түмөнбаеванын ишмердүүлүгүнүн бардык этаптарына жана иштеген сфераларынын көпчүлүгүнө туура келет. Кыргыз кыздарынын алгачкыларынан болуп Москвага жогорку окуу жайына тапшырган. Тагдыр деген тагдыр да, анын тамашасы менен Москва мамлекеттик университетинин философия факультетине тапшырам деп барган Жаңыл Түмөнбаева Москвадагы текстиль институтуна тапшырып окуп калат. Белгилүү коомдук жана мамлекеттик ишмер И.Раззаков өзүнүн күндөлүгүндө: “Тагдырды болжоп болбойт тура... Бир жерде туулсаң, башка дагы бир жерде жашап калат экенсиң; ал эми дагы бир жерде көмүлгөндөр азбы?” [1, 204] – дегендей, Ж.Түмөнбаева да тагдырына туш келген окуу жайда билим алды.

Ал жерге окууга тапшыргандан кийин 1-курста англис тилин тандаган. Англис тилин абдан жакшы окуп өздөштүргөндүгүнүн чон пайдасы тийген. Студенттик мезгилде – 1967-жылы Чехословакияга 25 студент тажрыйба алмашуу үчүн 1,5 айга Прагага барышкан. Ал жерде англис тилинде эркин сүйлөп, баарлашууга мүмкүндүк болгондугун Жаңыл Түмөнбаеванын эскерген жайы бар. Ал Москвадагы текстиль институтун 1969-жылы артыкчылык диплом менен аяктап “инженер-технолог” деген кесипке ээ болот. Ошол учурда андай кесипке ээ болгон кыргыз кыздары дээрлик жок эле. Тандаган кесиби – советтик доордогу талабы жогору, өндүрүшкө эң керектүү адистик болгон. Бирок бул кесипте көпкө иштеген жок, ал советтик-партиялык кызматка кетүүгө аргасыз болгон. Анын өмүр таржымалын талдоого алып отуруп бизде бир ой корутунду пайда болду: Жаңыл Түмөнбаева – билим алууга умтулган илимге кызыккан кыргыз жаштарынын алдыңкы сабында турган ХХ кылымдын интеллектуалы деп айтууга болот. Анткени ал “Билимдүү адам миңди башкара турганын, билек менен жасай албаган ишти билим менен жасаса болоорун” [2, 89] жашоо принциби катары эсептеген. Ал Москвада алган жогорку

билими менен эле чектелип калган жок. Кайсы кызматта иштебесин ар дайым өзүнүн билимин өркүндөтүп отурган. Заманбап коомдун талаптары болгон өмүр боюу билим алуу деген маселени Ж.Түмөнбаева советтик мезгилде эле ишке ашырган инсан болгон экен. Ал эми азыркы тапта туруктуу өнүгүү максаттарынын бири катары сапаттуу билим берүү маселеси күн тартибине коюлуп жатат. Сапаттуу билим алуу ар бир билим алуучунун жеке аракетинде жана каалоосуна жараша болот. Ж.Түмөнбаеванын терең билим алууга болгон каалоосу жогорку деңгээлде болгон жана тынымсыз өзүн өзү өнүктүрүүнүн натыйжасында билимге жана турмуштук тажрыйбага ээ болгон.

Аны демейде советтик-партиялык башкаруунун мектебинен өткөн инсан катары баалашат. Ага алып барган жол өндүрүш тармагы болгон. Алгачкы эмгек жолун Жаңыл Түмөнбаева Фрунзедеги камволдук-нооту комбинатында баштаган. Бул ишкана ошол учурда абдан чоң өндүрүш тармагы катары кызмат өтөгөн. Анда 5500 дөн ашык кызматкерлер эмгектенип, 3500 дөн ашыгы жаштар болчу. Бул ишканада 2 жылга жакын эмгектенгенден кийин ошол ишкананын комсомол комитетинин секретары кызматы сунушталат. Биздин каарманыбыз бул кызматка аргасыздан баргандыгын эскерет. Бул мезгилде ал болгону 24 гана жашта болгон. Комсомол аркылуу Жаңыл Түмөнбаева партиялык-советтик кызматкер катары тарбияланган. Ал өзүнүн интервьюларынын биринде “Комсомол – кадрларды өстүргөн жана тарбиялаган” – деп эскерет. Андан кийин советтик партиялык кызматтарда өзүн көрсөттү. Ал кыргыз аялынын коомдук-мамлекеттик кызматтардагы образын ачып берди. Байыртан келе жаткан кыргыз аялынын акылмандыгын, асыл оюн, талыкпаган эмгекчил жана пейили таза иштеген кыргыз аялынын образын жаратты. Анын Жаңыл деген атын көпчүлүк адамдар кыргыздан чыккан баатыр, эр жүрөк Жаңыл Мырза менен салыштырып, бирок ачык айтуудан тартынган жагдайлар болгондугун эскеришет. Бүгүн 80 жашка чыгып жаткан эжебизди тартынбай эле ушул замандын Жаңыл мырзасы, Мырзайымы деп айтсак туура болчудай.

Жаңыл Түмөнбаева кайсы кызматты аркалабасын кесипкөйлүктү жогору койгон. Ар бир жетекчинин биринчи орунда турган өзгөчөлүгү – кесипкөйлүк деген принципти тутунган. Мамлекеттик кызматта турганда моралдык-нравалык сапаттарды бийик аздектеп карманган. Ач көздүк, көрө албастык, кызганыч болбош керек деген позициядан туруп, ар дайым эл үчүн кызмат кылып келген. Анын КПСС БКнын алдындагы коомдук илимдер Академиясынын билим алышы башкаруу-уюштуруучулук иштерди жогорку деңгээлде аткаруусуна өбөлгө түзгөн. Кайсы жооптуу иш болбосун аны жогорку деңгээлде жана кесиптик чеберчиликте жасоого үйрөнгөн.

Экинчиси, мамлекеттик кызматкер стандарттарга ылайык келүүсүн талап кылган жана өзү да ошону карманган. “Дүйнөдө бир нечелеген стандарттар бар” - деп белгилейт, Жаңыл Түмөнбаева. Дүйнө тез өзгөрүп жатат, ошого ыңгайлашып барыш керек. Ал үчүн адам ар дайым өзүнүн үстүндө иштеп, билим алууну адатка айландырып, өнүгүүсү маанилүү экендигин белгилейт.

Үчүнчүдөн, чоң маани берип басым жасаган ишмердиги – кадрларды даярдоо. Заманбап коомдо кадр резерви деген түшүнүк бар. Жаңыл Түмөнбаева “кадр резерви” маселесине көп көңүл бурган. Ошол багытта иштөөнү, кадрларды даярдоону колго алууну айтып келген. Бул жаатта ал Төрөбай Кулатовду көп эскерет. Ал киши Кыргызстанды беш колундай билген, ар бир адамга жекече мамиле жасаган өзгөчө адам болгондугун баалайт. Мындан улам Жаңыл Түмөнбаева ошол кишиден көп тарбия алган деп айта алабыз.

Жаңыл Түмөнбаева эскерүүлөрүнүн мындай дейт: “Советтик доордо мамлекеттик жетекчилердин ишке болгон жоопкерчилигинин жогору болгондугунан улам Кыргызстан ушундай деңгээлге жетти”. Бул иште Жаңыл Түмөнбаеванын да салымы зор деп эсептешибиз керек. Дагы бир интервьюсунда минтип эскерет: “Ката кетирсен жооп бересин, кезегинде Төрага – Т.Кулатов, секретарь – Ж.Түмөнбаева деп жазылган чечимдер, аткарууга карата нускамалар кеткен”. Демек, Жаңыл Түмөнбаева жетекчилик кызматтарды иштеп жүргөндө ката кетирбөөгө аракет жасаган жана ар дайым жоопкерчиликти сезип, жасаган ишинин натыйжасы тууралуу ойлонгон. Ал иштеп жүргөн жылдары кайсы кызматта болбосун жасаган иши эл үчүн болгондугун эскерет. Ошол учурда мамлекеттик башкаруу органдарына маселелер туура коюлуп, жетекчилер жоопкерчилик менен туура жана убагында чечүү үчүн аракеттерди жасашкан. Ошол жоопкерчиликтүү адамдардын катарында Түмөнбаева Жаңыл да болгон. Анын натыйжасын өнөр жайдын өнүккөндүгүнөн, шаар курулушунун тез темпте өскөндүгүнөн көрөбүз. Алсак камволдук-нооту комбинатынын продукциясы чет жакага чыгып турчу. Андан башка да бир нече өнөр жай мекемелери ишке кирген. Жаңыл Түмөнбаева ХХ кылымды Кыргызстандын өнөр жайынын өнүккөн доору деп айтат. Ушуга байланыштуу кесиптик-техникалык кызматкерлер көп талап кылынган. Бул өз кезегинде профессионалдык-техникалык билим берүүнү өнүктүрүү зарылдыгын жараткан.

Жаңыл Түмөнбаеваны эл аралык дипломатиялык мамилелердеги кесипкөй инсан катары да билебиз. Анын Кыргыз ССРинин тышкы иштер министри кызматына дайындалышы – дипломатиялык ишмердигинин башталышы катары кароого болот. 1990-жылы октябрда Советтер Союзунун башчысы Михаил Горбачёвдун жарлыгы менен Жаңыл Түмөнбаева СССРдин Атайын жана Ыйгарым укуктуу Биринчи Класстагы Элчисинин дипломатиялык наамын алган. Ал кыргыз дипломатиясынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон жетекчи, Кыргызстандын тышкы иштер министрлигинин өз алдынча өнүгүүсүнө алгачкы кадамдарды таштаган инсан болду. Азыр да Жаңыл Түмөнбаевна «Кыргызстандын дипломаттары» коомдук бирикмесинин төрайымы кызматын аткарып келүүдө.

Жаңыл Түмөнбаева мамлекеттик тилдин өнүгүүсүнө чоң салым кошкон жетекчи. 1989-жылы мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдын кабыл алынышында ага түздөн-түз катышкандардын бири. Бул мыйзамдын кабыл алынышына карата ар түрдүү пикирлер болгон. Ушул маселеге карата Жаңыл Түмөнбаевна бул мыйзамдын кабыл алынышын кадимки эле кубулуш деп эсептөө керектигин билдирген. Ал минтип эскерет: “Бир гана Бишкекте орус тилинде сүйлөгөн калк көп болгон. Бул бүткүл Кыргызстанга тиешеси жок. Трагедия катары кабыл албаш керек. Бишкекте бир гана кыргыз тилиндеги мектеп болсо, кийинчерээк №67, 68 мектептер ачылган”. 1989-жылы Кыргыз ССР Жогорку Советинин алдында мамлекеттик тил жана этностор аралык мамилелер бөлүмү иштей баштаган. Бул келечектеги Кыргызстан элдеринин ассамблеясынын негизин түзүп калган. Ж.Түмөнбаева мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын негизги жоболору аткарылбай келе жаткандыгына өкүнөт. Алсак, кыргыз эмес мектептерде кыргыз тилин окутуу маселеси тургандыгын белгилейт.

Жаңыл Түмөнбаева Кыргызстан элдеринин Ассамблеясын жетектеген жалгыз айым болгон. Анын жетекчилиги алдында Кыргызстан элинин Ассамблеясынын мүчөлөрү маанилүү жана кызыктуу долбоорлорду ишке ашырышкан. Башкаруу талантынын

аркасында Ж.Түмөнбаева этникалык бирикмелердин активисттеринен ынтымактуу, максаттуу жамаатты түзүүгө жетишкен. Ар дайым Кыргызстан элинин маданияттарын жандандырууга жана өнүктүрүүгө чоң көңүл буруп, этностор аралык ынтымакты – улуттук байлык жана Кыргызстандын сыймыгы деп эсептеген.

Эгемен Кыргызстандын өнүгүүсүндө Жаңыл Түмөнбаева өзүнүн татыктуу ордун тапкан. Мындай кадрлардан эч бир бийлик кол үзбөйт. Ал Чүй облусунун депутаттар кеңешинин төрайымы, Токмок шаарынын мэри, Жалал-Абад облусунун губернаторунун орун басары, тышкы соода жана өнөр жай министринин орун басары кызматтарын аркалаган. Дүйнөлүк банктын долбоорлорунун директору болуп иштеген. Бул анын турмуштук тажрыйбасынын молдугун, кесиптик чеберчилигинин жогорулугун айгинелеп турат.

Демек, биз сөз кылып жаткан Жаңыл Түмөнбаева кыргыз аялзатынын чыныгы жүзүн көрсөткөн айым. Ал үй бүлөдөгү мээримдүү эне катары татыктуу кыздарды тарбиялап өстүрдү. Анткени “Коомдун жашап туруусунун жана анын демографиялык көйгөйлөрүн алдын алуунун башаты – үй бүлө” [3, 158] болуп эсептелет. Ушул өңүттө караганда Ж.Түмөнбаева үй бүлөнүн туруктуу сакталышына, балдарды тарбиялоого өтө жоопкерчиликтүү мамиле жасаган эне деп билебиз. Ал кыздары үчүн катаал тартипти кармаган, акты – ак, караны кара деген эне катары эсептелет. Алар да турмуш жолунда каалгандай жашоону тандап алгандыгы белгилүү, энесинин кадырынын артынан жүрбөстөн өз алдына кетишип, жогорку билимге ээ болуп, Ж.Түмөнбаева сыймыктанган кыздардан болушкан. Жаңыл Түмөнбаеванын жана башка белгилүү инсандардын өмүр таржымалы аркылуу жаштарга билим берүү жана тарбиялоого басым жасоо керек деген ойдобуз. Анткени “билим берүү коомдогу сабаттуу жана интеллектиси жогору инсандарды калыптандырууга багытталган процесс болуп эсептелет” [4, 4]. Ушул жараянда белгилүү инсандардын мисалында окутуу жарандык позициясынын калыптанышына салым кошот деген ойдобуз. Себеби “адам окуп-билим алуу процессинде калыптанат” жана коомдогу “социалдык субект боло алат” [5, 145]. Ааламдашкан коом окутуу жараянында “интеграциялап окутуу усулуна басым жасоо” [6] зарылдыгын белгилеп жатат.

Талкуулар жана ыраазычылык

Бул макаланын негизги идеялары 2025-жылдын 21-октябрында Ж.Түмөнбаеванын 80 жылдыгына арналып өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияда айтылган. Эң алдын ушул макаланы даярдоого жана Ж.Түмөнбаева жөнүндө илимий баяндама жасоого мүмкүндүк берген Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жетекчилигине ыраазычылык билдиребиз.

Корутунду

Ошентип, Жаңыл Түмөнбаева советтик-партиялык мектепте такшалып, элине кызмат кылган кыргыздын лидер айымы катары таанылды. СССР мезгилинде союздук республикалардагы аялзатынан чыккан советтик-партиялык кызматта өзүн көрсөткөн жетекчи катары белгилүү болду. Анын далили катары жогоруда биз белгилеп кеткен М.Горбачевдун жарлыгы менен СССРдин Атайын жана Ыйгарым укуктуу Биринчи Класстагы Элчисинин дипломатиялык наамын алгандыгы эсептелет. Элдердин достугунун

чындалышына чоң салым кошту. Көп улуттуу Кыргызстан элдеринин ассамблеясын жетектеп ынтымак менен биримдиктин данакери боло алды.

Эгемендик жылдарында Чүй областтык кеңешинин төрагасы, кийинчерээк Токмок шаарынын мэри кызматын аткарып, өзүнүн бай тажрыйбасы менен башкаруу чеберчилигин көрсөттү. Ал эми Жалал-Абад областынын губернаторунун орун басары кызматында эмгектенген жылдары уюштуруучулук жөндөмүн көрсөтүп, бир нече социалдык объектилердин пайда болушуна, өндүрүш тармагынын өсүшүнө салымын кошту. Тышкы соода жана өнөр жай министринин орун басары кызматында эмгектенген жылдары, советтик доордо топтогон тажрыйбасы аркылуу жетекчилик вазипасын жогорку деңгээлде аткарууга жетишти. Сөзүбүздүн аягында Жаңыл Түмөнбаева кыргыз кызынын лидерлигинин үлгүсү боло алды деп айта алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Раззаков И.: Жизнь, отданная народу: Сб. док. и материалов / Сост. С.Р.Жумалиев и др. -Б.: “Шам”, 2000. – 300 с.
2. Токоева Г С. Отражение бытия человека в пословицах и поговорках кыргызского народа / Токоева Г С, Баймырзаева Б М // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 2(37). – С. 88-93.
3. Токоева, Г. С. Семья: социально-философский анализ / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 158-160.
4. Усенов, К. Ж. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – P. 250-254. – EDN UTNLRY.
5. Токоева Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу. – Б.: Махprint, 2015. - 244 б.
6. Усенов, К. Ж. Пути интеграции обеспечения связей между предметами математика и информатика в образовательном процессе / К. Ж. Усенов, Б. Э. Тойчуева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 47-52.

Токоева Гулдана Самидиновна
АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ
Токоева Гулдана Самидиновна
ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА
Guldana Samidinovna Tokoeva
PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALYKUL OSMONOV

УДК: 101.1.316/356.2

Аннотация: Кыргыз эли байыртан бери философиялык негизги маселелердин үстүндө ой жүгүртүп, аларды көркөм-образдуу түрдө чагылдырып келген. Ал эми советтик доордо кыргыз элинин акын-ойчулдары көркөм чыгармаларында дүйнө, адам, жашоонун маңызы тууралуу философиялык ойлорун билдирүүгө жетишкен. Алардын бири – кыргыз поэзиясынын классиги Алыкул Осмонов. Өзүнүн абдан кыска өмүр жолунда маани-маңызы терең философиялык ойлорун айтууга үлгүрдү. Өзүнүн башынан өткөргөн

жашоосу аркылуу бүтүндөй адам болмушунун реалдуулугун, өмүр менен өлүмдү, жакшы менен жаманды талдоого алып, диалектикалык байланышын ачууга жетишкен.

Тирүүлүк, барлык, сонундук, керемет сыяктуу болмуштун көрүнүштөрү өзгөчө көтөрүңкү маанайда чагылдыруу табат. Адам бар болуп турганда жакшынакай, сонун, өзгөчө баалуу жашоо коштойт. Бирок аны менен катары жамандык, кайгы, өкүнүү, сыяктуу жашоонун терс жактары да болот. Тирүүлүк, өмүр – адам болмушунун реалдуулугун көрсөткөн, бар экендигин тастыктаган, жашоонун көрүнүшү. Адам өзүн башкалар менен карым-канташтан, мамиле түзүүдөн, тажрыйба топтоодон, аны башкаларга үйрөтүү жөндөмдүүлүгүнөн көрөт. Анын Мендиги табият менен болгон мамилеси адамдар менен түзгөн карым-катнашынын, билим алуу менен тарбиянын негизинде калыптанат.

Негизги сөздөр: акын, ойчул, дүйнөтааным, философия, адам, жашоо, өмүр, тирүүлүк.

Аннотация: Кыргызский народ с давних времен размышлял над основными философскими вопросами и выражал их в художественно-образной форме. А в советский период поэты и мыслители кыргызского народа в своих художественных произведениях высказывали философские размышления о мире, человеке и смысле жизни. Один из них – классик кыргызской поэзии Алыкул Осмонов. За свою очень короткую жизнь он успел высказать глубокие философские мысли. Через пережитый им опыт жизни смог проанализировать реальность человеческого бытия, жизнь и смерть, добро и зло, а также раскрыть их диалектическую связь.

Жизнь, существование, прекрасное, красивое и другие проявления бытия находят отражение в особенно приподнятом настроении. Когда человек существует, жизнь становится красивой, удивительной и особенно ценной. Но вместе с этим существуют и отрицательные стороны жизни – зло, горе, несчастья. Жизнь – это проявления реальности человеческого бытия, подтверждающие его существование. Человек проявляется через взаимодействие с другими, установление отношений, накопление опыта, способность передавать его другим. Человеческое Я формируется на основе взаимодействия с природой, построения отношений с людьми, получения знаний и воспитания.

Ключевые слова: поэт, мыслитель, мировоззрение, философия, человек, жизнь, бытие, существование.

Annotation: Kyrgyz people have long reflected on fundamental philosophical questions and expressed them in an artistic and figurative form. During the Soviet period, Kyrgyz poets and thinkers conveyed philosophical reflections on the world, humanity, and the meaning of life in their literary works. One of them is the classic of Kyrgyz poetry, Alykul Osmonov. In his very short life, he managed to express profound philosophical thoughts. Through his life experiences, he was able to analyze the reality of human existence, life and death, good and evil, as well as reveal their dialectical connection.

Life, existence, the beautiful, the lovely, and other manifestations of being are reflected especially in an elevated mood. When a person exists, life becomes beautiful, amazing, and particularly valuable. But along with this, there are also negative aspects of life – evil, sorrow, misfortune. Life is the manifestation of the reality of human existence, confirming its being. A person expresses themselves through interaction with others, forming relationships, accumulating experience, and the ability to pass it on to others. The human self is formed based on interaction with nature, building relationships with people, gaining knowledge, and receiving education.

Key words: poet, thinker, worldview, philosophy, person, life, being, existence.

Киришүү

Кыргыз адабиятынын классиги катары белгилүү болгон Алыкул Осмонов тууралуу бир нече изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Алардын көпчүлүгү адабий сын жана чыгармаларына тилдик талдоо жасоо менен байланышкан эмгектер. Алыкул Осмоновдун дүйнөтаанымына изилдөөлөрдү жүргүзүү, чыгармаларынын философиялык маани-маңызына анализ жасоо келечектин иши катары калууда. Бул эмгекте белгилүү деңгээлде акындын философиялык өз караштарын ачып берүү аракети жасалды. Анын жашоо, өмүр, адам болмушунун өзгөчөлүгү тууралуу ойлоруна философиялык өңүттө рефлексия жасалды. Алыкул Осмоновдун чыгармаларын философиялык изилдөөгө алуу кыргыз философиясынын категориялык аппаратынын өнүгүшүнө, системага салынышына өбөлгө түзөт.

Материалдар жана изилдөө методдору

Изилдөөнү жүргүзүүдө Алыкул Осмоновдун чыгармалары негизги материал катары кызмат кылды. Акындын философиялык көз караштарын талдоого алууда Алыкул Осмоновго байланыштуу жазылган эмгектер, илимий изилдөөлөр, ошол доорго таандык көркөм чыгармалар, акындын башка тилден которгон эмгектери материалдар катары колдонулду. Акын тууралуу эскерүүлөр, замандаштарын чыгармаларына жазган сын пикирлери, басма сөз беттерине жарык көргөн көркөм-публицистикалык эмгектер пайдаланылды. Алыкул Осмоновдун чыгармаларындагы философиялык ойлорду талдоого алууда диалектикалык мамиле жасоо, объективдүүлүк, тарыхый аналогия, системалуу мамиле жасоо компаративисттик анализ жасоо, логикалык жактан жыйынтык чыгаруу сыяктуу ыкмалары колдонулду.

Талкуулар жана тыянактар

Алыкул Осмонов жөнүндө макала даярдоого отуруп, өзүмчө ойго батып, жашоонун, турмуштун көп кырдуу, татаал жана табышмактуу экендигине, ар бир инсандын өзүнө таандык болгон реалдуулугу болооруна ынынып турам. Деги эле ар бир инсандын кайталангыс сапаттары, ага тиешелүү гана болгон таланты болот экен. Бул макаламда өтө жогору баалаган, анын чыгармаларын окуган сайын өзүмдө шыктанууну жараткан, жашоонун керемет, турмуштун эң бир сонун кайталангыс баалуулуктары бар экендигине ишендирген феномен тууралуу жазууга бел байладым.

Алыкул Осмонов кыргыз поэзиясынын классиги катары ХХ кылымда жашап философиялык ойлору менен кыргыз элинин эстутумунда жашап кала берчү акын. Анын дүйнө, адам, коом тууралуу чыгармалары философиялык ойлорунун тереңдигин, көз карашынын жалпы адамдарга ачык жана таамай жеткиликтүү болушу менен өзгөчөлөнөт. Акын табият менен адамдын коом менен инсандын тыгыз байланышын, табият-адам байланышындагы табитын кооздугу менен сулуулугу, адам өмүрүнүн баалуулугун жогорку философиялык деңгээлде чыгалдырылат.

Акын табиятты адам жашоосунун бар болуп турушунун негизи, анын жан дүйнөсүнүн өнүгүшүнө, ой-чабытынын кеңейишине түрткү берген болмуш экендигин тааныйт. Табият аркылуу бар экендигин билдирип, ага карата чыгармаларын жаратып, табият менен жуурулушуп, табият кубулуштарын ой-пикирин билдирип, аны менен сүйлөшүп, сырын айтып, кубаныч менен кайгысын бөлүшүп, өзүн ал аркылуу көргөн ойчул болгон. Чексиз дүйнөдө табият кооздугуна суктанат, бирок адам өмүрүнүн убакыттагы чектелгендигине, кыскалыгына, аздыгына өкүнөт.

“Өлүп тирилгендер” деген поэмасынды дүйнөнүн, кыймылдуулугун, замандын өзгөрүлмөлүүлүгүн айтып: “Адамдын акыл-эсин камчыланып, замана кайда зуулдап баратасың?!” [2, 74] – деген суроону коет. Акындын оюнда коомдогу, жашоодогу өзгөрүүлөрдүн себепкери адам. Анын акылы менен билими заманды, коомду өзгөртөт. Адам жана азамзат түшүнүктөрүнө өзгөчө маани берип, жеке адамга карагандан азамзат бийикте тураары, кеңири түшүнүк экендигин айтат. Жеке адам убакыт менен мейкиндикте чектелерин, ал эми адамзат жалпы, универсалдуу түшүнүк катары түбөлүктүүлүк деп билет. Ошондуктан Алыкул өзүнүн болмушуна караганда адамзатты бийик коет. Азамзатка эң жакшы, эң сонун, керемет реалдуулукту ыраа көрөт. Бул анын жалпы адамзатты жана адамзаттык баалуулуктарды жогору койгондугунун далили. “Адамзат” деген ырында жеке адамдан жалпы адамзатты жогору коет:

Мүрөктүн суусу жөн суулардай шылдырап,
Агып жатса мал кечпес жашыл аралда:
Көк арчадай өңдөн азбас болсун деп,
Өзүм ичпей берер элем адамга [1, 136]

Акын бул көз карашын аркылуу жеке менен жалпынын, кайталангыс менен өзгөчөлүктүн айырмачылыгын жана окшоштугун философиялык көз карашта чагылдырат. Жеке менен жалпы, индивидуалдуулук менен коллективдүүлүк бирин-бири толуктаган бүтүндүк деп билет.

Ар бир адамдын өмүрү кайталангыс, өзгөчө баалуу. А.Осмонов “Жеңиш нуру” деген ырында: “Кубанталы, комсомолдор келгиле, айдай балкып, күндөй күлгөн өмүрдү”[1, 32] - деп жашоону, өмүрдү ай менен күнгө салыштырып, баалуулугун сүрөттөйт. Анын көз карашында жашоонун көрүнүшү – тирүүлүк. Өмүр – бул эч бир баалуулук менен теңештирүүгө арзыбаган, тээ асманда, бийикте турган кол жеткис өгөчөлүк катары карап, аны Күн менен окшоштурат. Ал жөн гана Күн эмес, ал бардык реалдуулукка карата “күлүп”, “жылмайып”, “өзүнө тартып” турган өзгөчөлүк. Мына ошол күнгө өмүрдү теңеп, аны менен окшоштуруп сүрөттөйт. Ошол эле учурда өмүрдү Айга теңейт. Акындын кабылдоосунда Ай да өзгөчө жакшылык, бейпилдик, кенендик. Өмүр да Айга окшоп өзгөчө баалуу, кол жеткис керемет. Өмүр адамга бир гана жолу берилген – сонундук. Ал кайталангыс, керемет көрүнүш.

Өмүрдүн каршысы – өлүм. Өлүм жана өлбөстүк маселесин кыргыз акын-жазуучуларынын ичинен алгачкылардын болуп Алыкул Осмонов чагылдырууга жетишет. Адамдын өмүрү убакытта чектелгени менен аны өлбөс кылып көрсөткөн жактары болот. Акын өмүрдүн, адамдын жашоосун тирүүлүк катары көрсөтөт. Тирүүлүккө, жашоого карата ал мындай деп жазат: “Жашоо чиркин бир тамшаным нерсе экен, кант жедимби, бал жедимби, билбеймин”[1, 170]. Акын: “Мен кетсем да: тирүүлүктүн көзү бар, мен бүтсөм да: тирүүлүктүн өзү бар”[1, 264] – деп, адам дүйнөдөн өтсө да анын түбөлүк калчу белгилери, жактары болорун эскертет. Акынды өлбөс, тирүү кылып турган өзү жазган чыгармалары, ырлары болду. Ал өзүнүн өлбөстүгүнө ишенди, аны ырында минтип жазды:

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам,
Тээ алыстан чаң ызгыткан шаң чыгат.
Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан,
Эрдигинен нечен тирүү жан чыгат [1, 278]

Бул чыгармасында өмүр-өлүмдүн диалектикасын талдоого алып, өлбөстүк маселеси да философиялык талдоонун предмети экендигин белгилейт. Акын өзү бул жашоодон өткөндөн кийинки жашоосун элестетип, өзүн “бир кылым өткөндөн кийин мен өзүмдү карасам” – деп өзүн-өзү көрүп турган тирүү жан катары сүрөттөйт. Бул аркылуу акын өлбөстүк тууралуу ой жүгүртүп, анын реалдуулугуна ишенди. Өлбөстүккө алып барчу жол адамдын реалдуу жашоо жолунда башталат. Адам жашоо-турмушу, эмгеги аркылуу жаралат. XX кылымдагы белгилүү философиялык окууларда өзгөчө белгилүү болгон экзистенциализм цивилизациянын, адам акылынын жана гумандуулуктун маселелерин изилдейт. Анын идеяларынын жайылып жаткан чагында, аны менен катар эле А.Осмонов да турмуш, өмүр адамдын реалдуулугу экендигин белгилейт. Эгерде М.Хайдеггер адам болмушун бул “дүйнөдөгү болмуш”, “башка менен болмуш” жана “өзүң үчүн болмуш” катары караса, А.Осмонов адамдын бул дүйнөдөгү жашоо же тирүүлүк жана адам өлгөндөн кийинки өлбөстүк белгилердин бар экендигин айтат. М. Хайдеггер “Феноменологиянын негизги маселелери” деген эмгегинде “...субъект тарабынан өзүнүн өлө турганын, жок боло тургандыгын аңдап билгендиги анын чыныгы жашап туруусунун негизи. Өлүм – адам жашоосунун чеги” [5, 119]

Ошондой эле “Өмүргө” деген ырында: “Өмүр деген – сергек нерсе экен го, жаздын күнү тып-тып тамган жамгырдай. Өмүр деген – дайым жапжаш нерсе экен, улам жаңы жаратылган баладай. Алдыбызда өмүр турат түгөнгүс, артыбызда өлбөй турган эл калсын”[246, 239-240] – деп адам өмүрүнүн “түбөлүктүүлүгүн” айтат. “Анын пикиринде адам өмүрүнүн түбөлүктүүлүгү андан кийинки муундардын жашоону уланткандыгы, адамзаттын жашап тургандыгы менен тастыкталат. Ошондой эле жеке адам өлгөндөн кийин анын өмүрүнүн уланышы – ал калтырган байлыгы. Анын артында калган муундар эскиртпей, эстеп жүргөнү адамдын өлбөстүгү, өмүрүнүн улангандыгы. Чындыгында эле акындын өмүрүн узарткан анын ырлары болду, калтырган байлыгы катары таанылды. “Алдыбызда өмүр турат түгөнгүс” – деген тезиси терең философиялык маанини чагылдырган ой корутунду. Демейде адам алдыда жашоонун аякташы, өмүрдүн өтүшү жөнүндө ой жүгүртсө, Алыкул Осмонов келечектеги өмүрүн бүтпөс, түгөнгүс жашоо катары көрөт”[4, 204].

Адам жашоосунун кыймылын, өмүрдүн өтмөлүгүн “Беш жашарга бербеймин” деген ырында эскертет:

Картайган сайын адамзат,
Карылыгын жек көрөт.
Кайран өмүр, өттүң деп,
Санааркап күнүн өткөрөт.
Эскирген сайын адамзат,
Эскилигин жек көрөт.
Эссиз өмүр, өттүң деп,
Өткөнүнө өкүнөт [1, 165]

Алыкул Осмонов башкалардан айырмаланып, өлүмдү “жолдош” катары талдайт. Анын пикиринде өлүм, “көзгө көрүнбөгөн”, табигый кубулуш. Ал азып-тозбойт, “картайбайт”, “жүдөбөйт”, аалам бар болуп, адам жашап турганда ал да бар болуп турат.

Ошондуктан акын минтип суроо коет: “Шум өлүм өлбөй турган дос болгон соң, кандайча жаман көрөр жөнүбүз бар?” [2, 94].

Демек, өлүм – болмуштун реалдуулугу, аны мыйзам-ченемдүү кубулуш катары кабылдоо зарыл. Акын ошондой маанайда баяндап, аны душман катары кабылдабастан жашоонун реалдуулугу катары түшүнүү зарылдыгын белгилейт.

Өмүр – кымбат баалуулук. Анын баасы тууралуу ойчул-философтор айтып, жазып келишти. Бул тууралуу Ч.Айтматов: “...турмуштагы, өмүрдөгү тарыхтагы негизги чындык ал жакшылыкка, гуманизмге умтулуу... Адам өзүнүн турмушун чындыкка арнап жашашы керек...”[14, 500-501] деген.

Демек, Алыкул Осмонов боюнча дүйнө – өнүгүү менен өзгөрүүдө турган реалдуулук. Андагы негизги ролу аткарган жандык – адам. Ал акыл-эстүү, билимдүү, эмгектенүү менен жеке менин көрсөткөн субъект. Адам жашоосу – бул анын өмүр сүрүүсү. Өмүрдүн бар болуп туруусу – тирүүлүк. Адам өмүрүндө баалуу, кымбат жана асыл катары эсептелген реалдуулук менен байланышта жүрөт. Ошол кымбаттык, асылдык болгон үчүн адам жашоого умтулат, андан кубат алат, жакшылыктарды жаратууга эмгегин арнайт. Ал өмүр жолунда ар түрдүү социалдык ролдорду аткарат. Үй бүлө күтүп, ата-эне вазипасын аткарат. Мындай реалдуулукта алар үчүн кымбат жаан асылдык катары алардын балдары эсептелет. Эмгек ишмердүүлүгүндө кайсы бир кесипти аркалап келсе, өз кесибине берилгендиги, ал аркылуу ырахаттануу, сый-урматка ээ болуу – жашоосундагы сонундук же кымбаттык болуп эсептелет. Анткени “Эмгек – адам болмушунун көрүнүшү, анын реалдуулугунун жашап тургандыгынын күбөсү. Эмгек – бул сонундук жана адамдын жашоо образы, ал аркылуу гана инсандык калыптанып, индивидуалдуулугун аныктап турат” [6, 90].

Акындын ушул терең маани-маңыздагы чыгармаларын жаштарга жеткирүү, орто мектептерде тереңдетип окутуу зарыл. Анткени “билим берүү жана тарбиялоо коомдун талаптарына жараша мазмунун жана формасын, багытын жана темпин ылдамдатуу максатында реформаларды жүргүзөт. Заманбап ааламдашкан коомдо билим берүү учурдун талаптарына ыңгайлашып, коом менен адамдын керектөөлөрүн канааттандырууга аракет жасап жатат” [7, 4]. Ушундай шартта Алыкул Осмоновдун жана анын замандаштарынын көркөм чыгармаларын окутуу аркылуу философиялык идеяларын келекчек муундарга жеткирүү зарыл. Себеби “билим аркылуу табият, коом жана башка реалдуулук таанылат, жашырынган, билинбеген жактары ачылат. Билим адамдын инсандыгын, анын жеке Менин көрсөткөн баалуулук” [8, 4].

Корутунду

Ошентип, Алыкул Осмонов ХХ кылымдагы философиялык маселелерге карата терең ой жүгүртүп, жеке көз карашын өзгөчө кайталангыс мазмун менен чагылдырган ойчул болуп саналат. Анын өмүр жолу өтө кыска болгону менен терең философиялык мазмундагы чыгармалары келекчек муундарга тартуулап кетти. Анын “Ата Журт” дегшен чыгармасы биздин жан дүйнөбүзгө кандай орун алса, калган башка чыгармалары да ошондой эле мазмунга ээ деп айтууга болот. Болгону аларды тереңирээк окуп, чыгармадан таасир алып, жан дүйнөбүзгө сиңирип алсак, чон руханий азык алган болобуз. Бул дүйнөгө келүү-жашоо-өлүм – диалектикалык биримдиктеги мыйзам-ченемдүүлүк. Жаратылбаган реалдуулук жашабайт жана бар боло албайт. Жашоо түбөлүк болобойт, ал

өлүм менен алмашат. Ал табияттагы башка болмуш баш ийген мыйзамдарга ылайык жашайт жана реалдуулугун көрсөтөт. Алыкул Осмонов да ушул мыйзамга ылайык жашаган өтпөстөн, өлбөстүктүктүн издерин калтырды.

Колдонулган адабияттар:

1. Осмонов, А. Тандалган чыгармалар. 1-том. – Б.: Салам, 2014. - 596 б.
 2. Осмонов, А. Тандалган чыгармалар. 2-том. – Б.: Салам, 2014. - 596 б.
 3. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Т. 8. Макалалар, маектер. – Б.: “Учкун”, 2009. – 600 б.
 4. Токоева, Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу. – Б.: Махprint, 2015. – 244 б.
 5. Хайдеггер, М. Основные проблемы феноменологии / Пер. А.Г.Чернякова. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001.
 6. Токоева, Г. С. Отражение бытия человека в пословицах и поговорках кыргызского народа / Токоева Г. С., Баймырзаева Б. М // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 2(37). – С. 88-93.
 7. Усенов, К. Ж., Токоева, Г. С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – P. 250-254.
 8. Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – P. 90-96.
-

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Нурдинова Гульзат Адылбековна
**ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ РАССМОТРЕНИЕ ЛАКУН В ПЕРЕВОДЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ч.Т. АЙТМАТОВА "АК КЕМЕ" (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДОВ
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ЛАКУН С КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ
ЯЗЫК)**

Нурдинова Гульзат Адылбековна
**Ч.Т. АЙТМАТОВДУН "АК КЕМЕ" ПОВЕСТИНДЕГИ ЛАКУНАЛАРДЫ
КОТОРУУ ЖОЛДОРУН ТЕОРЕАЛЫК КАРОО (МАДАНИЙ ЛАКУНАЛАРДЫ
КЫРГЫЗ ТИЛИНЕН ОРУС ТИЛИНЕ КОТОРУУ МАТЕРИАЛЫНДА)**

Nurdinova Gulzat Adylbekovna
**THEORETICAL CONSIDERATION OF LACUNAE IN THE TRANSLATION OF
CH. AITMATOV'S "THE WHITE SHIP" (BASED ON THE TRANSLATION OF
CULTURAL LACUNAE FROM KYRGYZ INTO RUSSIAN LANGUAGE)**

УДК: 81'25

Аннотация: *Статья посвящена переводу культурологических лакун в повести Ч. Т. Айтматова «Ак кеме» с кыргызского языка на русский. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью сохранения национально-культурного контекста при передаче художественного текста, насыщенного этнографическими реалиями. В ходе исследования выявлены и анализированы основные стратегии перевода: транслитерация, элиминирование, описательный и адаптированный перевод. На основании полученных данных сделаны выводы о степени сохранения культурного содержания и эффективности используемых переводческих решений в русскоязычном тексте.*

Ключевые слова: *этнографические лакуны, культурологические лакуны, лакуна, перевод, реалии, язык, художественный текст, топоним, этноним, стратегия перевода.*

Кыскача мазмуну: *Макалa Ч. Т. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги кыргыз тилинен орус тилине которуу учурунда кездешкен культурологиялык лакуналарды изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу көркөм тексттеги этнографиялык реалияларды камтып, улуттук-маданий контекстти сактоо зарылдыгы менен негизделет. Изилдөөдө которуунун негизги стратегиялары болуп саналган: транслитерация, элиминация, сүрөттөөчү жана адаптацияланган котормо аныкталып, талдоого алынган. Алынган натыйжалардын негизинде маданий мазмундун сакталышы даражасы жана колдонулган котормо ыкмаларынын натыйжалуулугу тууралуу жыйынтыктар чыгарылды.*

Ачык сөздөр: *этнографиялык лакуналар, культурологиялык лакуналар, лакуна, котормо, реалиялар, тил, көркөм текст, топоним, этноним, котормо стратегиясы.*

Abstract: *This article examines the translation of cultural lacunae in Ch. Aitmatov's story «The White Ship» from Kyrgyz into Russian language. The relevance of the study is due to the need to preserve the national-cultural context while transferring a literary text rich in ethnographic realia. It has been identified and analyzed the main translation strategies as transliteration, elimination, descriptive translation, and cultural adaptation. Drawing on the research, conclusions are drawn regarding the degree of preservation of cultural content and the effectiveness of the applied translation strategies in the Russian-language version.*

Keywords: *ethnographic lacunae, cultural lacunae, lacunae, translation, realia, language, literary text, toponym, ethnonym, translation strategy.*

При переводе художественного текста требуется внимание не только адекватной передаче слов, но и культурного содержания, который скрывается за ними, то есть, если говорить лингвистическим термином, прагматике. Переводчик сталкивается с художественным языком, который отличается от разговорного языка. По мнению исследователей Художественный язык это, не просто накопление информации о мире и человеке, но и формирование интеллектуальной культуры, определенного образа поведения в отношении окружающей действительности [11, с. 234]. Язык художественной литературы это, письменный язык, который служит для создания художественных произведений и отличается от разговорной формы языка по своей лексике, фонетике и грамматике [13]. Язык в культуре народа представляет собой не только средство общения, но и отражение его истории, духовных ценностей и мировоззрения. Активное участие в культурной жизни “мусульманского” Востока представителей всех этнических групп, в том числе и тюркских, способствовало попыткам развития литературного языка на народной основе [15]. Как подчёркивается в сборнике «Эл дөөлөтү - эне тил», язык является живым организмом, который развивается вместе с обществом и выполняет функцию сохранения национальной идентичности [12]. Ч. Т. Айтматов справедливо отмечал, что «Тил - элдин автопортрети» («Язык - автопортрет народа»), подчёркивая его роль как носителя коллективного самосознания и культурного кода [1]. То есть можно предположить, что в переводе художественных текстов есть свой уникальный язык, где очень часто встречаются элементы, которые трудно поддаются переводу и пониманию. Эти элементы своего рода служат ключом к пониманию художественного замысла автора. Одним из таких элементов являются реалии. Согласно мнениям С. И. Влахова и С. П. Флорина, реалии это, слова, обозначающие объекты, элементы, характерные для культуры одного народа и чуждые другому [4, с. 46]. Именно реалии часто становятся источником культурологических лакун. Впервые понятие культурологической лакуны было предложено Ю.А. Сорокиным и И.Ю. Марковиной. В целом авторы рассматривали лакуны как отсутствующие элементы в одной культуре, но значимые в другой, что создаёт трудности в межкультурной коммуникации [8, с. 50-51]. К аналогичному мнению пришла и С. Г. Тер-Минасова отмечая, что, даже при совпадении языковых единиц за ними могут скрываться различные культурные и ментальные концепты, что усложняет межкультурную коммуникацию и порождает лакуны, то есть пробелы, вызванные отсутствием эквивалентов в другой культуре [10]. При изучении культурологических лакун важно отметить, что существует близкие по значению другая форма лакун, этнографические лакуны. Которые имеют косвенное отношение к культурологическим лакунам. Первое в свою очередь имеет узкое значение, они используются для обозначения частных, конкретных понятий, в то время как второе имеет широкий масштаб включая этнографические лакуны. В качестве подтверждения можно рассмотреть работу Т. С. Мусаевой, Г. М. Каратаевой и Ч. А. Асылбековой, посвященная теоретическим моделям перевода этнографических лакун с кыргызского языка на русский, где подробно анализируются переводческие стратегии, применяемые для передачи подобных единиц, включая описательный перевод, транслитерацию, калькирование, культурную адаптацию и пояснительное дополнение. При этом исследователи предлагают учитывать два уровня передачи значения: лексический (формальный) и контекстуальный (смысловой),

акцентируя внимание на том, что адекватный перевод культурно маркированных единиц возможен только при глубоком понимании культурного контекста [6]. Помимо вышеуказанных авторов, тема лакун в переводе интересовала и других исследователей таких как: Д.О. Кенжебаев, З.К. Караева, Г.Т. Жапарова, Ж. Д. Абдуллаева и др. Особенно стоит выделить исследование М.И. Насыровой, посвящённое анализу региональной лексики в произведениях Ч.Т. Айтматова с позиции английской лингвоэтнокультурологии. Автор подчёркивает, что такие единицы, как этнонимы, реалии, топонимы, национально окрашенные термины и обрядовые формы, требуют от переводчика применения описательных стратегий, компенсации и культурной адаптации. В своей статье она приводит конкретные примеры из произведений Айтматова, включая «Ак кеме», тем самым подтверждая актуальность и глубину проблематики перевода культурологических лакун [7]. В настоящее время в Кыргызстане теория межкультурной коммуникации находится на стадии становления и развития. В последние годы МКК активно начала разрабатываться учёными. Однако монографических исследований лингвоэтнокультурологического характера не достаточно. Существует необходимость исследований, посвящённых данной проблематике [17]. Загадки считаются одним из жанров устного народного творчества, оказывающих большое влияние на формирование познавательной деятельности человека. Они способствуют развитию мудрости, сообразительности, логического мышления и абстрактного мышления [16]. Исходя из многочисленных исследований в переводе лакун следует сделать вывод о том, что, при переводе текста используются разные подходы, стратегии, которые систематизируют правильный, полный и точный перевод. Если говорить о стратегии в переводе, значительный вклад в разработку стратегии перевода лакун внесли зарубежные исследователи, такие как Н. Юджин и Т. Чарльз. Например, Г. М. Каратаева в своей работе подчёркивает особую значимость культурологических лакун при переводе с кыргызского языка, особенно на материале художественных текстов Ч.Т. Айтматова. Автор рассматривает лакунарные единицы как отражение национальной картины мира и приводит конкретные примеры таких элементов. Среди них названия национальных блюд, таких как «бешбармак», которые зачастую передаются либо через транслитерацию, либо с помощью описательного перевода. Также в качестве лакун рассматриваются обрядовые действия, например, «тушоо кесүү» (обряд перерезания пута ребёнку), не имеющий прямого аналога в русской культуре. К числу лакунарных единиц Каратаева относит и родственные термины (*апа, ата, эже, уни, кайын и др.*), которые в переводе либо сохраняются в оригинальной форме, либо сопровождаются разъяснением. Особое внимание уделяется мифологическим и фольклорным образам, таким как «Бугу-эне» или «Манас», которые требуют адаптации или пояснительной интерпретации при передаче русскоязычному читателю. Все эти элементы, по мнению исследователя, требуют от переводчика неформального подхода и владения не только языком, но и культурным контекстом, поскольку именно через такие лакуны передаётся национальная специфика и глубина художественного текста Айтматова [5]. Указанные теоретические модели в работах Г.М. Каратаевой и других вышеупомянутых исследователей кыргызского языкознания представляют собой методологическую основу для анализа перевода культурологических лакун в повести Ч.Т. Айтматова «Ак кеме», поскольку сам текст насыщен этнографическими реалиями, требующими особого переводческого подхода.

Помимо этого, проблематика анализа конкретных переводческих решений в текстах Айтматова остается недостаточно разработанным несмотря на то, что, проводились широкие исследования в переводах насыщенных этнокультурными реалиями произведений, с тюркских языков на русский, что и определяет актуальность данного моего исследования. Произведения Ч.Т. Айтматова прочно укоренились в кыргызской культуре, именно за счет культурологических лакун, которые проявляются в описании обрядов, мифологических образов, национальной символики и лексем, что находит отклик в сердцах кыргызского народа. В рамках настоящего исследования предстоит определить, какие именно стратегии перевода были реализованы при передаче культурологических лакун в русскоязычных версиях текста. В частности, необходимо установить, использовались ли такие подходы, как калькирование, транслитерация, описательный (пояснительный) перевод, культурная адаптация, элиминирование, компенсация, а также применение сносок и примечаний, как это представлено в трудах, посвящённых проблеме перевода без эквивалентной лексики и культурных реалий [9; 14; 3; 5; 6].

Целью настоящего исследования является выявление и анализ способов культурологических лакун в переводах на русский язык повести Ч.Т. Айтматова «Ак кеме». Для достижения цели необходимо выделить элементы, представляющие собой культурологические лакуны в оригинальном тексте, проанализировать их и выявить какие стратегии применялись при переводе культурологических лакун на русский язык, так же, оценить, насколько точно передан культурный смысл, далее сделать вывод о том, что какие подходы наиболее эффективны при переводе подобных произведений.

Методология исследования основывается на положениях теории перевода, лингвокультурологии и анализа культурологических лакун, изложенных в трудах как отечественных, так и зарубежных исследователей (Г.М. Каратаева, З.К. Караева, Г.Т. Жапарова, М. Бейкер, С.Г. Тер-Минасова, и др.), которые были рассмотрены во введении.

Для анализа были использованы первая и вторая главы повести Ч. Т. Айтматова «Ак кеме» на кыргызском языке и их литературный перевод на русский язык «Белый пароход», выполненный Ю. Султановым. Выбор глав объясняется с насыщенностью этнокультурными реалиями, отражающими мировоззрение героев и культурный фон повествования. В ходе исследования применялись сопоставительный переводоведческий анализ (для выявления различий и соответствий между оригиналом и переводом), дескриптивный метод (для описания переводческих решений), лингвокультурологический анализ (для интерпретации культурной специфики лакун), контекстуальный подход (для оценки их функции в художественной структуре текста) и классификационный метод (для типологизации по семантическому и культурному признаку).

В результате анализа было выявлено 44 культурологических лакун, каждая из которых рассмотрена по типу, способу перевода и степени сохранения культурного содержания. Для компактности материала результаты представлены в обобщённом виде: мифологические, топонимические, этнографические, фразеологические, фольклорные, религиозные и бытовые лакуны сгруппированы по видам и проиллюстрированы примерами, что позволило выявить основные переводческие стратегии и оценить их эффективность.

1. Анализ культурологических лакун в первой и второй глав повести «Ак кеме».

1.Мифологические лакуны:

-«Төө-Таш», «Ээр-Таш», «Кашаңбаң», «Таңке-Таш» - переданы описательным переводом

-«Умай Эне» - («Мать-олениха») - сохранена через описание.
- «Көк асманды Тенир туткан» - опущено.

2.Топонимические лакуны:

- «Хан-Теңир», «Ала-Тоо», «Теңир-Тоо» - частично транслитерированы или опущены.

- «Сулайман-Тоо» - транслитерация с пояснением.

3.Этнографические лакуны (этнонимы):

- «Бугу» - транслитерация; «Кыргыз» - опущено

4.Родственные и социально-бытовые лакуны:

-«Ата-бабанын» - «отцы и прадеды» - адаптация

-«Аба, Таене, Тайата» - «дядя, бабушка, дедушка» - адаптация

-«Ини» - опущено

- «Аман-эсен», «Мал жан» - (Благополучие, скот) - адаптация.

5.Фразеологические лакуны (фразеологизмы):

- «Окко учуп» - «унесён под пулей», «Төкпөй-чачпый» - «про всё», «Сокур тыйын» - «за грош» - адаптация

- «Күндө майрам, күндө той», «Жутуна кол сунуп» - опущены.

6.Фольклорные и религиозные лакуны:

-«Апенди» - «чудак» - адаптация

-«Чыпалак бала» - транслитерация

-«Жомок» - «сказка» - адаптация

-«Ассалоом-алейкум» - сохранено почти без изменений.

7.Бытовые и предметные лакуны:

-«Тебетей», «Калпак»

- «шапка, войлочная шапка» - описательный

-«Ээр» - «седло» - описательный.

-«Көр-жер» - «куча хлама» - описательный.

Анализ перевода первых двух глав повести Ч. Т. Айтматова «Ак кеме» показал, что наиболее частотными стратегиями стали **описательный перевод** и **транслитерация**, обеспечивающие сохранение этнокультурной специфики текста. Описательный перевод оказался наиболее эффективным в передаче мифологических и этнографических реалий, а также при интерпретации эмоционально-образных выражений и морально-этических понятий. Реже применялась **адаптация**, а в ряде случаев наблюдалась **элиминация**, приводившая к утрате части культурного содержания (например, «Манас», «Кыргыз»). Стратегии **калькирования**, **компенсации** и использование **сносок** не зафиксированы, что отражает стремление переводчика сохранить художественную цельность произведения. Наиболее эффективными подходами для передачи подобных текстов оказались описательный перевод и транслитерация, позволяющие сохранить культурное значение и донести его до русскоязычного читателя.

Список используемой литературы:

1. Айтматов, Ч. Т. Ак кеме / Ч. Т. Айтматов. — Бишкек: Кыргызстан, 1970.-162 с.
2. Айтматов, Ч. Т. Белый пароход / пер. с кырг. Ю. Султанова. — [Б. м.]: [Б. и.], 1984. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://b1.culture.ru/c/96018/белый_пароход.pdf (дата обращения: 28.04.2025).
3. Бейкер, М. Введение в переводоведение: курс лекций / пер. с англ. Л. Гинзбург. — М.: Издательский дом «РИВОЛЮШН», 2011. — 345 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://i.twirpx.link/file/1428921/> (дата обращения: 28.04.2025).
4. Влахов, С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. — М.: Международные отношения, 1980. — 342 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://archive.org/details/B-001-026-411-ALL> (дата обращения: 08.04.2025).
5. Каратаева, Г. М. Некоторые вопросы исследования языковых лакун в области киргизского языкознания // Бюллетень науки и практики. — 2023. — Т. 9, № 4. — С. 599–604. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-voprosy-issledovaniya-yazykovyh-lakun-v-oblasti-kirgizskogo-yazykoznaniya/viewer> (дата обращения: 28.04.2025).
6. Мусаева, Т. С., Каратаева Г. М., Асылбекова Ч. А. Некоторые теоретические модели перевода лакунной лексики (на материале переводов этнографических лакун с киргизского языка на русский) // Бюллетень науки и практики. — 2023. — Т. 9, № 4. — С. 605–610. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-teoreticheskie-modeli-perevoda-lakunarnoy-leksiki-na-materiale-perevodov-etnograficheskikh-lakun-s-kirgizskogo-yazyka-na/viewer> (дата обращения: 28.04.2025).
7. Насырова, М. И. Региональная лексика в художественных произведениях Чингиза Айтматова с точки зрения английской лингвоэтнокультурологии // Alatoo Academic Studies. — 2023. — № 1. — С. 277–283. — DOI: 10.17015/aas.2023.231.27.
8. Сорокин, Ю. А., Марковина И. Ю., Крюков А. Н. и др. Этнопсихоллингвистика. — М.: Наука, 1988. — 192 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://i.twirpx.link/file/2280591/> (дата обращения: 18.04.2025).
9. Стернин, И. А., Попова З. Д., Стернина М. А. Лакуны и концепты // Лакуны в языке и речи: сборник научных трудов / под ред. Ю. А. Сорокина, Г. В. Быковой. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. — С. 205–223. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://i.twirpx.link/file/386083/grant/> (дата обращения: 28.04.2025).
10. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово, 2000. — 624 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ffl.msu.ru/research/publications/ter-minasova-lang-and-icc/ter-minasova-yazik-i-mkk-BOOK.pdf> (дата обращения: 08.04.2025).
11. Фролова, Н. Н. Язык и духовная культура общества // Молодой учёный. — 2014. — № 5 (64). — С. 232–235. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/64/10093/> (дата обращения: 04.04.2025).
12. Эл дөөлөтү – эне тил: макалалар, маектер, ырлар / түз.: С. Станалиев. — Бишкек: Турар, 2012. — 300 б. — УДК 821.51. — ББК 84 Ки 7-4. — ISBN 978-9967-15-178-9. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kmborboru.su/wp-content/uploads/2014/07/alipe.pdf> (дата обращения: 28.04.2025).

13. Язык художественной литературы // Лингвистический энциклопедический словарь. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://lingvistics_dictionary.academic.ru/5107/язык_художественной_литературы (дата обращения: 01.04.2025).

14. Nida, E. A., Taber C. R. The Theory and Practice of Translation. — Leiden: E. J. Brill, 1969. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://i.twirpx.link/file/1588945/> (дата обращения: 28.04.2025).

15. Токоева, Г. С. Аль-Фараби - о человеке / Г. С. Токоева // Universum: общественные науки. – 2021. – № 10(78). – С. 23-26..

16. Токоева, Г. С. Природа человека в загадках кыргызского народа / Г. С. Токоева // Наука и новые технологии. – 2014. – № 4. – С. 318-321.

17. Дарбанов, Б. Е. О межкультурной коммуникации / Б. Е. Дарбанов, К. И. Осмонова, Ж. Э. Жолчиева // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – № 11-7(79). – С. 217-221.

Омурзакова Уулкан Тагайбековна, Максытова Нуржамал Мухтаровна
АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМ АТТАРЫНАН
Омурзакова Уулкан Тагайбековна, Максытова Нуржамал Мухтаровна
ОБ ИМЕНАХ ПЕРСОНАЖЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЙТМАТОВА
Omurzakova Uulkan Tagaybekovna, Maksytova Nurjamal Muhtarovna
THE NAMES OF HUMAN ON AITMATOV'S NOVELES

УДК 82-1\9

Аннотация. Макалада ономастика, анын бөлүмдөрү тууралуу кыскача сөз болуп, кыргыз тил илиминде энчилүү аттардын изилденишине кыска гана анализ жүргүзүлөт. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы энчилүү аттар маселеси колго алынып, айрыкча адам аттарына, антропонимдерге кобурөөк кайрылгандык бар. Автор аңгеменин, повесттин, романдын каармандарына ат берүүгө кайдигер болбогону, ар бир каарманга анын аракет ишмердигине жараша ысым тандаганына божомол айтылат. Макалада айрым адам аттарына талдоо берилет, сөздүн – энчилүү аттын, зат атооч сөздүн мааниси, келип чыгышы тууралуу да атайын автордук ойлор ортого салынат. Мындан тышкары, чыгармалардагы каармандардын мүнөзүн ачууда жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына улуттук өзгөчөлүк берүүдө ысымдардын ролу каралат.

Ачкыч сөздөр. Энчилүү аттар, аңгеме, повесть, образ, каарман, кейипкер, термин, антропонимдер, топонимдер.

Аннотация. В статье пойдет речь кратко об ономастике и основные виды ономастики, встречающие в произведениях Чингиза Айтматова. Дается краткий анализ об ономастическом исследовании в кыргызском языке. Исследуется собственные слова писателя, обращается особое внимание антропонимам и топонимам из его повестей и рассказов. Высказывается мнения о том, что писатель не случайно выбирает собственные имена своим героям и персонала, участвующих в произведении. Предполагается, что автор специально дает имя по профессиональной деятельности и человеческой особенности каждого сво егоперсонала. Также есть в статье лингвистические анализы на отдельные антропонимы, высказывается свое предположения о происхождении некоторых собственных именах. Кроме того,

рассматривается роль собственных имен в раскрытии характеров героев и в создании национального колорита произведений Чингиза Айтматова.

Ключевые слова. Собственные имена, рассказ, повесть, образ, персонаж, термин, антропонимы, топонимы.

Abstract. This article gives a brief overview of onomastics, its sections, and a brief analysis of the study of surnames in Kyrgyz linguistics. In the works of Chinggis Aitmatov, the issue of hereditary names is addressed, and there is a greater use of human names and anthroponyms. It is assumed that the author did not neglect to name the characters in the story, the novel, or the novel, choosing a name for each character based on their actions. The article provides an analysis of some personal names, as well as specific author's thoughts on the meaning and origin of words, such as proper names and adjectives. In addition, the role of names in revealing the characters and creating the national flavor of Chinghiz Aitmatov's works is examined.

Key words. Common names, story, story, image, character, character, term, anthroponyms, toponyms.

Ар кандай көркөм чыгарма адамдын ишмердигине, жашоосуна же жеке өзүнө багытталып жаралат. Ошондуктан адабий чыгармалардагы энчилүү аттардын басымдуу көпчүлүгүн адам аттары, антропонимдер түзөт. Атактуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында энчилүү аттардын көпчүлүгүн адамга коюлган энчилүү аттар түзөт.

Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында адамдын жашоосу, тагдыры, коомдогу орду жана жашоонун маңызы тууралуу терең философиялык ойлорду көтөргөн. Ал адамдын өзүн таанып-билүүсү, кыйынчылыктарды жеңүүсү жана карама-карышылыктар аркылуу өнүгүүсү тарыхтын жүрүшүн аныктай турган негизги фактор экенин белгилеген[6].

Азыркы учурда тил илиминде когнитивдик лингвистиканын бардык тармактары боюнча илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп келүүдө. Бул изилдөөлөр элдин маданий эстутумунда калыптанган универсалдуу тажрыйбаны таанып билүүгө багытталып, улуттук менталитетти, анын баалуулуктарын жана приоритеттерин терең түшүнүүгө жол ачат[7].

Тил илиминде энчилүү аттар жөнүндөгү илимди ономастика деп айтат. Биз бул чакан макалабызда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы энчилүү аттар тууралуу изилдөөбүздү адам аттарнын баштайбыз. Лингвистикада адам аттары жөнүндөгү илимди антропонимия дейт. Бул термин грекче **anthrōpos киши** деген сөздөн келип чыккан.

Адатта көпчүлүк көркөм чыгармалар кишинин аты менен аталып башталат. Ч.Айтматовдо андай аталыш менен башталып аталып жазылган чыгармалар жокко эсе. Бир гана “Жамийла” бар. Бирок бул повестке “Жамийла” деген атты автордун өзү койгон эмес. Чыгарманын өзүнүн алгачкы аты “Обон” болуп, 1958-жылы китеп болуп жарыяланган. Кийин ал чыгарма мыктылыгынан оозго алынып, башка тилдерге которула баштаганда “Обон” деген аты “Жамийла” деген атка алмашылып, кыргызча кийинки басылыштарында “Жамийла” деп аталып чыгып келе жатат. Ошентип повестине “Жамийла” деген атты Чыңгыз Айтматовдун өзү койгон эмес. Ошентип анын чыгармаларында адамдын аты менен аталган аңгеме, повесть же роман жок.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында адам аттары көп жолуга тургандыгын башка жазуучулардын чыгармаларындай эле мыйзам ченемдүү көрүнүш деп эсептейбиз. Жазуучу чыгармаларынын баш каармандарына абдан ойлонуп атты тандайт болуш керек деп эсептейбиз. Анткени анын чыгармаларынын аттары кадимки эле сөз болгону менен, ал чыгармалар анын “Жамийла” повестиндей эле баш каармандын аты менен аталууга да

татыктуу болуп келе жатат. Мисалы, “Саманчынын жолу” повестин “Толгонай”, “Биринчи мугалим” деген повестин “Дүйшөн” десек да болчудай. Эл оозунда алар ошол Толгонай, Дүйшөн деген эле сөздөр менен аталып калат.

Кыргыздардын ар бири өз айылындагы алгачкы мугалим Дүйшөн деп аталып да келе жатат. Бул ат айрым бир мугалимдикти кесип кылып алып мыкты иштеген мугалимге да эпитет катары айтылып калган. Кээ бир айылдардан, “Биздин Дүйшөн ушул”, деген сөзү угууга болот.

Ошентип биз илим изилдөө ишибизди атактуу жазуучу, Лениндик сыйлыктын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында энчилүү аттар деп тандап алып ишти баштадык.

1. Энчилүү ат деген эмне

Энчилүү аттар тууралуу кыргыз тилинин морфология бөлүмү түшүнүк берет. “Энчилүү ат бир текке кирүүчү заттардын ичинен бирөөнү бөлүп, атайын айырмалап атоо кызматын аткарат” [2, 42], деп жазылган жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китебинде. Ошол эле китепте энчилүү аттарга 1) адамдын аты, атасынын аты, фамилиясы; 2) айбанаттарга энчиленип коюлган аттар; 3) көркөм чыгармаларда кейипкерлер катары колдонулган аттар; 4) көркөм чыгармалардын, ар түрдүү адабияттардын, газета-журналдардын, китептердин, басмаканалардын аттары; 5) ар түрдүү географиялык аттар; 6) астрономиялык аттар; 7) ордендердин, медалдардын аттары; 8) майрамдардын аттары кире тургандыгы көрсөтүлүп, тиешелүү мисалдары келтирилип жазылган.

Энчилүү аттардын лингвистикада ономастика деп аталышы кыргыз тилинин лексикологиясы окуу китебинде кенен жазылган. Ономастика термини грек тилинин **ονομα** (бир нерсенин ааталышы) деген сөзүнөн келип чыккан. Ономастика адегенде география илиминин катарындагы, составындагы илим катары каралып келгендиги белгилүү.

Акыркы кылымдан бери гана бул илим, ономастика илими тил илиминин бир бөлүмү катары изилденип, окутулуп келе жатат. Кыргыз тилинде Ономастика тил илиминин бир бөлүмү катары акыркы чыккан лексикологияга И.Абдувалиев тарабынан катталып, кыскача түшүнүк берилген [1. 325-342].

Ошентип ономастика тил илиминин лексикологиясынын бир бөлүмү болуп эсептелип келе жатат. Энчилүү аттар же ономастика бир нече бөлүмдөргө ажырайт. Антропонимдер – адамдардын аттары, топонимдер – жер-сууларга коюлган аттар. Зоонимдер – жаныбарларга энчиленип коюлган аттар. Этнонимдер – элдердин, уруулардын аттары. [4]

Биз бул изилдөө ишибизде энчилүү аттар деген гана терминди карманып, Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы энчилүү аттарга иликтоону, изилдөөнү аткаралы деп чечтик.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында энчилүү аттардан негизинен адам аттары, фамилиялар көп жолугат. Жер-суулардын аттары да жазуучунун чыгармаларында бир топ. Жаныбарларга берилген энчилүү аттар – зоонимдер аз жолукту. Мына ушулар менен гана иликтөө иштерин аткарып, илимий ишибизди жаздык.

Адамдарга берилген энчилүү аттар, башкача айтканда, антропонимдер.

Адам аттары Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында бир топ арбын жолугат. Алар жазуучу тарабынан баш каармандарга, жалпы эле каармандарга, кейипкерлерге тандалып алынган аттар болуп саналат. Мисалы, **Дүйшөн, Жамийла, Алтынай, Данияр, Субанкул, Толгонай, Танабай, Нурбек, Эдигей, Абуталип, Бостон** ж.б. бул адам аттарынын ар бири Чынгыз Айтматовдун кайсы чыгармаларынан экендиги элдин баарына белгилүү болуп саналат деп айтсак жаңылышпайбыз.

Дүйшөн менен **Алтынай** – автордун “Биринчи мугалим” деген повестинин баш каармандары.

Жамийла, Данияр жана **Сейит** – автордун “Жамийла” (“Обон”) повестиндеги негизги каармандар.

Толгонай, Алиман – Ч. Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестинин баш каармандары.

Жазуучу чыгармаларындагы адам аттарын кокусунан эле атай бербей, кандайдыр ойлонуп, кыргыз элиндеги жалпыга белгилүү болгон адам аттарынан таап атап жазган деп эсептөөгө болот. Мисалы, сынчылар, дүйнөлүк адабиятта аты бар жазуучулар “махабат жөнүндө дүйнөдөгү эн сонун чыгарма” деп аташкан “Обон” повестинин баш каарманына Жамийла деп ат коюп жазган. Бул ат Чынгыз Айтматовдун повестинен кийин дүйнөдөгү көпчүлүк элдерде кыздарга коюлган аттар болуп жайылып бара жатат. Ал эми кыргыздардын өздөрүндө да “Жамийла” (“Обон”) повестинен кийин Данияр деген ат жаңы туулган ымыркайларга көп коюла баштаганын билебиз.

Жазуучу чыгармаларындагы адам аттарына структуралык талдоого карасак, негизинен кыргыз тилинин төл лексикасын чагылдырган адам аттары көп жолугат. Бир нече антропоним сөздөрдү мисалга келтирели.

Алтынай – алтын жана ай деген сөздөрдөн келип чыккан. Биринчиси – кымбат баалуу зат, экинчиси болсо асмандагы Ай. Демек, кыргыздар неристени кымбат затка, асмандагы Айга тенеп ат берген. Жазуучу чыгарманын баш каарманына мына ушундай ары кымбат, ары кол жеткис адам аттарынан тандап алган.

Бектемир – төл сөздөрдөн куралган ат. Бек бекемдиктен, баланын жанынын бек болушуна тилек катары тандалып, эң бир катуу зат менен айкалыштырылып жасалган энчилүү ат болуп саналат. Демек, элибиз балдарына жаны темирдей бек болсун деген тилек менен ушундай адам атын ойлоп тапкан.

Танабай – “Жаныбарым, Гүлсары” повестинин баш каарманынын аты. Бул антропонимдин составындагы сөздөрдүн экинчиси азыр активдүү лексиканын катарындагы сөз. **Бай** – оокаттуу, турмуш-тиричилигинен жетишкен, колунда бар, жакшы жашаган киши. Тарыхый жактан алып карасак, бул сөздүн теги **бий** (*түркчө бей – bey*), **бек**. Кыргыз тилинде **к, з, й** тыбыштары бири-бирине өтөт. Акыркысын, **бек** деген сөздү К. К. Юдахин кыргызча-орусча сөздүгүнө тарыхый сөз деп эсептеп, эскирген сөздөрдүн катарында каттаган. Ошону менен бирге **бек** деген сөздүн байыркы маанисинде жазып түшүндүргөн: “**бек** II 1. *ист.* бек (*феодальный властитель, ниже хана*); **бегине жеткенче белинди сындырам** *погов.* пока ты доберёшься до своего бека, я тебе хребет переломлю; **нан болмоктон бек болгун, кадырың болбойт малдан соң фольк.** будь хоть ханом, хоть беком, но без скота ты не сохранишь своего влияния; **эл беги** *ист.* *наместник коканлского хана (у северных киргизов и казахов)* [5. 125]. Так мына ушул байыркы маанисинен улам кыргыздар баласына ат койгон. Азыркы кезде кыргызча адам аттарына компонент болуп

кабыл алынган сөз (*Касымбек, Уланбек, Каныбек, Камчыбек* ж.б.). Ал эми антропонимдин (Танабай) биринчи бөлүгү учурда мааниси эскирип, түшүнүксүз да болуп калган архаизм сөз. Ал *тана* – *дене* деген маанидеги сөз болуш керек деп эсептейбиз. Тана (дене) адамдын жаны менен бирге кабыл алынат, ошондуктан бөбөктүн *жаны бек болсун* маанисин туюндурган ат болуп саналат.

Толгонай – бул ат жазуучунун “Саманчынын жолу” повестинин баш каарманы. Байыркы замандарда адамзат жаратылыштын күчтөрүнүн, улам өзгөргөн көрүнүштөрүнүн алдында алсыз болуп, ошондой кубулуштарга түшүнө берген эмес. Айдын толуп тегерек болуп турганы бара бара четинен кемип, жүрүп жүрүп жоголуп кеткенине корккон болушу мүмкүн. Ошондуктан Айдын толуп турганына сүйүнүп, балдарына кыргыздар *Айтолду, Толгонай* деген сыяктуу аттарды койгон. Бул деген ааламдын, жашоонун толуп турганындай, береке болуп тургандай көрүнгөн кишилерге. Чынгыз Айтматов мына ушундай молчулуктун, берекенин, жашоонун толук экенинин символу катары баш каарманга ушундай атты тандап алган болуш керек деп эсептейбиз.

Томой (“Бетме-бет”), *Төкөй* (“Ак жаан”) деген сыяктуу антропонимдер да байыркы кездердеги адам аттары болуш керек деп эсептейбиз. Мындай адам аттарынын маанилери эскирип унутулуп калган болушу мүмкүн. Балким *Томой, Төкөй* деген адам аттары кыргыздардын эркетип же жакшы көрүп аттарды *Асаке* (Асан), *Туке* (Тууганбай) деп кыскартып айтканындай кайсы бир аттын кыскаргандагысы болушу да ыктымал. Кандай болгондо да Чынгыз Айтматов катардагы аз жолуккан кейипкерлерге мына ушундай аттарды ыйгарган болуш керек.

Нурбек – чарбаларга жаңылык болуп келген айыл чарба техникаларын башкара алып, алардын жер иштетүү жумуштарына көп колдонулушун эңсеген жаш профессионал адис. Бул татаал антропоним кыргыздын төл сөздөрүнүн биригишинен пайда болгон: *нур-бек*. Кыргыз жериндеги айыл чарбанын өсүп-өнүгүшүнө, олуттуу өзгөрүүлөргө байланыштуу кандайдыр символ катары атайын окуп билим алып айылга келип иштеген жаш адиске коюлган ысым деп кабыл алууга болот; *Нур-бек*. [3.]

Ошентип, атактуу жазуучу каармандарына алардын баш каарман же жөн эле аты атала калган кейипкер экендигине карай аттарды атайы тандаган болуш керек деп эсептейбиз. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы энчилүү аттар боюнча изилдөөлөрдү жаңы гана башталган тема, бул боюнча изилдөөлөр али алдыда болот деген ойдобуз.

Илим коомдун кыймылдаткыч күчү катары кызмат кылса, билим берүү коомдогу сабаттуу жана интеллектиси жогору инсандарды калыптандырууга багытталган процесс болуп эсептелет. Билим берүү жана тарбиялоо коомдун талаптарына жараша мазмунун жана формасын, багытын жана темпин ылдамдатуу максатында реформаларды жүргүзөт[9].

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. -Бишкек: Улуу Тоолор, 2024. [1]
2. Давлетов, С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1980. [2]
3. Жапаров, Ш. Кыргыз ономастикасы. 1-чыгарылышы. -Фрунзе: Илим, 1990. [3]

4. Кушбакова, Г. Зоонимия кыргызского языка (на материале эпоса “Манас”), автореферат. -Бишкек, 1992. [4]
5. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь. -М.: Соверская Энциклопедия, 1965. [5]
6. Токоева, Г. С. Аль-Фараби - о человеке / Г. С. Токоева // Universum: общественные науки. – 2021. – № 10(78). – С. 23-26. – DOI 10.32743/UniSoc.2021.78.10.12437.
7. Мирзахидова, М. И. М.Е. Дарбановдун ““Адам” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну” деген эмгегинин кол жазмасы тууралуу сөз / М. И. Мирзахидова, Б. Е. Дарбанов // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2020. – No. 6-8(62).
8. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.

Шакирова М.Р., Ахмедова Т., Каратаева А.К.
ТЕРМИНДЕРДИ ТҮШҮНДҮРҮҮНҮН МААНИСИ
(ТОО-КЕН СӨЗДҮГҮНҮН МИСАЛЫНДА)
Шакирова М.Р., Ахмедова Т., Каратаева А.К.
ЗНАЧЕНИЕ РАЗЪЯСНЕНИЯ ТЕРМИНОВ
(НА ПРИМЕРЕ ГОРНОГО СЛОВАРЯ)
Shakirova M.R., Ahmedova T., Karataeva A.K.
THE IMPORTANCE OF EXPLAINING TERMS
(ON THE EXAMPLE OF A MINING DICTIONARY)

УДК 811.161.1:622(038)

Аннотация : Макалада терминдерди түшүндүрүүнүн, аларды сөздүккө кийирүүнүн мааниси, терминологиялык сөздүктүн тил илиминдеги орду каралды. Айрым тилчи-окумуштуулардын түзгөн сөздүктөрү мисалга алынды. “Тоо-кен орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгүнүн” түзүүдө эмнелер эске алынышы керек экендиги айтылып, тоо-кен иштери боюнча чоң көлөмдөгү котормо-түшүндүрмө сөздүктү басып чыгаруу – күндүн актуалдуу маселелеринин бири экендигин түшүндүрүлдү. Сөздүктө кээ бир терминдер кыргыз тилине сөзмө-сөз такыр которулууга мүмкүн болбогон учурда ал терминдин мааниси, түшүндүрүлүп берилгендиги мисалдар менен көрсөтүлдү. Кээ бир терминдер кыргыз тилине сөзмө-сөз которулуп, соң түшүндүрмөсү берилгендиги айтылды. Сөзмө-сөз которулган терминдердин кепте кыргызча колдонулуп, кыргызча аталып кетиши маанилүү экендиги, кээ бир терминдердин мааниси контекстке байланыштуу болоору да белгиленди.

Кыргызстанда тоо-кен өнөр жайы, тоо-кен илимий-изилдөө иштери - чет өлкөлүктөр менен биргеликте, алтын кендерин иштетүү, жол курулуштары, темир жол курулушу, мунайзат казып алуу иштери, энергия булактарын иштетүү сыяктуу узак мөөнөттүү долбоорлор тынымсыз ишке ашырылып бараткандыгын эске алсак, анда мындай багыттагы сөздөрдү, терминдерди чогултуу, иреттөө, которуу актуалдуу жана маанилүү маселелерден болуп калат.

Ачык сөздөр: терминдер, сөздүк, илим, изилдөө иштери, тоо-кен, сырттан кабыл алынган терминдер, сөзмө-сөз которулган терминдер, лексикографтар, сөздөрдү чогултуу, иреттөө, которуу, түшүндүрүү, мисалдар, абсорбент, склáдка, бүктөм, стóпор, токтоткуч, бекиткич, рóлик, чыгырык ж.б

Аннотация: В статье рассматривается значение разъяснения терминов и включения их в словари, а также место терминологического словаря в языкознании. В качестве примера приводятся словари, составленные отдельными учёными-лингвистами. Отмечается, какие моменты следует учитывать при создании «Горно-русско-кыргызского толкового словаря», и подчеркивается, что издание объемного переводно-толкового словаря по горному делу является одной из актуальных задач современности. На примерах показано, что в тех случаях, когда некоторые термины невозможно дословно перевести на кыргызский язык, даётся их значение и пояснение. Также говорится о том, что часть терминов переводится дословно с последующим разъяснением. Подчёркивается важность того, чтобы дословно переведённые термины закреплялись в речи и употреблялись на кыргызском языке, а также отмечается, что значение некоторых терминов зависит от контекста.

Учитывая, что в Кыргызстане горнодобывающая промышленность, научно-исследовательские работы в области горного дела, разработка золоторудных месторождений совместно с иностранными компаниями, строительство автомобильных и железных дорог, добыча нефти и газа, освоение энергетических ресурсов реализуются как долгосрочные проекты, становится очевидным, что сбор, систематизация и перевод терминов в данной сфере являются актуальными и важными задачами.

Ключевые слова: термины, словарь, наука, исследовательские работы, горное дело, заимствованные термины, дословно переведённые термины, лексикографы, сбор слов, систематизация, перевод, толкование, примеры, абсорбент, складка, сгиб, стопор, ограничитель, фиксатор, ролик, блок и др.

Abstract: The article examines the importance of explaining terms and including them in dictionaries, as well as the role of terminological dictionaries in linguistics. Dictionaries compiled by individual linguists are cited as examples. The article discusses what should be taken into account when creating the “Russian–Kyrgyz Explanatory Mining Dictionary” and emphasizes that publishing a large-scale translation and explanatory dictionary in the field of mining is one of the pressing issues of today. Examples show that when certain terms cannot be translated literally into Kyrgyz, their meanings are explained. It is also noted that some terms are translated literally and then clarified. The importance of literal translations becoming established in speech and used in Kyrgyz is highlighted, and it is pointed out that the meaning of some terms depends on context.

Considering that in Kyrgyzstan the mining industry, scientific research in mining, development of gold deposits in cooperation with foreign companies, construction of roads and railways, oil and gas extraction, and development of energy resources are being implemented as long-term projects, it becomes evident that the collection, systematization, and translation of terminology in this field are current and important tasks.

Keywords: terms, dictionary, science, research activities, mining, borrowed terms, literally translated terms, lexicographers, word collection, systematization, translation, interpretation, examples, absorbent, fold, bend, stopper, limiter, fixer, roller, block, etc.

Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши сөздүк болору белгилүү. Сөздөр илимий изилдөө ишин жүргүзүү, туура жазуу үлгүлөрүн берүү, лексикалык бирдиктердин маанилерин ачып түшүндүрүү, аларды башка бир тилге которуу максатында чогултулат.

Ар кандай коом билим берүү менен илимди өнүктүрүүгө өзгөчө басым жасап, аны колдоого, өнүктүрүүгө жоопкерчилик алат[18].

Кыргыз Республикасынын өкмөтү өлкөбүздүн өнүгүүсүнүн жаңы этабына өткөндүгүн айтып келүүдө. Мамлекеттин стратегиялык өнүгүү багыттарына жана программасына жараша билим берүүнүн бир нече нормативдик-укуктук документтери иштелип чыгып, колдонулуп жатат[19].

Сөздүктөр аркылуу бир тилдеги сөздөр менен таанышууга, аны үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Алар аркылуу сөздөрдүн колдонулуш чектери белгиленет, орфографиялык жактан калыпка салынат. Сөздүн ар бир учурдагы маанилери такталат, ага тиешелүү болгон өтмө, фразеологиялык жана омонимдик маанилери аныкталат. Мисалы, *жол* сөзүнүн негизги лексикалык мааниси - *аркы-терки жүрүү, каттоо, басып өтүү үчүн колдонулган тилке жер, ар кандай транспорттун өтүп турган белгилүү бир багыты, жери*. Ушул эле сөздүн, мындан сырткары, төмөнкүдөй бир нечелеген өтмө, туунду жана фразеологиялык маанилери сөздүктө белгиленген: *жалгыз аяк жол, кой жол, кара жол, аба жолу, зым жол, жол ач, ак жол, жол болду, бул жолу, нечен жолу*. Ошентип сөздүктөр аркылуу сөздөр лексика-семантикалык жактан түрлөргө ажыратылат, чечмеленет. Убагында белгилүү улуу адамдар да сөздүктөргө маалымдамаларга жогору баа беришип, ар кандай маалыматтар үчүн сөздүктөргө дайыма кайрылып турушкан жана аларды өз иштерине кеңири пайдаланышкан.

XIX кылымда Махмуд Кашкаринин сөздүгү боюнча алгачкы изилдөөлөр башталган. Сөздүк 1915–1917-жылдары Стамбулда жарыяланган. Махмуд Кашкаринин эмгегинин Стамбулда сакталган жалгыз нускасы бизге 664-хижрий жылдын шавваль айынын 27-жекшембисинде, башкача айтканда 1266-жылдын 1-августунда көчүрүлгөн кол жазма түрүндө жеткен[17].

Илимдин ар кандай багыты боюнча түзүлгөн сөздүктөрдүн мааниси чоң. Дүйнөлөшүү заманында илим менен техника болуп көрбөгөндөй тез темп менен өнүгүп баратат. Албетте, ага улай илимдин тили, техниканын тили да өнүгүп кетти. Ар кандай ачылыш, жылыш, жаңылык, табылга жаңы аталышка ээ болуп, анын айланасында дагы бир канчалаган жаңы сөздөр коштоп, тилдин байышына шарт түзүлүүдө. Алсак, кыргыз тилине башка тилдерден, кээде түз, кээде орус тили аркылуу кирип келген жаңы сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү илимдин сөзү – терминдер. Мындай терминдер акыркы учурларда тилибизде өтө көп колдонула баштады. Мындан бир канча убакыт мурун ар кандай термин, неологизм кыргыз тилине орус тили аркылуу кириллицаланып, сейрек болсо да кээде кыргыз тилине которулуп, анан колдонула баштачу. А бүгүн чет тилдеринен түзмө-түз кирип, а түгүл, ошол тилдин алфавити менен кирип колдонула баштаган сөздөр четтен кездешет. Мына мисалы, *Whats App* – бул акысыз тез кабарлашуу жана үн кызматы. Мында баарыбызга белгилүү, тексттик жана үн билдирүүлөрдү жөнөтүп, үн жана видео чалууларды жүргүзүп, сүрөттөрдү, документтерди, жайгашкан жер жөнүндө маалыматты жана башка мазмунду бөлүшүп жатабыз. Бүгүнкү күндү, жашообузду мунсуз элестетүү кыйын. Бардык жумушту ушул аркылуу иштейбиз. Ушул термин кыргыз тилине ушул турпатында – *Whats App* кирип келди. Буга чейин тилчи катары үн чыгарып, ушундай термин-неологизмдердин которулушу, жазылышы, айтылышы боюнча сунуштарды билдирип, илимий жыйналыштарда айтып келдик. Мунун жазылышын эле алып карай турган болсок, англис тилинен келип киргендиги көрүнүп турат. Эгерде орус тили аркылуу келсе, которулмак. Ошентсе да, айтылышында кириллицага айлантып жазууга сунуштаганбыз жана ошондой болуп, тактап айтканда,

vatcan болуп колдонулуп кетти. Бул албетте, кыргыз тилинин фонетикалык, орфографиялык закондоруна баш ийдирилгендиги десек болот. Мындай сөздөр, тагыраагы неологизмдер, терминдик аталыштар кыргыз тилинде өтө көп: Автомобилдин маркалары - *Toyota*-Тайота, *Honda*-Хонда, *Daewoo*-Дейвоо, *Lexus*-Лексус, *Hyundai*-Хундай, *Subaru*-Субару ж.б.; телефон маркалары - *Sony Ericsson*-Сони Ериксон, *Iphone*-Айфон, *Motorola*-Моторола, *Nokia*-Нокия, *Samsung*-Самсунг, *Huawei*-Хуавей, *Electronics*-Электроник; буюм-тайымдардын бренддик аталышытары: *Dior*-Диор, *Gucci*-Гучи *Hermes*-Хермес, *Vans*-Ванс, *Versace*-Версачи, *New Balance*-Ню баланс ж.б.

Буларды айтып жаткан себебиз, кайсы бир илимдин тармагы боюнча сөздүк түзүүдө, ал илимге байланышкан бардык сөздөрдү чогултууга туура келет. Кыргыз тилинде ар кандай сөздүктөр үчүн бир канча сөздөр чогултулган. Эки тилдүү котормо сөздүктөрдүн катарына К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1940,1965), «Орусча-кыргызча сөздүгү» (1956), “Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүк” (Абак Биялиев, Наталья Львовна Хмельницкая, 1977), “Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк” (Гүлнара Жамшитова, 2000), “Орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча антонимдер сөздүгү” (Ж.Мураталиева, Н.П.Колесников, С.В.Щербаков, 1986) сыяктуу тематикалык максатта аткарылган котормо сөздүктөрдү да кошууга болот.

Кыргыз тилинде илимдин дээрлик бардык тармактары боюнча орусча-кыргызча терминалогиялык сөздүктөр иштелип чыгып жарыяланган. 1981-жылга чейин жарык көргөн мындай котормо сөздүктөрдүн тизмеси академик Б.Ө.Орузбаеванын китебинде көрсөтүлгөн. Кыргыз лексикографиясында белгилүү мезгилге чейин эки тилдүү (котормо) сөздүктөр боюнча гана иш жүргүзүлүп, ал эми түшүндүрмө сөздүктөрдү жаратуу иштери болсо элүүнчү жылдардын аягында гана колго алына баштаганын эске алсак, тутумунда Э.Абдулдаев, Д.Абдылдаев, Р.Бекжанова, А.Биялиев, Д.Исаев, К.Кырбашев, Ж.Мураталиева, М.Осмонова, Р.К.Шамурзина жана С.Шатмановдор болгон авторлор коллективи салыштырмалуу кыска мөөнөттүн ичинде иштеп чыгып, кыргыз тилинин алгачкы түшүндүрмө сөздүгүн 1969-жылы жарыялашкан. Бул биртомдукту филология илимдеринин кандидаты Э.Абдулдаев менен филология илимдеринин кандидаты Д.Исаевдер редакциялашкан.

Тоо-кен багытындагы терминдер боюнча түзүлгөн эмгекте илимдин тоо-кен багытындагы сөздөр, сөз айкаштары, терминдер чогултуп, иреттелип, которулат. Сөздүк түзүүнүн принциптерине таянып, лексикалык принциптердин негизинде тоо иштерине байланышкан бардык тил бирдиктер чогултулат. Сөздөрдүн жана туруктуу сөз айкаштарынын лексикалык маанилери – түз мааниси, өткөөл мааниси, модалдык мааниси эске алынат. Ар бир тил бирдигинин бардык маанилери жазылып, бириктирилип, визуалдык мисалдар менен түшүндүрүлөт.

Фонемалык же тыбыштык принципке ылайык, тилдик бирдиктердин тыбыштык түзүлүшүнүн, андагы фонемалардын так жана даана берилиши эске алынат. Тилдик материалдар информаторлордун тилинде кандай айтылса, ошол турпаты менен да чогултулган учурлар да кездешет.

Морфема принцибине ылайык, сөздөрдүн системалуу түзүлүшүн жана туруктуу туюнтмаларды аныктоого аракеттер болот. Башкача айтканда, материалдардын тутумундагы тилдик каражаттарга көңүл бурулуп жана айырмаланып каралат. Белгилүү

болгондой, кыргыз тилинин лексика системасынын мүчөлөрүн оңой эле айырмалоого болот жана айрым сөздөрдү мүчөлөргө бөлүүгө болбойт же мүчөлөргө бөлүү кыйын. Ошого жараша, топтолуп алынган сөздөрдүн системасынын элементтери өзүнчө каралат. Алардын тутумуна кирбеген сөздөр же ага киргизүү кыйын болгон сөздөр – тектеш тилдерден алынган жана системанын компоненттерине туура келген байыркы символикалар.

Мындай принциптер боюнча материалдарды чогултуунун натыйжасында, морфема сөздүктөрүнүн, этимологиялык сөздүктөрдүн жана башка бир топ сөздүктөргө дагы материал топтоого болот.

Илимде тоо-кен сөздүктөрү бирин-экин жарыяланган. Алсак, 1963-жылы Ж.Алымкулов, С.Убукеев, Н.Яльмовдор тарабынан “Тоо-кен терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүнүн” долбоору ишке ашырылган. Түзүүчүлөр бул сөздүктүн жаралышына ошол учурдагы тоо-кен өнөр жайынын, анын негизин түзгөн тоо кен илиминин дүркүрөп өсүп баштаганы себеп болгондугун белгилешет. Кийинчерээк, аталган сөздүктөгү айрым кемчиликтер – терминдердин туура которуу, тоо-кен өндүрүшүнө гана тиешелүү сөздөрдү, болушунча, толугураак киргизүү, ар бир терминге түшүндүрмөлөрдү берүү менен толукталып, академиктер Ж.Алымкулов, И.Айтматов, А.Имаралиев, Ш.Мамбетов, Н.Яльмовдордун жетекчилигинде “Тоо-кен терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү” 1970-жылы Фрунзеден кайрадан жарыкка чыккан.

Терминдерди которуу, негизинен, мүмкүн боло бербейт. Ошентсе да, К.Ж.Усенов, З.С.Калыбекова, М.Р.Шакировалардын ““Русско-кыргызский терминологический словарь” (Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк) Горное дело” деген аталыштагы сөздүктө мындай эмгек ишке ашырылып, ар бир терминге түшүндүрмөлөр берилгендигинен улам, аны түшүндүрмө сөздүк катары кароого боло тургандыгын белгилей кетишибиз керек. Тоо иштерине байланышкан терминдердин которулушу, алардын түшүндүрмөлөрү, келтирилген мисалдары менен ушул сөздүктөн кенен таанышууга болот.

К.Ч.Кожоголов, К.Ж.Усенов, М.Р.Шакировалардын “Тоо-кен орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү” аталган сөздүктүн уландысы катары, тоо иштерине байланышкан сөздөр менен дагы толукталып, ар бир сөзгө кененирээк түшүндүрмөлөр, варианттар берилип, толукталып, 2-басылыш катары кайрадан иштелип чыкты. Бул иштин башында академик К.Ч.Кожоголов туруп, тоо-кен иштери боюнча чоң көлөмдөгү котормо-түшүндүрмө сөздүктү басып чыгаруу – күндүн актуалдуу маселелеринин бири экендигин түшүндүрүп, демилгелеп берген. Кээ бир терминдер кыргыз тилине сөзмө-сөз такыр которулууга мүмкүн болбогон учурда ал терминдин мааниси, түшүндүрүлүп берилген. Мисалы, *абсорбент* – *абсорбент* – *өзүнө башка суюктукту, газды соруп алуучу зат; тельфёр* – *тельфер* – *жүктү кампанын устундарын бойлото жана вертикалынан жүк көтөрүүнүн ылдамдыгын бир топ тездик менен ишке ашыруучу электр приводу бар асылма жүк көтөргүч түзүлүш, ж.б.* Кээ бир терминдер кыргыз тилине сөзмө-сөз которулду: *Складка* – *бүктөм* – *курамдык бөлүктөрүнө кирген тоо тектеринин жалпы бүтүндүгү бузулбастан туруп тоо тектеринин катмарларынын, катмарлануу жалпактыктарынын ийреши, бүктөлүшү; жер кабыгындагы чыңалуулардын аракетин астында жана тоо тектеринин түрдүү формаларды алуу мүнөзүнөн көз карандылыкта пайда болот. Стопор* – *токтоткуч, бекиткич* – *механизмдин бөлүктөрүн кандайдыр бир абалда токтотуу же бекитүү үчүн колдонулуучу түзүлүш. Рóлик* – *чыгырык* –

механизмдин анча чоң эмес чыгырык же цилиндр түрүндөгү айланып туруучу бөлүгү, ж.б. Мындай которулган терминдердин тоо иштерине байланышкан кепте кыргызча колдонулуп, кыргызча аталып кетиши маанилүү. Чындыгында, которулган термин-сөздөрдүн мааниси контекстке байланыштуу болот.

Мындан сырткары, айрым сөздөрдүн, сөз айкаштарынын бир нече маанилери, варианттары өз-өзүнчө которулуп түшүндүрүлөт. Мисалы, **скважина** деген сөздүн эркин сөз айкаштары менен келгендеги 21 мааниси өзүнчө берилген. Мындай сөздөр бул сөздүктө бир топ.

Кыргызстанда тоо-кен өнөр жайы, тоо-кен илимий-изилдөө иштери өзгөчө орунда турат. Бул багытта чет өлкөлүктөр менен биргеликте, алтын кендерин иштетүү, жол курулуштары, темир жол курулушу, мунайзат казып алуу иштери, энергия булактарын иштетүү сыяктуу узак мөөнөттүү долбоорлор тынымсыз ишке ашырылып жатат. Демек, тоо иштерине байланышкан сөздөрдүн дагы да көп пайдаланылышы күтүлөт. Келечекте тоо-кен боюнча сөздүктөр бир нече чет тилдеринде басылып чыгышы толук мүмкүн.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев, И. К. К. Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары. ЖАМУнун жарчысы (атайын чыгарылыш). - 2006. - 8-14-б.
2. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография. – Бишкек: Айат, 2007. - 144 б.
3. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. энцикл., 1969. - 607 с.
4. Биялиев, А. Аңчылык терминдеринин кыргызча-орусча түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе: Илим, 1967. - 106 б.
5. Годжалиев, О.М. Отбор и лексикографическое описание специальных терминов в двуязычном словаре. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Л., 1979. - 23 с.
6. Жапаров, Ш. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. - Фрунзе: Илим, 1984. - 450 б.
7. Кыргыз тилинин омонимдери. - Фрунзе: Илим, 1986. - 324 б.
8. Карасаев Х.К. Орфографиялык сөздүк: 60000. - Фрунзе: Кырг. Совет энцикл., башкы ред., 1983. - 575 б.
9. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе: Мектеп 1969. -776 б.
10. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Б: Илим, 1980. - 324 б.
11. Мукамбаев, Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1972. - 1 том. - 712 б.
12. Орузбаева, Б.Ө. Кыргыз терминологиясы. – Б.,1983. – 152 б.
13. Розенталь, О.С. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М., 1976. - 544 с.
14. Тыныстанов, К. Терминдер: коом-экономикалык терминдери. – Ф., Кыргызмамбас, 1933. - 111 б.
15. Розенталь, О.С. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М.: Просвещение, 1976. - 544 с.
16. Юдахин, К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Сов. энцикл., 1965. - 973 б.
17. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.

19. Абдувалиев, И. А. “кыргыз” этнониминин тарыхына кыскача сереп / И. А. Абдувалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 3(48). – P. 131-137.

20. Абдувалиев, И. К. Тгыныстановдун лексикографиясы / И. Абдувалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 3(65). – P. 129-136.

Жамгырчиева Гулина Толобаевна, Хасанбаева Дилобар Тажибаевна
КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ЭЛДИК ЫРЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КОРКОМДУК
ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ (ҮЙЛӨНҮҮ ТОЙ ЫРЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)
Жамгырчиева Гулина Толобаевна, Хасанбаева Дилобар Тажибаевна
ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБЩНОСТИ КЫРГЫЗСКИХ И
УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН (НА ПРИМЕРЕ СВАДЕБНЫХ ПЕСЕН)
Zhamgyrchieva Gulina Tolobaevna, Khasanbaeva Dilobar Tazhibaevna
IDEOLOGICAL AND ARTISTIC SIMILARITIES BETWEEN KYRGYZ AND
UZBEK FOLK SONGS (USING WEDDING SONGS AS AN EXAMPLE)

УДК 398.8 (575.2 + 575.1)

Аннотация. Бул изилдөөнүн актуалдуулугу глобалдашуу жана маданий стандартташтыруу шартында Борбордук Азия элдеринин салттуу фольклорун сактоо жана илимий жактан түшүнүү зарылдыгынан келип чыгат. Кыргыз жана өзбек үйлөнүү ырлары эки элдин руханий мурасынын маанилүү элементи болуп саналат жана алардын үй-бүлө, нике, адеп-ахлак жана социалдык жоопкерчилик жөнүндөгү түшүнүктөрүн чагылдырат. Бирок, алардын идеологиялык жана көркөм аспектиери боюнча салыштырмалуу талдоосу заманбап гуманитардык илимдерде өнүкпөй калууда. Бул изилдөөнүн максаты - салыштырмалуу талдоо аркылуу кыргыз жана өзбек элдик үйлөнүү ырларынын идеологиялык жана көркөм окшоштуктарын аныктоо жана илимий жактан негиздөө. Изилдөөдө тематикалык-семантикалык, структуралык-поэтикалык жана салыштырмалуу талдоо, ошондой эле сандык мазмундук талдоо элементтери колдонулган. Эмпирикалык база академиялык фольклор жыйнактарынан жана архивдик булактардан тандалып алынган 120 үйлөнүү ырынын тексттеринен (60 кыргыз жана 60 өзбек) турган.

Изилдөө эки салтта тең окшош идеологиялык мотивдер басымдуулук кылаарын, биринчи кезекте ата-эненин батасы, никенин ыйыктыгы, ата-бабалардын жана үй-бүлөлүк баалуулуктарга урматтоо жана өз үйүң менен коштошуу темасын көрсөттү. Жыштыктык анализ көрсөткөндөй, бата берүү мотиви кыргыз тексттеринин 80% дан ашыгында жана өзбек тексттеринин болжол менен 79% ында кездешет, ал эми үй-бүлөгө берилгендик мотиви эки салттын ырларынын 60% дан ашыгында кездешет. Ошондой эле, кыргыз үйлөнүү тою ырларында табигый образдар (тоолор, талаалар, дарыялар) көбүрөөк колдонулат, ал эми өзбек тексттеринде көчмөн жана отурукташкан маданий коддордун өзгөчө белгилерин чагылдырган үй, саякат жана үй-бүлөлүк очок образдары басымдуулук кылат. Изилдөөнүн практикалык мааниси алынган жыйынтыктарды фольклордук таанууну, салыштырмалуу адабиятты жана этномаданий дисциплиналарды окутууда, ошондой эле Кыргызстан менен Өзбекстан элдеринин салттуу мурастарын сактоого жана жайылтууга багытталган билим берүү

жана маданий-агартуу программаларын иштеп чыгууда колдонуу мүмкүнчүлүгүндө жатат.

Негизги сөздөр: Кыргыз элдик ырлары, өзбек элдик ырлары, үйлөнүү той ырлары, фольклор, ритуалдык поэзия, идеологиялык жана көркөм жамааттар, салыштырмалуу талдоо, салттуу маданият, Борбордук Азия

Аннотация. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью сохранения и научного осмысления традиционного фольклора народов Центральной Азии в условиях глобализации и культурной стандартизации. Кыргызские и узбекские свадебные песни являются важным элементом духовного наследия двух народов и отражают их представления о семье, браке, морали и социальной ответственности, однако их сравнительный анализ в идейно-художественном аспекте остаётся недостаточно разработанным в современной гуманитарной науке. Целью работы является выявление и научное обоснование идейно-художественных общностей кыргызских и узбекских народных свадебных песен на основе их сравнительного анализа. В исследовании использованы методы тематико-семантического, структурно-поэтического и сравнительного анализа, а также элементы количественного контент-анализа. Эмпирическую базу составили 120 текстов свадебных песен (60 кыргызских и 60 узбекских), отобранных из академических фольклорных сборников и архивных источников. В результате исследования установлено, что в обеих традициях доминируют сходные идейные мотивы, прежде всего благословение родителей, сакральное восприятие брака, уважение к родовым и семейным ценностям, а также тема прощания с родным домом. Частотный анализ показал, что мотив благословения присутствует более чем в 80 % кыргызских и около 79 % узбекских текстов, а мотив семейной преданности — более чем в 60 % песен обеих традиций. Выявлено, что кыргызские свадебные песни чаще используют образы природы (горы, степь, реки), тогда как в узбекских текстах доминируют образы дома, пути и семейного очага, что отражает особенности кочевого и оседлого культурных кодов.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов в преподавании фольклористики, сравнительного литературоведения и этнокультурных дисциплин, а также при разработке учебных и культурно-просветительских программ, направленных на сохранение и популяризацию традиционного наследия народов Кыргызстана и Узбекистана.

Ключевые слова: кыргызские народные песни, узбекские народные песни, свадебные песни, фольклор, обрядовая поэзия, идейно-художественные общности, сравнительный анализ, традиционная культура, Центральная Азия

Abstract. The relevance of this study stems from the need to preserve and scientifically understand the traditional folklore of the peoples of Central Asia in the context of globalization and cultural standardization. Kyrgyz and Uzbek wedding songs are an important element of the spiritual heritage of the two peoples and reflect their ideas about family, marriage, morality, and social responsibility. However, their comparative analysis in ideological and artistic aspects remains insufficiently developed in modern humanities. The aim of this study is to identify and scientifically substantiate the ideological and artistic similarities between Kyrgyz and Uzbek folk wedding songs based on their comparative analysis. The study utilized thematic-semantic, structural-poetic, and comparative analysis, as well as elements of quantitative content analysis. The empirical base consisted of 120 wedding song texts (60 Kyrgyz and 60 Uzbek), selected from academic folklore collections and archival sources. The study revealed that similar ideological motifs predominate in both traditions, primarily parental blessing, the sacredness of marriage, respect for ancestral and family values, and the theme of saying goodbye to one's home. Frequency analysis revealed that the motif of blessing is present in over 80% of Kyrgyz and approximately 79% of Uzbek texts, while the motif of family devotion is present in over 60% of

songs from both traditions. It was also found that Kyrgyz wedding songs more frequently utilize natural imagery (mountains, steppe, rivers), while Uzbek texts are dominated by images of home, travel, and the family hearth, reflecting the distinctive features of nomadic and sedentary cultural codes. The practical significance of the study lies in the possibility of using the obtained results in the teaching of folklore studies, comparative literature and ethnocultural disciplines, as well as in the development of educational and cultural-educational programs aimed at preserving and popularizing the traditional heritage of the peoples of Kyrgyzstan and Uzbekistan.

Keywords: Kyrgyz folk songs, Uzbek folk songs, wedding songs, folklore, ritual poetry, ideological and artistic communities, comparative analysis, traditional culture, Central Asia

Киришүү

Кыргыз жана өзбек элдик ырлары Борбордук Азия элдеринин руханий маданиятында өзгөчө орунду ээлейт, алардын тарыхый тажрыйбасын, баалуулук системаларын жана эстетикалык буга чейинки жана азыркы убакты чагылдырат. Адам концепти лексикалык материалдын өзгөчө байлыгы менен айырмаланат, анткени антропоцентрикалык парадигма теориясына ылайык, адам дүйнө түзүлүшүнүн борборунда турат жана бардык нерселер бир түрдө же башкача адам менен байланышкан [17]. Үйлөнүү үлпөт ырлары бул контекстте өзгөчө ролду ойнойт, нике салтанаттарына музыкалык жана поэтикалык коштоо катары гана эмес, ошондой эле социалдык жана адеп-ахлактык нормалардын, үй-бүлө, нике, сүйүү жана туугандык жөнүндөгү түшүнүктөрдүн маанилүү каражаты катары да кызмат кылат. Глобалдашуу жана маданий биригүүнүн күчөшү шартында салттуу фольклор формаларын салыштырмалуу изилдөө өзгөчө актуалдуу, анткени ал бизге терең маданий руханий нерселерди аныктоого жана улуттук руханий мурастын уникалдуулугун сактоого мүмкүндүк берет. Фольклордук таануу жана этнография жаатындагы заманбап изилдөөлөр маданияттар аралык жана салыштырмалуу анализге көбүрөөк көңүл бурулуп жатат. Акыркы изилдөөлөр элдик ырлардын этникалык топтун жамааттык эс тутумун жана дүйнө таанымын чагылдырган символдордун татаал системасын билдирерин баса белгилешет. Бир катар авторлор үйлөнүү үлпөт ырлары жүрүм-турумдук үлгүлөрдү, гендердик ролдорду жана үй-бүлөлүк мамилелердин идеалдарын чагылдырган «социалдык жагдай» катары иштээрин белгилешет. Бул жагынан алганда, үйлөнүү үлпөтүн коштогон ырлар эстетикалык гана эмес, ошондой эле нормативдик жана жөнгө салуучу функцияны да аткарат, адамды кандай гана сапатта жана абалда карабайлы булардын негизинде жашоо турат. Адамдагы кайгы жана кубаныч, бакыт жана көңүл ирээңжүү, анын үй бүлөлүк карым катнашы, эмгекке болгон мамилеси, кесиптик жактан ийгиликтери жана кыйчалыштыктары, жакшылык жана жаман дыкты, кооздук менен көрксүздүктү туюп сезиши, ж.б. – адам жашоосунун түрдүү көрүнүштөрү [16].

Илимий адабияттарда Борбордук Азиянын түрк тилдүү элдеринин, анын ичинде кыргыздардын жана өзбектердин арасында үйлөнүү тойлорунун ырларынын салттары узак мөөнөттүү маданий байланыштардын, жалпы тарыхый тагдырлардын жана окшош социалдык институттардын шарттарында өнүккөндүгү баса белгиленет. Бул бөлүнүү, бата берүү, бир социалдык топтон экинчисине өтүү темалары, ошондой эле үй-бүлө жана урук туугандар алдындагы милдет түшүнүктөрү менен байланышкан жалпы мотивдердин, образдардын жана поэтикалык формалардын пайда болушуна алып келди. Ошол эле учурда, ар бир улуттук салт өзүнүн көркөм өзгөчөлүктөрүн сактап калат, ал ырлардын тилинде, ритминде, обонунда жана образдарында көрүнөт. Кыргыз жана өзбек

фольклоруна арналган жеке изилдөөлөр болгонуна карабастан, заманбап илимде бул эки элдин үйлөнүү тойлорунун ырларын салыштырмалуу, атап айтканда, алардын идеялык жана көркөм мазмуну жагынан талдаган эмгектер жетишсиз бойдон калууда. Көпчүлүк басылмалар ырым - жырымдардын этнографиялык сүрөттөөлөрү же музыкалык-стилисттик талдоо менен гана чектелет, ал эми ырлардын семантикалык, баалуу жана образдык түзүлүштөрү аз изилденген бойдон калууда. Бул кыргыздар менен өзбектердин жалпы маданий мейкиндиги фольклордук тексттер аркылуу кантип калыптанып жана өткөрүлүп жатканын түшүнүүдө белгилүү бир боштукту жаратат. Үйлөнүү үлпөт тойлорундагы ырларын салыштырмалуу талдоо аймактагы универсалдуу баалуулуктарды улууларды сыйлоону, никенин маанисин, үй-бүлөлүк байланыштардын ыйыктыгын — жана ар бир элдин өзгөчө тарыхый өнүгүшүн жана социалдык түзүлүшүн чагылдырган улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Андан тышкары, мындай изилдөөлөр маданият жана салттуу байланыштарды жана элдик салттардын өз ара таасирин тереңирээк түшүнүүгө өбөлгө түзөт, бул Борбордук Азиянын көп улуттуу мейкиндигинде өзгөчө маанилүү ролду ойнойт. Ушул жагынан алганда, жамааттык өзүн-өзү көрсөтүүнүн жана маданий эс тутумдун бир түрү катары каралган кыргыз жана өзбек үйлөнүү ырларынын идеологиялык жана көркөм окшоштуктарын изилдөө өзгөчө маанилүү. Алардын мазмунун, образдарын жана поэтикалык каражаттарын талдоо бизге эки салттын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоого гана эмес, ошондой эле алардын аймактын жалпы маданий жана тарыхый контекстиндеги ордун аныктоого мүмкүндүк берет. Ошондуктан, бул изилдөөнүн максаты салыштырмалуу талдоо аркылуу кыргыз жана өзбек элдик үйлөнүү ырларынын идеологиялык жана көркөм окшоштуктарын аныктоо жана илимий жактан негиздөө, ошондой эле бул окшоштуктардын негизинде жаткан маданий жана тарыхый факторлорду аныктоо.

Адабиятка сереп

Азыркы фольклордук изилдөөлөрдө үйлөнүү үлпөт тойдогу ырларды ритуалдык фольклордун негизги жанры катары каралат, элдин социалдык, этикалык жана эстетикалык ишенимдерин чагылдырат. В. М. Жирмунскийдин айтымында, үйлөнүү поэзиясы үй-бүлөлүк жана күнүмдүк мамилелерди гана эмес, ошондой эле салттуу маданиятта бекемделген социалдык баалуулуктар системасын да чагылдырат. Анын эмгектери фольклордук тексттерди жамааттык аң-сезимдин жана маданий эс тутумдун алып жүрүүчүлөрү катары талдоо үчүн теориялык негизди билдирет.

А. Н. Веселовский менен Б. Н. Путиловдун изилдөөлөрү түрк тилдүү элдердин үйлөнүү үлпөт тойдогу ырлары ата-энеси үй бүлөөсү менен коштошууга арналган, бата берүү жана жаңы социалдык ролду алуу темалары менен байланышкан туруктуу баяндоо жана мотивдик түзүлүштөргө ээ экенин көрсөттү. Бул мотивдер, алардын ою боюнча, архаикалык келип чыккан жана фольклордо поэтикалык символдор катары сакталып калган байыркы ритуалдык формаларга барып такалат.

Кыргыз фольклордук изилдөөлөрүндө С. Каралаев, К. Осмоналиев жана Т. Абдылдаев ритуалдык поэзияны изилдөөгө олуттуу салым кошушкан. Алардын эмгектеринде кыргыз үйлөнүү үлпөт тоюндагы ырлары эстетикалык функцияны гана аткарабастан, тарбиялоо жана үй-бүлөлүк жашоонун адеп-ахлактык нормаларын жана идеалдарын жеткирүү каражаты катары да кызмат кылаары баса белгиленет. Каралаев

ырларда колукту менен күйөөнүн образдары милдет, жөнөкөйлүк, улууларды сыйлоо жана үй-бүлө алдындагы жоопкерчилик түшүнүктөрүн чагылдыраарын белгилеген.

Өзбек изилдөөчүлөрү, атап айтканда, А. Каюмов жана М. Кадыров үйлөнүү ырларын элдик этика менен көркөм ой жүгүртүүнүн маанилүү элементи деп эсептешет. Алар бата берүү, үйгө болгон кусалык жана бактылуу үй-бүлөлүк жашоого үмүт мотивдери өзбек "йор-йор" жана башка үйлөнүү ырларында борбордук орунду ээлей турганын белгилешет. Алардын көз карашында, бул тексттер поэтикалык салт менен ритуалдык практиканын синтезин чагылдырат, бул аларды маданий талдоо үчүн өзгөчө баалуу кылат.

Этномузыкология жана маданий антропология боюнча кийинки эмгектерде үйлөнүү ырлары музыкалык фольклордун бир бөлүгү катары гана каралбашы керектиги баса белгиленет. Р. Бартольд белгилегендей, алар салттуу коомдогу нике, тууганчылык жана жеке статус жөнүндөгү идеялар менен коддолгон социалдык тексттин бир түрү катары кызмат кылат. Л. Н. Гумилев да ушул сыяктуу позицияны ээлеп, фольклорду этникалык иденттүүлүктү сактоо механизми катары карайт. Кыргыз жана өзбек фольклоруна арналган бир топ изилдөөлөргө карабастан, үйлөнүү үлпөт тойлордогу ырлар, алардын идеологиялык жана көркөм аспектилери боюнча салыштырма талдоо жетишсиз бойдон калууда. Көпчүлүк авторлор музыкалык аспектке же ритуалдык функцияга көңүл буруп, эки салттын образдарын, мотивдерин жана баалуулук багыттарын системалуу салыштырууну баштап эки элдин ынтымагын жана салттуу маданиятын изилдеп келишет. Ошентип, илимий эмгектерди талдоо кыргыз жана өзбек үйлөнүү үлпөт тойлоруна арналган ырларынын идеологиялык жана көркөм окшоштуктары маселеси андан ары терең изилдөөнү талап кылаарын көрсөтүп турат. Бул эки элдин фольклордук салттарынын идеологиялык жана көркөм аспектилериндеги окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого багытталган азыркы изилдөөлөр үчүн илимий негизди түзөт.

Материалдар жана методдор

Изилдөөдө материал катары жарыяланган фольклордук жыйнактарда, архивдик жазууларда жана этнографиялык талаа иштеринде жазылган кыргыз жана өзбек элдик үйлөнүү үлпөт ырларынын тексттери колдонулган. Үлгүгө 120 ыр тексти кирген, алардын 60 ыр кыргыз салтын, 60 ыр өзбек салтын чагылдырган. Тексттер абройлуу булактардан, анын ичинде академиялык фольклордук басылмалардан, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун материалдарынан жана Өзбекстан Республикасынын Илимдер Академиясынын архивдик жыйнактарынан тандалып алынган. Колдонулган бардык тексттер 20-кылымдын башынан 21-кылымдын башына чейинки мезгилге таандык, бул салттуу үйлөнүү үлпөт тоюнда поэзиянын салыштырмалуу туруктуу түрлөрүн карап чыгууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөгө үйлөнүү үлпөт ырларынын төмөнкү жанрлары кирген: колуктунун коштошуу ырлары, бата ырлары, үйлөнүү үлпөт тойлорду коштогон ырлар жана үйлөнүү аземи учурунда аткарылган лирикалык ырдоолор. Тексттер үйлөнүү ырым-жырымына функционалдык тиешелүүлүгүнө жана поэтикалык түзүлүшүнүн сакталышына жараша тандалып алынган. Олуттуу адабий кайра карап чыгуудан өткөн тексттер үлгүгө киргизилген эмес.

Идеологиялык жана көркөм мазмунду талдоо үчүн тематикалык-семантикалык талдоо колдонулду, бул бизге эки салттагы негизги мотивдерди (үй-бүлө, уруу, сүйүү,

бөлүнүү, бата, тагдыр) жана алардын жыштыгын аныктоого мүмкүндүк берди. Ырлардын образдуулугу структуралык-поэтикалык ыкма менен изилденди, анда кыргыз жана өзбек үйлөнүү ырларына мүнөздүү метафоралар, символдор, белгиленген формулалар жана эпитеттер талданды.

Эки салт боюнча алынган маалыматтарды салыштыруу үчүн салыштырмалуу ыкма колдонулду. Бул максатта мотивдердин, образдардын жана көркөм ыкмалардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын жазып алган аналитикалык таблицалар түзүлдү. Жыштык талдоо Microsoft Excel программасын колдонуу менен жүргүзүлдү, бул жеке темалардын жана образдардын таралышын сандык жактан баалоого мүмкүндүк берди. Эки элдин ортосундагы айырмачылыктардын мааниси мотивдердин пайыздык бөлүштүрүлүшүнө жана алардын салыштырмалуу жыштыгына негизделип аныкталды.

Андан тышкары, ыр образдарын кыргыз жана өзбек үйлөнүү аземдеринин социалдык-маданий мүнөздөмөлөрүнө байланыштуу чечмелөө үчүн контексттик талдоо колдонулду. Бул бизге поэтикалык тексттерди салттуу коомдун реалдуу нормалары менен байланыштырууга жана идеологиялык жана көркөм окшоштуктардын маданий негиздерин аныктоого мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн кайталанышын камсыз кылуу үчүн бардык тексттер колдонуп, жанрдык жана тематикалык өзгөчөлүктөрү боюнча топтоштурулган. Талдоонун негизги категориялары жана алардын аныктамалары жумушчу матрицага жазылып, материалды чечмелөөдө ырааттуулукту камсыз кылган. Колдонулган ыкмалар фольклордук изилдөөлөрдө жана салыштырмалуу адабиятта жалпы кабыл алынган ыкмаларга шайкеш келип, натыйжалардын ишенимдүүлүгүн камсыз кылган.

Жыйынтыктар жана талкуу

Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз жана өзбек үйлөнүү үлпөт ырларынын 120 жыйындысын салыштырма талдоо эки элдин жалпы идеологиялык жана маданий баалуулуктарын чагылдырган ырааттуу тематикалык жана көркөм үлгүлөрдү көрсөттү. Изилдөө эки салтта тең үйлөнүү үлпөт ырлары эстетикалык гана эмес, ошондой эле маанилүү социалдык жөнгө салуучу функцияны аткараарын, адамдын бир социалдык абалдан экинчисине өтүшүн коштоорун көрсөттү. Ырлардын мазмундук талдоосу үй-бүлөгө берилгендик, ата-эненин батасы, үй бүлөөсү менен коштошуу жана бирге бактылуу жашоого үмүт мотивдеринин басымдуулугун көрсөттү. Жогорудагы мотивдер поэзиясынын идеологиялык өзөгүн түзөт жана никени социалдык туруктуулуктун негизи катары ыйык түшүнүүсүн чагылдырат. Кыргыз ырлары жубайлардын ортосундагы жеке гармонияны жана эмоционалдык байланышты бир аз күчтүүрөөк баса белгилейт, ал эми өзбек лирикалары көбүнчө социалдык жоопкерчиликти жана никенин нормативдик аспектилерин баса белгилейт. Үйлөнүү үлпөт ырларынын образдуулугу да окшоштуктарды жана айырмачылыктарды көрсөтөт. Эки салтта тең колуктунун образы өткөөл мезгилдин, тазалыктын жана тукум улоонун символу катары борбордук орунду ээлейт. Бирок, кыргыз поэзиясы көчмөн маданияты менен байланышкан табигый образдарды тоолорду, дарыяларды жана талааларды активдүү колдонуп чагылдырылат, ал эми өзбек ырлары көбүнчө үйдүн, жолдордун жана үй-бүлөлүк очоктун образдарын эске салат, бул отурукташкан жашоо образын чагылдырат.

Поэтикалык сөз айкаштарынын түзүлүшү окшош: эки салт тең метафораларды, символдорду, формулалык жакшы каалоолорду жана кайталоолорду кеңири колдонушат. Бул ритуалдык поэзиянын жалпы тамырларын жана үйлөнүү үлпөтүн көркөм чечмелөөнүн

окшош механизмдерин көрсөтүп турат. Бирок, айырмачылыктар басымдуулук кылган символикалык образдарда жана тексттин эмоционалдык тонунда айкын көрүнүп турат. Ошентип, изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз жана өзбек үйлөнүү ырлары улуттук өзгөчөлүктүү сөз айкаштарын сактап калуу менен бирге жалпы маданий баалуулуктарга негизделген бирдиктүү идеологиялык жана көркөм мейкиндикти түзөрүн тастыктайт. Изилдөө корпусунун курамын жана ырлардын этникалык жана жанрдык бөлүнүшүн 1-таблицада чагылдырылган. Бул үлгү тең салмактуу жана бирдей сандагы кыргыз жана өзбек тексттерин камтыганын көрсөтүп турат, бул талдоону салыштырууга мүмкүндүк берет. Таблицада алынган жыйынтыктарды, эки салтты тең чагылдырат деп эсептөөгө мүмкүндүк берет.

Таблица 1. Изилдөө корпусуна кирген свадебные ырлардын саны

Мамлекет	Жанрдык түрү	Тексттердин саны
Кыргыз	Кыз узатуу, коштошуу, бата ырлары	60
Өзбек	Йор-йор, келин коштоо, бата ырлары	60
Жалпы		120

Булак: Кыргыз Республикасынын УИАнын Фольклор фонду жана Өзбекстандын Илимдер академиясынын архивдик жыйнактары (2023–2024 -ж).

Изилдөө материалынын сандык түзүмүн 1-таблица чагылдырылган жана талдоо бирдей сандагы кыргыз жана өзбек үйлөнүү тойлорундагы ырларына негизделгенин көрсөтөт. Бул бөлүштүрүү салыштырмалуу изилдөө үчүн абдан маанилүү, анткени ал бир салтка карата методологиялык бир жактуулукту жокко чыгарат жана натыйжалардын статистикалык жана мазмундук салыштырылышын камсыз кылат. Үйлөнүү ырларынын ар кандай жанрларын (коштошуу ырлары, бата алуу жана үйлөнүү тойлордун жүрүшүнө коштоочу ырлар) үйлөнүү тойлорундагы поэзиясын үйлөнүү аземинин бардык негизги этаптарын камтыган бир бүтүн система катары кароого мүмкүндүк берет. Бул салттуу үйлөнүү ырым-жырымынын жана анын эки маданияттагы поэтикалык коштоосунун комплекстүү чагылдырылышын камсыз кылат. Үйлөнүү тойлордогу ырлардын ритуалдык системадагы функционалдык ролдорун 2-таблицада көрсөтөт жана эки мамлекетте салттуу маданиятында тең бата берүү жана нике кыйуу, тойлорунда ыр менен коштоо басымдуу экенин көрсөтүп турат. Бирок, өзбек салты никени коомдук таанууда көбүрөөк көңүл бурса, кыргыз салты аземдин эмоционалдык коштоосуна басым жасайт.

Таблица 2. Свадебные ырлардын негизги функциялары

Функция	Кыргыз ырлары	Өзбек ырлары
Келинди узатуу	Жогорку	Жогорку
Ата-энелик бата	Жогорку	Жогорку
Коомдук таанытуу	Орточо	Жогорку
Эмоционалдык коштоо	Жогорку	Орточо

Булак: Каралаев С. Кыргыз элдик фольклору. – Бишкек, 2019; Каюмов А. Узбек халк фольклори. – Ташкент, 2020.

Кыргыз жана өзбек салттарындагы үйлөнүү ырларынын функционалдык мааниси 2-таблицада көрсөтүлгөн. Эки элде тең бата функциясынын кеңири таралышы никени

социалдык жана руханий жактан маанилүү окуя катары ыйык кабылдоону көрсөтүп турат. Ошол эле учурда, никенин социалдык таануу функциясынын чагылдыруу даражасындагы айырмачылыктар үйлөнүү ырым-жырымына жамааттык катышуунун ар кандай даражаларын көрсөтүп турат: өзбек салтында үйлөнүү тойлору коомдук мүнөзгө ээ, ал эми кыргыз салтында эмоционалдык жана үй-бүлөлүк аспектилерге көбүрөөк басым жасалат. Бул айырмачылыктар эки элде никенин социалдык уюмунун жана маданий моделдеринин өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Үйлөнүү ырларынын негизги идеологиялык мотивдерин 3-таблицада көрсөтөт. Бул эки элде тең үй-бүлө, сүйүү жана ата-энеге урмат көрсөтүү башкы темалар экенин тастыктайт, бул кыргыздар менен өзбектердин негизги адеп-ахлактык баалуулуктарындагы окшоштуктарды көрсөтөт.

Таблица 3. Негизги идеялык мотивдердин салыштырмасы

Мотив	Кыргыз (%)	Өзбек (%)
Үй-бүлөгө берилгендик	82	79
Сүйүү	68	65
Тагдыр	60	62
Ата-энеге урмат	74	71

Булак: Автордук контент-анализ (120 текст, 2024).

Үйлөнүү той ырларынын алдыңкы идеологиялык мотивдеринин түзүлүшү 3-таблицада көрсөтүлгөн. Үй-бүлөгө берилгендиктин жана ата-энеге болгон урматтоонун жогорку көрсөткүчтөрү кыргыз жана өзбек маданияттарынын адеп-ахлактык баалуулуктарындагы окшоштуктарды көрсөтүп турат. Сүйүү жана тагдыр мотивдеринин маанилүү ролу эки салттагы нике коомдук келишим катары гана эмес, жеке жана руханий жактан маанилүү окуя катары да кабыл алынарын тастыктайт. Жеке мотивдердин жыштыгындагы анча чоң эмес айырмачылыктар маданий басымдарды көрсөтүп турат: өзбек ырларында тагдыр тарабынан никенин алдын ала аныкталышы бир аз күчтүүрөөк баса белгиленет, ал эми кыргыз ырларында жубайлардын өз ара макулдугу баса белгиленет. Ырлардын образдуулугун 4-таблица көрсөтүлөт, маалыматтар көрсөткөндөй, кыргыз ырларында табигый образдар көбүрөөк колдонулат, ал эми өзбек ырларында үйдүн жана саякаттардын символизми көбүрөөк колдонулат, бул эки элдин жашоо образындагы жана маданий чөйрөсүндөгү айырмачылыктарды чагылдырат.

Таблица 4. Үйлөнүү үлпөт ырлардагы негизги образдар

Образ	Кыргыз	Өзбек
Келин	+++	+++
Үй	++	+++
Жол	++	+++
Табият	+++	++

Булак: Осмоналиев К. Кыргыз поэзиясы. – Бишкек, 2021; Кадыров М. Узбекская обрядовая поэзия. – Ташкент, 2022. Эскертүү: +++ – жогорку, ++ – орточо

Ар бир элдин дүйнө таанымын көркөм образдар аркылуу кандайча чагылдыраарын 4-таблицада көрсөтүлгөн. Кыргыз ырларында табигый образдардын басымдуулугу көчмөн салттарды жана мейкиндик ой жүгүртүүсүн чагылдырат, ал эми өзбек тексттеринде үйгө жана саякаттарга басым жасоо отурукташкан жашоо образы жана үй-бүлөлүк очоктун символизми менен байланыштуу. Бул айырмачылыктарга карабастан, эки салттагы тең колуктунун борбордук ролу анын тукум улоону жана социалдык туруктуулукту алып жүрүүчү катары символикалык ролунун универсалдуулугун баса белгилейт. Ырлардын тематикалык түзүлүшү 5-таблицада келтирилген, ал коштошуу, бата берүү жана никенин ыйыктыгы темаларынын маанилүүлүгүн көрсөтүп, эки салттагы үйлөнүү поэзиясынын ритуалдык мүнөзүн баса белгилейт.

Таблица 5. Тематикалык түзүлүш

Тема	Кыргыз	Өзбек
Коштошуу	Жогорку	Жогорку
Үмүт	Орточо	Жогорку
Бакыт	Жогорку	Орточо
Никенин ыйыктыгы	Жогорку	Жогорку

Булак: Брагинский И. Салыштырмалуу түрк поэзиясы. – Москва шаары 2020-ж.

Үйлөнүү поэзиясындагы негизги темалардын бөлүштүрүлүшү 5-таблицада көрсөтүлгөн. Эки маданиятта тең коштошуу жана бата берүү темаларынын кеңири таралышы үйлөнүү тойлорун жашоо циклиндеги маанилүү учур катары кабыл алууну, ритуалдык коштоону жана поэтикалык ой жүгүртүүнү талап кылаарын көрсөтүп турат. Никенин ыйыктыгы темасы эркек менен аялдын биригүүсү социалдык жактан жактырылган жана руханий жактан маанилүү акт катары кабыл алынарын көрсөтүп турат. Үмүт жана бакыт темаларынын интенсивдүүлүгүндөгү айырмачылыктар ыр салтындагы ар кандай эмоционалдык басымдарды чагылдырат. Колдонулган көркөм жана поэтикалык каражаттар 6-таблицада кыскача баяндалган, анда эки салт тең метафораларды, символдорду жана формулалык туюнтмаларды активдүү колдоноору, алардын поэтикалык системаларынын терең жакындыгын тастыктай турганы көрсөтүлгөн.

Таблица 6. Көркөм-поэтикалык каражаттар

Каражат	Кыргыз	Өзбек
Метафора	+++	++
Символ	++	+++
Кайталоо	+++	+++
Бата формулалары	+++	+++

Булак: Абдылдаев Т. Кыргыз элдик ырлары. – Бишкек, 2018; Рахимов У. Озбек той ырлары. – Ташкент, 2021-ж.

Колдонулган поэтикалык каражаттар кыскача баяндалып, эки салттын ортосундагы терең жакындыкты 6-таблицада тастыктайт. Метафоралардын, символдордун жана формулалык жакшы каалоолордун көп кездешүүсү кыргыз жана өзбек үйлөнүү

поэзиясындагы жалпы көркөм принциптерди көрсөтүп турат. Кыргыз ырлары метафоралык мамиленин ачыктыгы менен мүнөздөлөт, ал эми өзбек ырлары өнүккөн символикалык системага ээ. Бул окшош идеологиялык баалуулуктар үчүн көркөм билдирүүнүн ар кандай ыкмаларын көрсөтөт.

Ошентип, кыргыз жана өзбек үйлөнүү ырларын салыштырмалуу талдоо бизге эки салт тең окшош баалуулук багыттарына ата-энеге урмат көрсөтүүгө, никени ыйык түшүнүүгө, үй-бүлөнүн маанисине жана ата-бабалардын урпактарына негизделген жалпы идеологиялык жана көркөм мейкиндикти түзөрүн ырастоого мүмкүндүк берет. Тарыхый жана социалдык-маданий контексттерден улам образдуулуктагы жана поэтикалык басымдардагы айырмачылыктарга карабастан, эки ыр салты тең окшош функцияларды аткарат: алар коомдук мамилелерди жөнгө салат, маанилүү өткөөл мезгилдерди коштойт жана коомдун адеп-ахлактык нормаларын бекемдейт. Аныкталган үлгүлөр кыргыз жана өзбек үйлөнүү поэзиясы жөн гана көркөм форма эмес, ошондой эле эки элдин ортосундагы терең маданий жакындыкты чагылдырган жамааттык баалуулуктарды сактоонун жана өткөрүп берүүнүн маанилүү механизми экенин тастыктайт.

Жыйынтык

Изилдөө кыргыз жана өзбек үйлөнүү тойлорундагы ырларынын жогорку деңгээлдеги идеологиялык жана көркөм окшоштуктары бар экенин көрсөттү, анткени алардын тарыхый жана маданий тамырлары жана Борбордук Азиядагы эки элдин ортосундагы узак мөөнөттүү өз ара аракеттенүү бар экени тастыкталды. Үр тексттеринин тематикалык түзүлүшүн жана образдарын талдоо эки салтта тең нике тукум улоо, адеп-ахлактык жоопкерчилик жана руханий уландысы менен байланышкан ыйык жана социалдык жактан маанилүү иш-аракет катары кабыл алынарын көрсөттү. Эки элдин салттары тең негизги идеологиялык доминанттар ата-эненин батасы, үй менен коштошуу, үй-бүлөгө жана ата-бабалардын баалуулуктарына болгон сүйүү жана урматтоо мотивдери экени аныкталды. Бул мотивдер үйлөнүү поэзиясынын туруктуу идеологиялык өзөгүн түзөт жана салттуу коомдун фундаменталдык нормаларын чагылдырат. Ошол эле учурда, салыштырмалуу талдоо айрым маданий акценттерди аныктады: кыргыз ырлары никенин эмоционалдык жана жеке аспектилерин ачык чагылдырат, ал эми өзбек ырлары үйлөнүү аземинин нормативдик жана социалдык жөнгө салуучу функциясын баса белгилейт. Көркөм адабий чыгармаларды талдоо эки элдин тең окшош поэтикалык механизмдерди метафораларды, символизмди, формулалык жакшы каалоолорду жана кайталоону колдоноорун көрсөттү, бул алардын фольклордук системаларынын терең жакындыгын тастыктайт. Бирок, үстөмдүк кылган образдардагы айырмачылыктар (кыргыз салтындагы жаратылыш жана өзбек тилиндеги үй жана саякат) ар бир элдин өзгөчө жашоо образын жана маданий мейкиндиктерин чагылдырат.

Жыйынтыктар кыргыз жана өзбек үйлөнүү ырлары жөн гана көркөм тексттер эмес, ошондой эле салттуу баалуулуктарды сактоо жана өткөрүп берүү үчүн маанилүү социалдык-маданий механизм экенин тастыктайт. Алардын салыштырмалуу талдоосу Борбордук Азиядагы маданий өз ара аракеттенүү процесстерин жана жалпы руханий мейкиндикти калыптандыруу процесстерин тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Андан аркы изилдөөлөрдүн келечеги талданган тексттердин корпусун кеңейтүү, үйлөнүү ырларынын музыкалык жана аткаруучулук аспектилерин кошуу, ошондой эле заманбап

урбанизация жана глобалдашуу контекстинде салттуу үйлөнүү поэзиясынын трансформациясын изилдөө менен байланыштуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдылдаев, Т. Кыргыз элдик ырлары. – Бишкек: Илим, 2018. – 320 с.
2. Баскаков, Н. А. Тюркские языки и фольклор народов Центральной Азии. – Москва: Наука, 2019. – 410 с.
3. Брагинский, И. С. Сравнительная поэтика народов Востока. – Москва: Восточная литература, 2020. – 365 с.
4. Веселовский, А. Н. Историческая поэтика. – Москва: Академический проект, 2017. – 480 с.
5. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Санкт-Петербург: Азбука, 2021. – 608 с.
6. Жирмунский, В. М. Народный эпос и поэтика фольклора. – Санкт-Петербург: Наука, 2018. – 356 с.
7. Каралаев, С. Кыргыз элдик фольклору. – Бишкек: Илим, 2019. – 290 с.
8. Кадыров, М. Узбекская обрядовая поэзия. – Ташкент: Фан, 2022. – 275 с.
9. Каюмов, А. Узбек халк фольклори. – Ташкент: Университет, 2020. – 310 с.
10. Осмоналиев К. Кыргыз поэзиясынын тарыхы. – Бишкек: Университет, 2021. – 340 с.
11. Путилов, Б. Н. Историко-типологические исследования фольклора. – Санкт-Петербург: Наука, 2017. – 295 с.
12. Рахимов, У. Узбек свадебные песни. – Ташкент: Шарк, 2021. – 260 с.
13. Barthes, R. Mythologies. – New York: Hill and Wang, 2018. – 174 p.
14. Braginский, I. Comparative Turkic Folklore. – London: Routledge, 2021. – 280 p.
15. Dundes, A. The Meaning of Folklore. – Logan: Utah State University Press, 2019. – 350 p.
16. Токоева, Г. С. Природа человека в загадках кыргызского народа / Г. С. Токоева // Наука и новые технологии. – 2014. – № 4. – С. 318-321.
17. Дарбанов, М. Е. Систематизация и классификация антропологической лексики / М. Е. Дарбанов, Б. Е. Дарбанов // Вестник международного Института управления. – 2018. – № 1(146). – С. 74-78.
18. Абдувалиев, И. А. “Кыргыз” этнониминин тарыхына кыскача сереп / И. А. Абдувалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 3(48). – P. 131-137.
19. Абдувалиев, И. К. Тыныстановдун лексикографиясы / И. Абдувалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 3(65). – P. 129-136.

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

Ажыкулов С. М., Якупов У. К.

МААЛЫМАТТЫК МАДАНИЯТТЫН ДЕҢГЭЭЛИНИН БОЛОЧОК
МУГАЛИМДЕРДИН САНАРИПТИК САБАТТУУЛУГУНА ТААСИРИ

Ажыкулов С. М., Якупов У. К.

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЦИФРОВУЮ
ГРАМОТНОСТЬ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Ажыкулов С. М., Якупов У. К.

THE IMPACT OF INFORMATION CULTURE ON THE DIGITAL LITERACY
OF FUTURE TEACHERS

УДК 37.091.33:004.9

Аннотация. Бул макалада маалыматтык маданияттын деңгээлинин болочок мугалимдердин санариптик сабаттуулугуна тийгизген таасири талданат. Санариптик билим берүүнүн өнүгүшү педагогдордон жаңы көндүмдөрдү, маалымат менен иштөөнүн маданиятын жана жоопкерчиликтүү мамилени талап кылат. Макалада маалыматтык маданияттын негизги компоненттери, анын педагогикалык процесстеги ролу жана мугалимдин санариптик сабаттуулугун жогорулатуудагы мааниси кенен баяндалат. Ошондой эле жогорку окуу жайларындагы санариптик билим берүү чөйрөсүндө маалыматтык маданиятты калыптандыруунун кыйынчылыктары жана мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлөт. Маалыматтык маданият менен педагогдун кесиптик компетенттүүлүгүнүн өз ара байланышы, ошондой эле студенттерде сынчыл ой жүгүртүү, маалыматтык коопсуздук жана санариптик ресурстарды этикалык пайдалануу көндүмдөрүн калыптандыруу өзгөчө көңүл бурулат. Педагогикалык жогорку окуу жайларында атаандаштыкка жөндөмдүү, заманбап санариптик чөйрөдө натыйжалуу иштей алган адистерди даярдоо үчүн билим берүү процессине санариптик жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды максаттуу киргизүүнүн зарылдыгы негизделет.

Ачык сөздөр: маалыматтык маданият, санариптик сабаттуулук, педагог, билим берүү, технология, компетенттүүлүк, интернет, инновация, санариптик көндүмдөр.

Аннотация: В статье рассматривается влияние уровня информационной культуры на цифровую грамотность будущих педагогов. Развитие цифрового образования требует от учителей новых навыков, культуры обращения с информацией и ответственного отношения к использованию цифровых технологий. В работе анализируются основные компоненты информационной культуры, её роль в педагогическом процессе и значение для повышения цифровой грамотности будущих учителей. Также обозначены трудности и возможности формирования информационной культуры в условиях цифровизации образования. Особое внимание уделяется взаимосвязи между информационной культурой и профессиональной компетентностью педагога, а также формированию у студентов навыков критического мышления, информационной безопасности и этичного использования цифровых ресурсов. Обосновывается необходимость целенаправленного включения цифровых и информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс педагогических вузов для подготовки конкурентоспособных специалистов, способных эффективно работать в современной цифровой среде.

Ключевые слова: информационная культура, цифровая грамотность, педагог, образование, технологии, компетентность, Интернет, инновации, цифровые навыки.

Annotation: *The article examines the influence of the level of information culture on the digital literacy of future teachers. The development of digital education requires teachers to acquire new skills, a culture of information use, and responsible digital behavior. The paper analyzes the main components of information culture, its role in the educational process, and its importance for improving teachers' digital literacy. Challenges and opportunities in forming an information culture in the context of digitalization are also discussed. Special attention is paid to the relationship between information culture and the professional competence of teachers, as well as to the formation of students' skills in critical thinking, information security, and ethical use of digital resources. The necessity of purposefully integrating digital and information-communication technologies into the educational process of pedagogical higher education institutions to prepare competitive specialists capable of effectively working in the modern digital environment is substantiated.*

Key words: *information culture, digital literacy, teacher, education, technology, competence, Internet, innovation, digital skills.*

XXI кылымда билим берүү тармагында санариптик трансформация күч алууда. Бул процесс педагогдордон жаңы компетенттүүлүктү талап кылат, ал өзүнүн маалыматтык маданиятын жана санариптик сабаттуулугун жогорулатышы керек. Санариптик билим берүү технологияларынын кеңири колдонулушу билим берүүнүн сапатына түздөн-түз таасир этет. окумуштуулар, педагогдор, коом таануучулар ой жүгүртүп, пикирлерин берүүнүн үстүндө. “Учурда коомдук өнүгүүдө санариптештирүү, компьютердик технологияларды кеңири пайдалануу менен өнөр жай революциясынын жаңы этабы боло тургандыгы болжолдонууда” [1, 91].

Маалыматтык маданият – бул адамдын маалыматты издөө, талдоо, иштетүү, сактоо жана жоопкерчиликтүү колдонуу жөндөмдүүлүгү. Ал педагогдун кесиптик ишинде, окутууда жана окуучулар менен өз ара аракеттенүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Санариптик сабаттуулук – бул маалыматтык технологияларды колдонуу жөндөмү, анын ичинде онлайн сабактарды өткөрүү, виртуалдык платформалар менен иштөө жана интерактивдүү ыкмаларды колдонуу. Болочок мугалимде бул эки көрсөткүч тыгыз байланышта: маалыматтык маданият жогору болсо, санариптик сабаттуулук да өнүккөн болот.

Бул макалада билим берүү системасында болочок мугалимдин маалыматтык маданиятын жогорулатуу жана санариптик көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштар берилет, ошондой эле өлкөбүздөгү учурдагы абал талданат.

2. Маалыматтык маданият жана санариптик сабаттуулук

2.1. Маалыматтык маданияттын түшүнүгү

Маалыматтык маданият – бул адамдын маалыматка болгон мамилесин аныктоо, аны алуу, иштетүү жана сактоо жөндөмү. Бул түшүнүк өзүнө төмөнкү компоненттерди камтыйт:

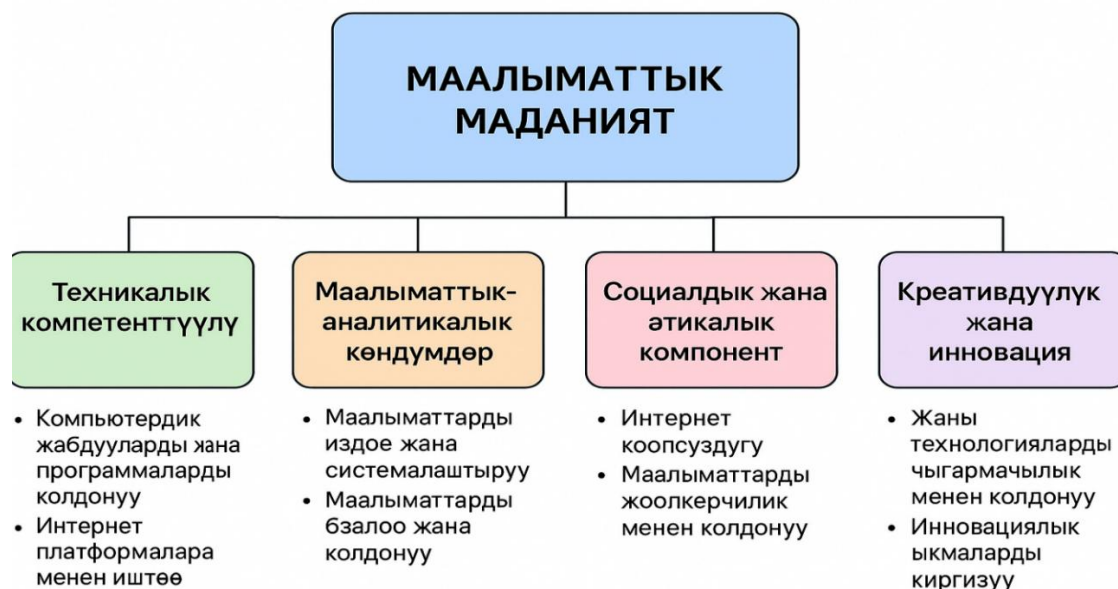
- **Техникалык компетенттүүлүк:** компьютердик жабдууларды, программаларды жана интернет-платформаларды колдонуу жөндөмү.

- **Маалыматтык-аналитикалык көндүмдөр:** маалыматты тандоо, баалоо жана иштетүү жөндөмү.

- **Социалдык жана этикалык жоопкерчилик:** интернеттеги коопсуздук, адептик эрежелер жана жоопкерчилик.

• **Креативдүүлүк жана адаптациялык жөндөмдөр:** жаңы технологияларды чыгармачылык менен колдонуу, инновациялык ыкмаларды киргизүү.

Сүрөт 1: Маалыматтык маданияттын компоненттерин көрсөткөн схема

2.2. Санариптик сабаттуулуктун ролу

Санариптик сабаттуулук — бул маалыматтык маданияттын практикалык аспектиси.

Бул төмөнкү көндүмдөрдү камтыйт:

- Окуучулар менен онлайн жана офлайн байланыштарды уюштуруу;
- Виртуалдык платформаларды колдонуп интерактивдүү сабактарды өткөрүү;
- Интернет-ресурстардан маалыматтарды издөө жана педагогикалык максатта колдонуу;

- Санариптик коопсуздукту сактоо жана окуучуларга үйрөтүү.

Бул көндүмдөр педагогдун кесиптик ишинде, окуучуларды кызыктыруу жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууда чоң мааниге ээ.

3. Маалыматтык маданият менен санариптик сабаттуулуктун байланышы

Маалыматтык маданият менен санариптик сабаттуулук өз ара тыгыз байланышта.

Бул байланыштын негизги аспекттери төмөнкүлөр:

1. Маалыматтык маданият — санариптик көндүмдөрдүн негизи.

Педагог өзүнүн маалыматтык маданиятын жогорулаткан сайын, санариптик технологияларды колдонуу жөндөмү да өнүккөн болот. Мисалы, маалыматтарды системалаштыруу, интернет-ресурстарды талдоо жана электрондук документтер менен иштөө көндүмдөрү педагогдун санариптик сабаттуулугуна түздөн-түз таасир этет.

2. Креативдүүлүк жана инновациялык аракеттер.

Жогорку деңгээлдеги маалыматтык маданият педагогду жаңы технологияларды чыгармачылык менен колдонууга шыктандырат. Мисалы, окуучулар үчүн интерактивдүү презентацияларды түзүү, онлайн викториналарды уюштуруу жана виртуалдык лабораторияларды колдонуу педагогдун санариптик көндүмдөрүн өнүктүрөт.

3. Социалдык жана этикалык компоненттер.

Интернетти жана социалдык медиа платформаларды жоопкерчилик менен колдонуу

билим берүү процессинин сапатын жогорулатат. Педагог өзү этикалык нормаларды сактап, окуучуларды да маалыматтык коопсуздукка үйрөтөт.

4. Өзүн-өзү өнүктүрүү жана кесиптик өсүү. Маалыматтык маданият педагогду үзгүлтүксүз билим алууга жана жаңы санариптик инструменттерди өздөштүрүүгө түртөт. Бул өз кезегинде санариптик сабаттуулукту жогорулатууга жардам берет. Себеби “IT-технология багытындагы адистерге суроо талап жогору бойдон калууда” [1, 93]. Ошондуктан бул багыттагы суроо талапты жоюунун бир жолу катары өзүн өнүктүрүү жана кесиптик чеберчилигин жогорулатуу эсептелет. Маалыматын маданиятты өнүктүрүү менен катары эле маалыматтык коопсуздукка да маани берүү зарыл. Анткени “маалыматтык коопсуздук жылдар бою актуалдуу болуп келген, айрыкча, азыркы учурда, азыркы дүйнөдө маанилүү маселелердин бири” [9, 27] болуп кала бермекчи.

4. Болочок мугалимдердин даярдыгындагы учурдагы абал

Кыргызстандын жогорку окуу жайларында болочок мугалимдердин санариптик көндүмдөрү ар кандай деңгээлде. Көпчүлүк студенттер компьютер менен иштөөнүн негиздерин билишсе да, маалыматтык маданияттын социалдык жана этикалык аспектилерин терең түшүнүшпөйт. “Коомдун ааламдашуусу тез темп менен жүрүп жатканда билим сапатына көбүрөөк басым жасап, өлкө үчүн адистерди даярдоодо билим берүүнүн бардык баскычында модернизация жасоо зарылдыгы жаралды” [8, 255].

Көп изилдөөлөргө караганда, мугалимдердин санариптик сабаттуулугу төмөнкү көйгөйлөр менен чектелет:

- **Материалдык-техникалык базанын чектелиши:** Кээ бир мектептерде жана окуу жайларда заманбап компьютерлер жана программалык камсыздоо жетишсиз.

- **Тренингдердин аздыгы:** Педагогдор үчүн санариптик технологияларды үйрөтүүчү программалар аз, ал эми заманбап платформаларды колдонуу көндүмдөрү жетишсиз.

- **Маалыматтык маданияттын төмөн деңгээли:** Көпчүлүк студенттер интернетти жана социалдык медиа платформаларды педагогикалык максатта колдонуу жөндөмүнө ээ эмес.

Ошондой эле, шаардын мектептеринде жана университеттин IT багытында негизинен **компьютер менен иштөөнүн негиздери** окутулуп, социалдык-маалыматтык процесстер көңүл сыртында калууда.

5. Маалыматтык маданиятты калыптандыруунун жолдору

Маалыматтык маданиятты өнүктүрүү үчүн төмөнкү чараларды колдонуу сунушталат:

1.Профессионалдык тренингдер жана курстар:Мугалимдерге санариптик жана педагогикалык технологияларды үйрөтүүчү курстар өткөрүү;

Электрондук курс түзүү жана онлайн-платформаларды колдонуу боюнча практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу.

2.Интернет-ресурстар жана онлайн платформаларды колдонуу:

Zoom, Google Classroom, Moodle жана башка платформаларды окуу процессинде колдонуу;

Окуучулар менен интерактивдүү байланыштарды түзүү.

3.Инновациялык педагогикалык иш-чаралар:

Коллективдеги кесиптештер менен санариптик билим берүү боюнча мастер-класстарды уюштуруу;

Жаңы технологияларды киргизүү менен сабактарды жаңылоо.

4.Социалдык медиа менен иштөө:Педагогдор социалдык тармактарды билим берүү процессинде колдонууга үйрөнүшү керек;

Бул билим берүүнүн сапатын жогорулатат жана коомдук пикирге оң таасир берет.

Бул жолдор педагогдун **маалыматтык маданиятын жогорулатууга жана санариптик сабаттуулугун өнүктүрүүгө** түздөн-түз жардам берет. Ошондуктан “адистикке жакын болгон башка предметти кошо окутуп, билим чөйрөсүн кеңейткен комплекстүү мамиле жасоо зарыл” [8, 253]. Айрыкча санариптик маданиятын өнүктүрүүгө басым жасоо зарыл

6. Практикалык мисалдар

1.Санариптик викториналарды уюштуруу:Окуучулар үчүн интерактивдүү тесттер түзүү педагогдун санариптик көндүмдөрүн жогорулатат жана окуучулардын кызыгуусун арттырат.

2.Виртуалдык лабораториялар:Физика, химия же информатика сабактарында виртуалдык лабораторияларды колдонуу, билим берүүнүн сапатын жогорулатып, педагогдун креативдүүлүгүн арттырат.

3.Онлайн презентациялар жана видеосабактар:Мугалимдер өз сабактарын видеого тартып, онлайн режимде окуучуларга жеткире алышат. Бул ыкма санариптик компетенттүүлүктү өнүктүрөт жана билим берүүнү инновациялык деңгээлге көтөрөт.

4.Коллективдик долбоорлор:Студенттер менен биргеликте онлайн долбоорлорду жүргүзүү — командалык иштерди уюштуруу жана санариптик технологияларды колдонуу тажрыйбасын берет.

Жыйынтык

Маалыматтык маданияттын деңгээли болочок мугалимдердин санариптик сабаттуулугуна түздөн-түз таасир этет. Жогорку деңгээлдеги маалыматтык маданият педагогду инновациялык технологияларды колдонууга шыктандырат, санариптик платформалар менен иштөөгө даяр кылат жана окуучуларга креативдүү жана инклюзивдүү билим берүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Педагогдун санариптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- Профессионалдык өнүктүрүү программалары;
- Интернет-ресурстарды жана онлайн-платформаларды активдүү колдонуу;
- Инновациялык педагогикалык иш-чаралар;
- Социалдык жана этикалык жоопкерчиликти калыптандыруу.

Маалыматтык маданият жана санариптик сабаттуулук педагогдун кесиптик өсүшүндө жана билим берүү процессинин сапатын жогорулатууда маанилүү ролду ойнойт.

Колдонулган адабияттар:

1.Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – С. 90-96.

2.Гусева, А.И., Смольникова И.А., Филиппов С.А., Чиркова М.А. Окуу процессинде АКТны колдонуунун негиздери. АйТи Академиясы.

3.Данильчук, Е.В. Билим берүүдө маалыматтык технологиялар: Окуу куралы. Волгоград, 2002-ж.

4.Жогорку окуу жайларда билим берүү процессине интернеттин таасири жана жогорку жана орто мектептерде индивидуалдык педагогика концепциясын ишке ашыруу. Калининград: КМУнун басылышы, 2000. - Б. 96–98.

5.Захарова, И.Г. Сапаттуу жана жеткиликтүү билим берүү үчүн маалыматтык технологиялар. Педагогика, 2002, №1, б. 27–34.

6.Заманбап жогорку жана орто мектептин өз ара аракеттенүү механизмин түзүүдө маалыматтык технологиялар жана билим берүүнүн сапатын башкарууда жана билим берүү мейкиндигин өнүктүрүүдө маалыматтык технологиялар. Калининград: КМУнун басылышы, 2001. — б. 30–35.

7.Индивидуалдуулук педагогикасынын идеяларынын негизинде анклав аймагында ачык билим берүү системасынын калыптанышы. Орто билим берүү программасы, 2002. - 18 б.

8.Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.

9.Усенов, К. Ж. Технология формирования информационной безопасности учащихся на уроке информатики / К. Ж. Усенов, Д. А. Базарбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 32-37.

Ажыкулов С. М., Болотбекова А. О.

**БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ 3D МОДЕЛДЕРДИ КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ
СТУДЕНТТЕРДИН ПРАКТИКАЛЫК КӨНДҮМДӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮ**

Ажыкулов С. М., Болотбекова А. О.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ
ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ 3D-МОДЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ
ПРОЦЕССЕ**

S. Azhykulov, A. Bolotbekova

**ENHANCING STUDENTS' PRACTICAL SKILLS THROUGH THE USE OF 3D
MODELS IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

УДК: 37.091.33

Аннотация: Бул макалада билим берүү процессинде 3D моделдерди колдонуу аркылуу студенттердин практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн ролу жана мааниси тереңирээк каралган. Заманбап билим берүү системасы санариптештирүүнүн жаңы этабына өтүп, окутуу процессин инновациялык технологиялар менен айкалыштыруу бүгүнкү күндүн негизги талабы болуп саналат. Санариптик чөйрөдө 3D моделдерди пайдалануу студенттерге теориялык билимди визуалдык түрдө түшүнүүгө, практикалык көндүмдөрдү өз алдынча калыптандырууга жана чыгармачылык потенциалын толук ачууга шарт түзөт. Санариптик технологиялардын тездик менен өнүгүшү билим берүү чөйрөсүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, окутуунун мазмуну, усулдары жана формалары заман талабына ылайык кайра каралып чыгууда. 3D-моделдөө бул процессте

окутуунун сапатын арттыруунун, практикалык көндүмдөрдү жандандыруунун жана предметтик түшүнүктөрдү тереңдетүүнүн эффективдүү жолу катары чыгып келет.

Ачык сөздөр: санариптештирүү, 3D-моделдөө, билим берүү, практикалык көндүм, санариптик компетенттүүлүк, инновациялык технологиялар.

Аннотация: В данной статье более глубоко рассматривается роль и значение развития практических навыков студентов посредством использования 3D-моделей в образовательном процессе. Современная система образования переходит на новый этап цифровизации, и интеграция инновационных технологий в процесс обучения является ключевым требованием сегодняшнего дня. Использование 3D-моделей в цифровой среде позволяет студентам визуально понимать теоретические знания, самостоятельно формировать практические навыки и полностью раскрывать свой творческий потенциал. Быстрое развитие цифровых технологий открывает новые возможности в сфере образования, а содержание, методы и формы обучения пересматриваются в соответствии с требованиями времени. В этом процессе 3D-моделирование выступает в качестве эффективного способа повышения качества обучения, активизации практических навыков и углубления предметных понятий.

Ключевые слова: цифровизация, 3D-модель, образование, практические навыки, цифровая компетентность, инновационные технологии.

Abstract: This article delves deeper into the role and significance of developing students' practical skills through the use of 3D models in the educational process. The modern education system is transitioning to a new stage of digitalization, and the integration of innovative technologies into the learning process is a key requirement of today. The use of 3D models in a digital environment allows students to visually comprehend theoretical knowledge, independently form practical skills, and fully unlock their creative potential. The rapid development of digital technologies opens up new opportunities in the field of education, and the content, methods, and forms of teaching are being revised in accordance with the demands of the time. In this process, 3D modeling emerges as an effective way to improve the quality of education, activate practical skills, and deepen subject matter concepts.

Key words: digitalization, 3D model, education, practical skills, digital competence, innovative technologies.

Заманбап билим берүү системасы санариптик технологиялардын ыкчам өнүгүшүнүн натыйжасында түп-тамырынан өзгөрүүдө. XXI кылымдын билим берүү мейкиндиги жаңы талаптарды жана жаңы формаларды жаратты. Ар бир өлкө билим берүүнүн сапатын жогорулатуу, окутуунун натыйжалуулугун арттыруу жана студенттерди эмгек рыногунун шарттарына даярдоо максатында окутуу процессине инновациялык технологияларды активдүү киргизүүгө умтулууда. Технологиянын бардык компоненттери ЖОЖдун окутуучусуна же курстардын жетекчисине гана эмес, алар окутуучу менен окуучунун өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат, ал маалыматтык маданиятты өзүн-өзү өнүктүрүү процессине багытталган, ал окутуучунун да, окуучунун да өзүн-өзү стимулдаштырат. “Коомдун ааламдашуусу тез темп менен жүрүп жатканда билим сапатына көбүрөөк басым жасап, өлкө үчүн адистерди даярдоодо билим берүүнүн бардык баскычында модернизация жасоо зарылдыгы жаралды” [1, 5].

XX кылымдын 90-жылдарында мультимедиялык технологиянын кеңири колдонулушу билим берүү чөйрөсүнө ыңгайлуу таасир берген. Графикалык каражаттар иллюстрацияларды түзүүнү шарттап, анын негизинде окуу материалынын көрсөтмөлүү лүгү күчөгөн. Гипертекст жана мультимедиа аркылуу виртуалдык чөйрөлөр,

телекоммуникациялар түзүлүп, статикалык түзүлүштү динамикалуу түргө келтирүүгө мүмкүндүк ачылды.

Санариптик билим берүү — бул жөн гана техникалык каражаттарды колдонуу эмес, ал окутуунун философиясын өзгөрткөн жаңы багыт. Ал мугалим менен студенттин ортосундагы өз ара аракетти жаңы деңгээлге чыгарып, билимди алуу процессин интерактивдүү жана визуалдык мейкиндикке айлантат. Ошол визуалдык мейкиндиктин эн натыйжалуу куралынын бири — 3D-моделдөө технологиясы.

3D-моделдөө (англ. *Three-Dimensional Modeling*) — бул объекттерди үч өлчөмдүү форматта түзүү жана аларды реалдуу көрүнүштө чагылдыруу процесси. Бул технология студентке абстракттуу түшүнүктөрдү реалдуу формада көрүүгө, изилдөөгө жана өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Мындай усул окутууну көрүү, кол менен аткаруу жана түшүнүү сыяктуу үч деңгээлде активдештирип, билимдин терең жана туруктуу калыптанышына өбөлгө түзөт.

3D моделдерди колдонуу студенттердин дүйнөнү кабыл алуу жана түшүнүү жөндөмүн кеңейтет. Алар теориялык материалды жөн гана угуп же окуп эмес, аны түздөн-түз жасап көрүү аркылуу үйрөнүшөт. Бул «окуунун конструктивдүү методологиясы» деп аталган мамилеге шайкеш келет, анда студент билимди даяр түрдө албайт, тескерисинче, аны өз иш-аракети аркылуу калыптандырат.

Азыркы учурда көптөгөн жогорку окуу жайларында 3D-моделдөө сабактары билим берүү процессине активдүү интеграцияланып, инженердик, архитектуралык, дизайн жана маалыматтык технологиялар багытындагы студенттерге жаңы мүмкүнчүлүктөрдү сунуштап келет. “Изилдөөнүн методу катары болгон 3D моделдештирүү учурда өз алдынча илимий багыт катары калыптанды” [3, 382]. Мисалы, инженердик факультеттерде студенттер татаал механизмдердин моделин түзүп, алардын иштөө принцибин изилдешет; архитектуралык факультеттерде курулуш объектилерин санариптик чөйрөдө долбоорлошот; педагогикалык багыттагы студенттер болсо 3D моделдерди колдонуу аркылуу сабак материалдарын визуалдаштырууну үйрөнүшөт.

Мындан тышкары, 3D-моделдөө студенттердин аналитикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын жана өз алдынчалыгын активдештирет. Ар бир модел түзүү процесси — бул изилдөө, пландаштыруу жана чечим кабыл алуу иш-аракети. Студент каалаган объектини моделдөөдө аны геометриялык, физикалык жана эстетикалык жактан түшүнүүгө аргасыз болот, бул болсо алардын комплекстүү ойломун өнүктүрөт.

Кыргызстандын билим берүү системасында да акыркы жылдары санариптик технологияларга, анын ичинде 3D-моделдөө программаларына болгон кызыгуу өсүүдө. Жогорку окуу жайлар жана колледждер бул технологияны сабактарга интеграциялап, студенттерге реалдуу долбоорлорду иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн түзүп жатышат. Бул демилгелер студенттердин практикалык көндүмдөрүн бекемдөөгө, эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга жана санариптик компетенттүүлүктү калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Демек, 3D-моделдөө - бул заман талабына жооп берген технологиялык ыкма гана эмес, билим берүүнүн сапатын жогорулатуучу жана студенттерди XXI кылымдын санариптик дүйнөсүнө даярдоочу күчтүү педагогикалык инструмент болуп саналат. “Виртуалдык реконструкциялоодо илимийлүүлүк жана чындыкка жакындык өтө маанилүү” [3, 382]. Санариптештирүү — бул билим берүү системасындагы мазмундун,

методдордун жана баалоо процессинин түптүү өзгөрүүсү. Ал билим берүү мейкиндигин жаңы формага келтирип, окутуунун мазмунун жаңылоого жана окутуунун усулдарын өркүндөтүүгө өбөлгө түзүүдө. Санариптик билим берүүдө негизги көңүл окутуунун интерактивдүүлүгүнө, визуалдык көрсөтмө каражаттардын натыйжалуу колдонулушуна жана студенттин өз алдынча иш-аракетине бурулат.

Физика же биология сабактарында 3D моделдер аркылуу атомдун түзүлүшүн, адамдын органдарын же табигый кубулуштарды реалдуу түрдө элестетүүгө болот. Бул визуализациялык ыкма окутууну жандуу, натыйжалуу жана кызыктуу кылат. Визуалдык окутуунун мындай түрү студенттин темага болгон кызыгуусун арттырып, материалды эстеп калуу деңгээлин жогорулатат.

3D моделдерди түзүү жана колдонуу үчүн ар кандай программалык платформалар пайдаланылат. Алардын ичинен билим берүү чөйрөсүндө эң кеңири колдонулгандары — "Blender," "Tinkercad," "SketchUp," жана "Fusion 360" программалары. Бул программалардын артыкчылыгы — интерфейсинин жөнөкөйлүгү, функцияларынын ар түрдүүлүгү жана студенттер үчүн жеткиликтүүлүгү. Алар окутуу процессинде санариптик технологиялардын негизин үйрөтүү менен катар, студенттердин инженердик жана чыгармачылык жөндөмдөрүн да өнүктүрөт.

Blender-эркин жана ачык кодуу программа болуп, 3D-моделдөө, анимация жана визуализация процесстерин толук түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Бул программа аркылуу студенттер ар кандай формадагы моделдерди түзүп, аларга текстура кошуп, жарыктандыруу жана кыймыл берүү менен толук санариптик долбоор жаратат. Мисалы, информатика же компьютердик графика багытындагы студенттер Blender программасы аркылуу өз алдынча долбоорлорду түзүү менен программалык логика, дизайн жана техникалык иштөө принциптерин бирдикте өздөштүрүшөт. Бул ыкма студенттин практикалык тажрыйбасын арттырып, маалыматтык технология жаатындагы компетенциясын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Tinkercad — башталгыч деңгээлдеги колдонуучулар үчүн арналган жөнөкөй веб-платформа болуп саналат. Анын эң чоң артыкчылыгы — программаны орнотпостон эле браузер аркылуу иштөө мүмкүнчүлүгү. *Tinkercad* платформасы инженердик жана технологиялык билим берүүдө кеңири колдонулат, анткени ал геометриялык фигураларды бириктирүү аркылуу реалдуу моделдерди түзүүгө негизделген. Мугалим бул программаны колдонуунун негизинде студенттерге ар түрдүү практикалык тапшырмаларды бере алат, мисалы: «үйдүн макетин түзүү», «автоунаанын тетигин долбоорлоо» же «жөнөкөй робот моделин чогултуу».

SketchUp-архитектура жана дизайн тармагындагы студенттер үчүн эң ылайыктуу программа. Анын негизги артыкчылыгы - реалдуу курулуш объектилерин же интерьер долбоорлорун үч өлчөмдүү форматта иштеп чыгууга мүмкүндүк берүүсүндө. Бул программада иштөө студенттерге курулуш инженериясынын негиздерин түшүнүүгө, пропорция жана өлчөм түшүнүгүн тереңдетүүгө жардам берет. Мисалы, архитектура факультетинин студенттери *SketchUp* аркылуу өз долбоорлорун иштеп чыгып, аны виртуалдык мейкиндикте көрсөтө алышат.

Fusion 360 — көбүнчө техникалык жана инженердик тармактарда колдонулган профессионалдуу программа. Ал механикалык тетиктерди, жабдууларды жана өндүрүштүк конструкцияларды моделдөөгө багытталган. *Fusion 360* программасын

колдонуу студенттерге конструктордук ой жүгүртүүнү, өндүрүштүк процесстерди түшүнүүнү жана натыйжалуу долбоорлоо көндүмдөрүн калыптандырууга жардам берет.

Бул программаларды колдонуу методикалык жактан да өзгөчө мааниге ээ. Мугалим 3D моделдерди түзүү процессин сабактын темасына жана максатына жараша алдын ала пландаштырып, ар бир студентке өз алдынча иштөө жана чыгармачылык изилдөө мүмкүнчүлүгүн түзүп бере алат. Мисалы, «Информатика» сабагында мугалим студенттерге жөнөкөй объекттерди моделдөөнү үйрөтүү менен катар, алардын проблема чечүү көндүмүн, маалыматтык анализ жүргүзүү жөндөмүн жана жамааттык иштөө маданиятын өнүктүрө алат.

Методикалык жактан алып караганда, 3D моделдерди колдонуу сабакты жандуу, кызыктуу жана практикалык мааниге ээ кылат. Мугалимдин ролу бул учурда багыт берүүчү жана кеңешчи болуп өзгөрөт, ал эми студент окутуу процессинин активдүү катышуучусуна айланат. Ар бир 3D моделди түзүү — бул изилдөө, анализ жана чечим кабыл алуу процессинин бир бөлүгү. Натыйжада, студенттерде жаңы маалыматты өз алдынча издөө, санариптик куралдар менен иштөө, жана чыгармачылык менен ой жүгүртүү көндүмдөрү калыптанат.

Практикалык көндүмдөр студенттин кесиптик даярдыгынын негизи болуп саналат. Заманбап билим берүүдө теориялык билим менен катар практикалык ишмердикти өздөштүрүү негизги талаптардын бири катары каралууда. Себеби, реалдуу өндүрүш же педагогикалык практика шартында иш алып баруу үчүн студент жөн гана билимге ээ болбостон, аны колдонууга жана адаптациялоого да жөндөмдүү болушу керек.

3D моделдерди колдонуу студенттерге реалдуу кырдаалды элестетүүгө жана өз ойлорун санариптик чөйрөдө ишке ашырууга жардам берет. Үч өлчөмдүү моделдер менен иштөө процесси студентке “чыныгы дүйнө” менен “виртуалдык чөйрөнүн” ортосундагы байланыш түзүүгө шарт түзөт. Ал объектилерди анализдеп, структурасын түшүнүп, өз алдынча өзгөртүп, натыйжаны визуалдык түрдө көрө алат. Мындай аракет студенттин логикалык ой жүгүртүүсүн, аналитикалык жөндөмүн жана чыгармачылык интуициясын активдештирет.

Мисалы, техникалык адистиктер боюнча окуган студенттер 3D моделдерди колдонуу аркылуу механикалык тетиктерди, электр системаларын же архитектуралык объекттерди долбоорлоо көндүмдөрүн өркүндөтүшөт. Детальдардын үч өлчөмдүү моделин түзүү — бул инженердик логика менен мейкиндиктик элестетүүнүн айкалышы. Студент ар бир моделдин формасын, көлөмүн жана функциясын изилдеп, аны оптималдаштыруу жолдорун табууга үйрөнөт.

Ал эми педагогикалык багыттагы студенттер үчүн 3D моделдерди колдонуу — бул сабак материалын визуалдаштыруу, окуучулардын кызыгуусун арттыруу жана татаал түшүнүктөрдү жөнөкөйлөтүп түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүн берүүчү эффективдүү метод. Мисалы, биология сабагында мугалим адамдын организмдин 3D форматта көрсөтсө, окуучулар материалды жөн гана угуп эмес, аны реалдуу көрүп, түшүнүп үйрөнүшөт.

3D моделдер студенттердин төмөнкү негизги көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт:

• **Практикалык жана колдонмо көндүмдөр** — реалдуу объекттердин моделин түзүү, өзгөртүү жана колдонуу аркылуу студент өз билимдерин иш-аракетке айлантат;

- **Чыгармачылык жөндөм** — жаңы идеяларды визуалдык түрдө ишке ашыруу, дизайн жана инновациялык ойлорду иштеп чыгуу;
- **Командалык иш көндүмү** — биргеликте долбоорлорду ишке ашыруу аркылуу баарлашуу, лидерлик жана жоопкерчилик сапаттарын өнүктүрүү;
- **Санариптик сабаттуулук** — технологиялык платформалар менен иштөө, маалыматтык чөйрөнү түшүнүү жана санариптик коопсуздук эрежелерин сактоо.

Жыйынтыгында, 3D моделдер аркылуу окутуу билимди реалдуу иш-аракетке айландыруунун эффективдүү жолу катары каралат. Бул ыкма студенттерди заманбап эмгек рыногуна даярдоонун, кесиптик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн жана инновациялык ой жүгүртүүнү калыптандыруунун негизги багыты болуп саналат.

Өлкөдөгү башка жогорку окуу жайларда акыркы жылдары 3D-моделдөө боюнча практикалык сабактар, лабораториялык иштер жана мини-долбоорлор ийгиликтүү колдонулууда. Бул ыкмалар студенттердин кызыгуусун арттырып, окутуунун сапатын жогорулатууда маанилүү роль ойнойт. 3D-моделдөө технологиялары аркылуу студенттер теориялык түшүнүктөрдү реалдуу формада көрүп, аларды колдонмо деңгээлде өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Практикалык сабактардын жүрүшүндө студенттер өз алдынча долбоорлорду иштеп чыгып, ар бир моделди анализдеп, натыйжасын санариптик форматта көрсөтүшөт. Мисалы, лабораториялык иштерде студенттер Blender же Fusion 360 платформасында 3D модель түзүп, аны иштөө принциби боюнча түшүндүрмө жазуу менен кошо тапшырышат. Бул усул алардын изилдөө жөндөмүн, аналитикалык ой жүгүртүүсүн, жана маалыматты структуралаштыруу көндүмүн өнүктүрөт.

Мындан тышкары, 3D моделдер аралыктан окутуу шартында да пайдалуу. Онлайн платформалар аркылуу студенттер өз моделдерин иштеп чыгып, мугалимге көрсөтө алышат, ал болсо дароо комментарий берип, баа коё алат. Бул санариптик окутууну интерактивдүү жана натыйжалуу кылат. Мындай форматта студенттер физикалык чектөөлөргө карабай билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Өз кезегинде бул билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жана инклюзивдүүлүгүн арттырат. Ошондой эле моделдештирүү “жаңы ой-пикирлерди жана көз караштарды иштеп чыгуу ыкмасы болуп эсептелет” [14, 147] .

3D-моделдөө технологиясы билим берүү процессине жаңы коммуникация формаларын да киргизди. Студенттер жана окутуучулар ортосундагы байланыш мындан ары жөн гана маалымат берүү менен чектелбестен, сүйлөшүү, пикир алмашуу жана биргелешкен долбоорлорду ишке ашыруу форматына өттү. Бул билим берүү маданиятын түп тамырынан өзгөртүп, аны практикалык жана чыгармачылык негизге отургузду.

Жыйынтыгында, окуу жайлардын тажрыйбасы көрсөтүп тургандай, 3D моделдерди окутуу процессине интеграциялоо студенттердин практикалык жөндөмүн гана эмес, алардын педагогикалык, инженердик жана изилдөө компетенцияларын да калыптандырууда. Ошентип, акырындык менен билим берүүнү маалыматташтыруу процессинин материалдык-техникалык негизи, б.а. окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуунун тышкы шарттары түзүлөт. Учурда “маалыматташтыруу процесстери менен байланышкан социалдык кайра түзүүлөр коомдун, анын ичинде билим берүү уюмдарынын адекваттуу реакциясын талап кылып жатат” [15, 28]. Бул студенттердин кесиптик компетенцияларынын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Санариптештирүүнүн өнүгүшү менен 3D-моделдөө билим берүүнүн ажырагыс компоненти болуп калды. Ал студенттердин өз алдынча иштөөсүн активдештирет, предметтик түшүнүктөрүн тереңдетет жана кесиптик даярдык деңгээлин жогорулатат. Мындай окутуу усулу практикалык ишмердикке негизделген билим берүүнүн концепциясына шайкеш келет, анда ар бир студент билимди жеке тажрыйбасы аркылуу өздөштүрөт.

Ошондуктан жогорку окуу жайларында 3D-моделдөө технологияларын системалуу түрдө окутуу процессине интеграциялоо – билим берүүнүн сапатын арттыруунун жана студенттердин практикалык даярдыгын бекемдөөнүн маанилүү багыты болуп саналат. Бул багытта төмөнкү сунуштарды берүүгө болот:

- Жогорку окуу жайларында 3D-моделдөө боюнча атайын лабораториялык базаларды түзүү;
- Окутуучуларды 3D технологияларды колдонуу боюнча кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу;
- Ар бир адистикке ылайык 3D моделдерди колдонуу боюнча методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу;
- Студенттер үчүн 3D-моделдөө боюнча долбоордук жана изилдөө ишмердиктерин уюштуруу.

Бул сунуштарды ишке ашыруу билим берүү процессинде инновациялык ыкмаларды натыйжалуу пайдаланууга, окутуунун сапатын жогорулатууга жана студенттерди заманбап санариптик дүйнөгө ылайык даярдоого өбөлгө түзөт. Жаңы парадигма менен пайда болгон билим берүү максаттарынын өзгөрүлүшүнө байланыштуу, окуу-тарбиялоо процесси мазмуну дагы, ыкмасы дагы жаш курактан баштап эле түп тамырынан кайра өзгөртүүнү талап кылат. Жыйынтыгында, 3D-моделдөө технологиясы – бул билим берүүнүн мазмунун жаңылоо менен бирге, келечек муунду инновациялык ой жүгүртүү жана практикалык ишмердикке багыттоонун ишенимдүү куралы катары өзүн толук актай алды:

Колдонулган адабияттар:

1. Усенов, К. Ж., Токоева, Г. С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.
2. Ажыкулов, С. М. Деятельность будущих учителей по применению компьютерных технологий // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2023. – №3. – С. 190–193. – URL: <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive/16481>.
3. Токоева, Г. С. Тарыхый-маданий эстеликтерди компьютердик моделдөө маселесине карата / Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. S2(55). – С. 379-385.
4. Онгарбаева, А. Д. Технология создания электронных образовательных ресурсов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2019. – №8. – С. 120–125. – URL: <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive/12815>.
5. Григорьев, С. Г., Киселева М. В. Цифровая педагогика: концепции и практики внедрения в образовании. – Москва: Изд-во МГУ, 2020.
6. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005..

7. Бекмамбетов, Е. М., Нуркеева Г. Ж. Использование 3D-технологий в инженерном образовании. – Алматы: КазНТУ, 2022..
8. Ким, А. Ю. Blender как инструмент обучения основам трёхмерного моделирования в вузе // Образовательные технологии. – 2020. – №2..
9. Autodesk Education. Tinkercad for Education: 3D Design and Electronics Made Easy. – 2023..
10. Петров, С. И., Мартынов К. П. Практико-ориентированное обучение на основе 3D моделирования // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – №4.
11. Субанов, Б. А. Маалыматтык жана коммуникативдик технологиялардагы болочок экономист адистерди даярдоодогу ролу // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2014. – №1. – С. 230–232. – URL: <http://www.science-journal.kg/ru/journal/1/archive/1887>.
12. Ажыкулов, С.М. Деятельность будущих учителей по применению компьютерных технологий // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2023. – №3. – С. 190–193. – URL: <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive/16481>
13. Исаев, К. Билим берүүгө артыкчылык берип өнүктүрүү - XXI кылымда коом өнүгүүсүнүн өбөлгөсү катары // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2015. – №2. – С. 167–174. – URL: <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive/1648>.
14. Токоева, Г. С. Применение 3D моделирования в исследовании историко-культурных памятников / Г. С. Токоева, Ы. М. Кожоназарова, Г. А. Анарбаева // Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2024. – № 4(56). – С. 147-155.
15. Усенов, К. Ж. Технология формирования информационной безопасности учащихся на уроке информатики / К. Ж. Усенов, Д. А. Базарбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 32-37.

Момбаев А.С.

**STEM-БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ARDUINO ПЛАТФОРМАСЫН КОЛДОНУП,
СТУДЕНТТЕРДИН ПРОГРАММАЛОО ЖАНА АВТОМАТТАШТЫРУУ
КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ**

Момбаев А.С.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЛАТФОРМЫ ARDUINO В STEM-ОБРАЗОВАНИИ ДЛЯ
РАЗВИТИЯ У СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ И
АВТОМАТИЗАЦИИ.**

Mombaev A. S.

**USING THE ARDUINO PLATFORM IN STEM EDUCATION TO DEVELOP
STUDENTS' PROGRAMMING AND AUTOMATION SKILLS.**

УДК: 004.43

Аннотация: Бул макалада STEM-билим берүү алкагында Arduino платформасын колдонуу аркылуу студенттердин программалоо, инженердик ой жүгүртүү жана автоматташтыруу боюнча негизги компетенцияларын өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү каралат. Arduino – арзан, жеткиликтүү жана глобалдык коомчулук тарабынан кеңири колдоого алынган ачык аппараттык-платформа. Ал робототехника, сенсордук

системалар, интернет каражаттарын (IoT) жана автоматташтырылган жабдууларды үйрөтүүдө натыйжалуу курал болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгында Arduino'ну окуу процесстерине интеграциялоо студенттердин кызыгуусун арттырып, практикалык көндүмдөрдү калыптандырууда жогорку натыйжа берери аныкталды.

Ачык сөздөр: STEM-билим берүү, Arduino, микроконтроллер, программалоо, автоматташтыруу, инженердик көндүмдөр, робототехника, сенсордук системалар, практикалык окутуу, долбоордук ишмердүүлүк, санариптик компетенциялар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности развития у студентов основных компетенций в области программирования, инженерного мышления и автоматизации посредством использования платформы Arduino в рамках STEM-образования. Arduino — это доступная и недорогая открытая аппаратная платформа, широко поддерживаемая глобальным сообществом. Она является эффективным инструментом для обучения робототехнике, сенсорным системам, интернету вещей (IoT) и автоматизированному оборудованию. По результатам исследования было установлено, что интеграция Arduino в учебный процесс повышает интерес студентов и обеспечивает высокую эффективность формирования практических навыков.

Ключевые слова: STEM-образование, Arduino, микроконтроллер, программирование, автоматизация, инженерные навыки, робототехника, сенсорные системы, практическое обучение, проектная деятельность, цифровые компетенции.

Abstract: This article examines the possibilities of developing students' core competencies in programming, engineering thinking, and automation through the use of the Arduino platform within STEM education. Arduino is an affordable and accessible open-source hardware platform widely supported by the global community. It serves as an effective tool for teaching robotics, sensor systems, the Internet of Things (IoT), and automated equipment. The study results indicate that integrating Arduino into the educational process increases students' engagement and achieves high effectiveness in developing practical skills.

Keywords: STEM education, Arduino, microcontroller, programming, automation, engineering skills, robotics, sensor systems, hands-on learning, project-based activities, digital competencies.

Киришүү

XXI кылымдын компетенциялары – критикалык ой жүгүртүү, чыгармачыл ойлоо, санариптик сабаттуулук, инженердик жана технологиялык көндүмдөр. Бул жөндөмдөрдү калыптандырууда STEM-билим берүү өзгөчө мааниге ээ. STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) – табигый илимдер, технология, инженерия жана математика тармактарын бириктирген билим берүү системасы.

Окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн азыр интеграцияланган сабактарды колдонуу зарыл болуп калды. Аларды иштеп чыгууда мугалим кайсы класста, кайсы убакта тигил же бул тема окуулуп жатканын, билими пландаштырылган окуу материалын үйрөнүү үчүн зарыл экендигин так билиши керек[13].

Билим берүү процессине маалыматтык технологиялардын окуу процессине активдүү киргизилиши окуучулардын чыгармачылык жактан өнүгүүсүн жана өз алдынча иш аракеттерди жүргүзүүсүн камсыздайт. Балдар туура маалымат алуу үчүн дүйнөлүк интернет желесин колдонушат[11].

Arduino платформасы STEM багытындагы практикалык сабактарды жана долбоорлорду аткарууда өтө ылайыктуу. Платформанын жөнөкөй структурасы жана программалоонун жеткиликтүүлүгү ар кандай деңгээлдеги студенттер үчүн

эксперименттерди, моделдөөнү жана автоматташтырылган системаларды түзүүнү жеңилдетет.

Arduino платформасынын артыкчылыктары

1. Жеткиликтүүлүк жана арзандуулук

- Arduino Uno, Nano, Mega сыяктуу такталар арзаныраак.
- Жеткиликтүү сенсорлор, модулдар жана сервоприводдор толтура.

2. Студенттер үчүн оңой үйрөнүлүүчү

- C/C++ негизиндеги жеңилдетилген программалоо тили.
- Arduino IDE интуитивдүү түшүнүктүү.

3. Практикалык натыйжанын тез көрүнүшү

- Жарык диод күйүү, мотор кыймылы, сенсор окуулары дароо көрүнөт.
- Окуучу “код → натыйжа” байланышын реалдуу тажрыйба менен көрөт.

4. Долбоордук ишмердүүлүккө ылайык

- Робототехника
- Автоматташтыруу
- Смарт үй системалары
- Өлчөө-компьютердик комплекстер
- Интерактивдүү моделдер

STEM билим берүүдөгү Ардуинонун ролу

1. Инженердик ой жүгүртүүнү өнүктүрүү

Студент схемаларды туура чогултуу, сенсорлорду туташтыруу, алгоритм түзүү, механикалык бөлүктөрдү пландаштыруу сыяктуу инженердик маселелерди өз алдынча чечет.

2. Программалоо көндүмдөрү

Студенттер төмөнкү темаларды өздөштүрөт:

- өзгөрмөлөр, циклдер, шарттык операторлор
- функциялар
- сенсордук маалыматты окуу жана иштетүү
- PWM, серво башкаруу
- UART, I2C, SPI протоколдору

3. Автоматташтыруу түшүнүктөрү

Arduino аркылуу реалдуу автоматташтырылган системалар моделденет:

- Температура көзөмөлү
- Автоматтык суу насосу
- Жарык системасын автоматташтыруу
- Робот кол (манипулятор)
- Автоматтык эшик

4. Командалык долбоорлор

Командалык иш – STEMдин негизги бөлүгү. Студенттер бирге план түзөт, бөлүштүрөт, жыйынтык чыгарат.

Билим берүү мекемелериндеги информатика сабагында сыналган сүрөттөлгөн технологиялар, педагогикалык технологиянын бардык өзгөчөлүктөрүнө, түшүнүктүүлүк, ырааттуулук, башкаруучулук, кайталануу жана натыйжалуулук ээ[12].

Практикалык тапшырмалар жана методикалык ыкмалар

1. Баштапкы деңгээл

- LED күйгүзүү, өчүрүү
- Түймө баскыч менен башкаруу
- Потенциометр аркылуу LED жарыктыкты өзгөртүү
- Датчиктерди окуу (температура, жарык, кыймыл)

2. Орто деңгээл

- Серво моторду башкаруу
- Шаговый мотор менен платформа жылдыруу
- LCD дисплейге маалымат чыгаруу
- Bluetooth аркылуу башкаруу (HC-05)

3. Жогорку деңгээл

- Мини робот куруу
- Автоматташтырылган мини-жүйө (умный дом)
- IoT: ESP32/ESP8266 аркылуу MySQL серверге маалымат жөнөтүү
- Өндүрүштүк линиянын моделин түзүү

Изилдөөнүн натыйжалары

Arduino негизиндеги STEM-сабактар төмөнкү жыйынтыктарды берет:

1. Кызыгуунун өсүшү

Студенттердин 85–90% сабакка катышуусу жогорулайт (практикалык изилдөөлөрдө).

2. Практикалык жыйынтык

Студент реалдуу иштөөчү продукт жаратат:

- робот
- автоматтык система
- контроллер
- сенсордук комплекс

3. Алгоритмдик ой жүгүртүү өнүгөт

Arduino программалоо логикалык жана алгоритмдик структураны терең түшүнүүгө жардам берет.

4. Инженердик жана изилдөөчүлүк көндүмдөр

Студент гипотеза коюп, эксперимент жүргүзүп, жыйынтык чыгарат.

Arduino колдонгон лабораториялык иштердин мисалдары

1. **DHT22 датчиги менен температура жана нымдуулукту өлчөө**
2. **Светодиоддуу жол кайчылашынын моделин түзүү**
3. **RFID аркылуу эшикти ачуу-жабуу**
4. **Bluetooth аркылуу робототехниканы башкаруу**
5. **Кыймыл датчиги (PIR) менен коопсуздук системасы**

Жогорудагы иштер студенттерге автоматташтыруу циклдерин үйрөтөт.

Жыйынтык

Arduino платформасын STEM-билим берүүдө колдонуу студенттердин:

- программалоо,
- инженердик,
- конструктордук,
- автоматташтыруу,

- командалык,
- креативдик

көндүмдөрүн комплексдүү өнүктүрөт. Арзан, жөнөкөй жана практикага багытталган бул платформа мектеп жана университет билим берүү системаларына интеграциялоого эн ылайыктуу. STEM концепциясын Arduino менен айкалыштыруу – заманбап адистерди даярдоонун эффективдүү жолу.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Бондаренко, В. А. Arduino: практическое руководство для начинающих. — М.: ДМК Пресс, 2020.
- 2.Тарасов, В. П. Микроконтроллеры и робототехника на Arduino. — СПб.: БХВ-Петербург, 2019.
- 3.Герасимов, С. А. Основы робототехники и автоматизации с использованием Arduino. — М.: КноРус, 2021.
- 4.Солодовников, А. Ю. Учебные проекты на Arduino в системе STEM-образования. — М.: Форум, 2022.
- 5.Пугачёв, А. Н. Программирование микроконтроллеров: Arduino и ESP32. — СПб.: Питер, 2021.
- 6.Моисеев, И. И. Введение в робототехнику: практикум по Arduino. — М.: Лань, 2020.
- 7.Голубев, Н. Н. Методы и технологии STEM-обучения. — М.: Просвещение, 2019.
- 8.Федоров, А. А. Инженерное образование и STEM-подход в школе. — М.: Учитель, 2020.
- 9.Селиванов, К. В. Интернет вещей с использованием Arduino и датчиков. — М.: ДМК Пресс, 2021.
- 10.Басов, К. А. Методика преподавания робототехники в образовательных учреждениях. — М.: Академия, 2018.
11. Токоева, Г. С. Применение 3D моделирования в исследовании историко-культурных памятников / Г. С. Токоева, Ы. М. Кожоназарова, Г. А. Анарбаева // Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2024. – № 4(56). – С. 147-155.
- 12.Усенов, К. Ж. Технология формирования информационной безопасности учащихся на уроке информатики / К. Ж. Усенов, Д. А. Базарбаева //Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 32-37.
- 13.Усенов, К. Ж. Пути интеграции обеспечения связей между предметами математика и информатика в образовательном процессе / К. Ж. Усенов, Б. Э. Тойчугева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 47-52.

Нарматова Н.Т.

**GOOGLE WORKSPACE ПЛАТФОРМАСЫ АРКЫЛУУ ИНСТРУМЕНТАЛДЫК
КОМПЕТЕНЦИЯНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ**

Нарматова Н.Т.

**РАЗВИТИЕ ИНСТРУМЕНТАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЧЕРЕЗ ПЛАТФОРМУ
GOOGLE WORKSPACE**

Narmatova N.T.

**DEVELOPING INSTRUMENTAL COMPETENCE THROUGH THE GOOGLE
WORKSPACE PLATFORM**

УДК 37.091.33:004.9

Аннотация: Бул макалада окуучулар менен окутуучулардын инструменттик (маалыматтык-технологиялык) компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн Google Workspace платформасынын (Google Classroom, Docs, Drive, Forms, Meet сыяктуу кызматтарын кошо алганда) мүмкүнчүлүктөрү кеңири талданат. Аман айтканда, макалада "инструменттик компетенттүүлүк" түшүнүгүнө карата болгон теориялык ыкмалар, Google'дун булут кызматтарын билим берүү процессинде колдонуу боюнча жүргүзүлгөн эмпирикалык изилдөөлөргө сереп жана окуучулардын заманбап санариптик инструменттер менен иштөө көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу боюнча практикалык сунуштар берилген. Жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, Google Workspace'ти окуу процессине интеграциялоо максаттуу тапшырмаларды алдын-ала долбоорлоо жана окутуучунун тийиштүү кесиптик даярдыгы шартында биргелешип иштөө, маалымат издөө, маалыматты иштетүү, санариптик көндүмдөрдү түзүү жана окуу процессине рефлексия жүргүзүү сыяктуу маанилүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө олуттуу өбөлгө түзөт.

Ачык сөздөр: инструменттик компетенттүүлүк, Google Workspace, санариптик компетенттүүлүктөр, булут кызматтары, билим берүү, Google Classroom, биргелешип иштөө, тапшырмаларды долбоорлоо.

Аннотация: В данной статье широко анализируются возможности платформы Google Workspace (включая такие сервисы, как Google Classroom, Docs, Drive, Forms, Meet и др.) для формирования и развития инструментальной (информационно-технологической) компетентности учащихся и преподавателей. В частности, в статье представлены теоретические подходы к понятию «инструментальная компетентность», обзор эмпирических исследований по применению облачных сервисов Google в образовательном процессе, а также практические рекомендации по организации учебной деятельности, направленной на формирование у учащихся умений работать с современными цифровыми инструментами. Результаты проведенного анализа показывают, что интеграция Google Workspace создает существенные предпосылки для развития навыков совместной работы, поиска и обработки данных, создания цифровых продуктов и рефлексии над процессом обучения при условии целенаправленного предварительного проектирования заданий и надлежащей профессиональной подготовки преподавателя.

Ключевые слова: инструментальная компетентность, Google Workspace, цифровые компетенции, облачные сервисы, образование, Google Classroom, совместная работа, проектирование заданий.

Annotation: This article widely analyzes the capabilities of the Google Workspace platform (including services such as Google Classroom, Docs, Drive, Forms, Meet, etc.) for the formation and development of instrumental (information-technological) competence among students and teachers. Specifically, the article presents theoretical approaches to the concept of "instrumental competence," an overview of empirical research on the use of Google cloud

services in the educational process, and practical recommendations for organizing learning activities aimed at developing students' skills in working with modern digital tools. The results of the analysis indicate that the integration of Google Workspace significantly contributes to the development of skills in collaboration, information retrieval and processing, creation of digital products, and reflection on the learning process, provided there is purposeful pre-design of tasks and appropriate professional training for the educator.

Keywords: *instrumental competence, Google Workspace, digital competencies, cloud services, education, Google Classroom, collaboration, task design*

Азыркы билим берүү системасында фактылык билимдерди берүүдөн окуучулардын окуу жана кесиптик ишмердүүлүгүндө инструменттерди колдонуу көндүмдөрүн калыптандырууга карай олуттуу жылыш байкалууда. Бүгүнкү бүтүрүүчү маалыматты издөө, иштетүү, визуалдаштыруу жана берүү үчүн санариптик сервистерди тез тандап, колдоно билиши зарыл. Бул контекстте окуу процессинин негизги максаты - техникалык жана программалык каражаттар менен натыйжалуу иштөөгө мүмкүндүк берүүчү практикалык көндүмдөрдүн жыйындысы болгон инструменттик компетенттүүлүктү өнүктүрүү. Google Workspace платформасы бул кызматтарынын бирдиктүү экосистемасын түзүп, биргелешип иштөөгө жана маселелерди чечүүгө шарт түзөт. Бирок, технологиянын өзү компетенттүүлүктүн өнүгүшүнө кепилдик бербейт; тапшырмаларды долбоорлоо, методикалык уюштуруу жана окуучулардын рефлексиясы маанилүү. Бул макала Google Workspace'тин мүмкүнчүлүктөрүнө таянып, инструменттик компетенттүүлүктү максаттуу өнүктүрүүгө жардам бере турган методикалык ыкмаларды жана конкреттүү окуу сценарийлерин сунуштоо, ошондой эле аны киргизүүдөгү чектөөлөрдү сын көз менен чагылдыруу максатын коёт.

Инструменттик компетенттүүлүк болочок адистерди кесиптик даярдоонун эң маанилүү компоненти катары каралып, ал когнитивдик даярдыкты, практикалык көндүмдөрдү жана технологияларды колдонууга карата рефлексиялык мамилени бириктирет. Бул түшүнүктүн негиздери компетенттүүлүк мамилесинин алкагында калыптанган; санариптик трансформация шартында инструменттерди колдоно билүү кесиптик туруктуулуктун базалык шарты болуп калды. Компетенттүүлүктүн структурасы көп катмарлуу болуп, техникалык операцияларды өздөштүрүүдөн тышкары, этика нормаларын, маалыматтарды коргоону жана иштөө стратегияларын аң-сезимдүү тандоону камтыйт. Эл аралык DigComp жана ISTE стандарттары сыяктуу алкактар санариптик компетенттүүлүктөрдүн фундаменти катары инструменттик компоненттин маанилүүлүгүн баса белгилейт. Аны калыптандыруу практикага багытталган мамилени жана максаттуу педагогикалык ишти талап кылат, мында мугалим фасилитатор катары чыгып, студенттердин өз алдынчалуулугун, сынчылыгын жана жоопкерчилигин өнүктүрөт.

Компьютердик графика — компьютердик илимдин эң тез өнүгүп жаткан тармактарынын бири. Окуу дисциплинасы катары компьютердик графика информатиканын атайын бөлүмдөрүнүн бири болуп эсептелет[10].

Google Workspace: билим берүү контекстиндеги платформанын мүмкүнчүлүктөрү

Google Workspace - бул биргелешип иштөөгө, маалыматтарды сактоо-иштетүүгө, баарлашууга жана билим берүү процессин башкарууга багытталган бул кызматтарынын интеграцияланган экосистемасы. Веб-браузер жана мобилдик түзмөктөр аркылуу

жеткиликтүүлүктүн аркасында платформа окутуунун ийкемдүүлүгүн камсыз кылат, ошондой эле мобилдүүлүк, аралыктан жеткиликтүүлүк жана окуучулардын өзүн-өзү уюштуруу принциптерине негизделген моделдерди түзүүгө мүмкүндүк берет. Педагогикалык практикада Google Workspace заманбап окуу жана санариптик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууну колдогон толук кандуу чөйрөгө айланат.

Платформанын негизги артыкчылыгы - реалдуу убакыт режиминде биргелешкен ишмердүүлүктү уюштуруу. Google Docs, Sheets жана Slides бир эле учурда документтерди оңдоого, версияларды көзөмөлдөөгө жана комментарий калтырууга шарт түзөт. Мындай модель студенттерде коллективдүү иштөө көндүмдөрүн жана жыйынтык үчүн жоопкерчиликти калыптандырат. Google Drive болсо окуу материалдарын сактоону, структуралаштырууну жана коопсуз жеткиликтүүлүктү камсыз кылат, бул санариптик сабаттуулуктун маданиятын өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Окутууну башкаруунун борбордук инструменти болгон Google Classroom тапшырмаларды жарыялоону, мөөнөттөрдү көзөмөлдөөнү, жеке траекторияларды түзүүнү жана кайтарым байланышты камсыз кылат. Методикалык жактан ал аралыктан жана гибридик форматтарда аралаш окутууну ишке ашырууга, ошондой эле баалоонун тунук системасын калыптандырууга мүмкүндүк берет. Кошумча сервистер (Forms, Meet, Jamboard) сурамжылоо жүргүзүү, видеоконференция жана визуалдык көрсөтүү аркылуу окуучуларда аналитикалык, коммуникативдик жана презентациялоо көндүмдөрүн өнүктүрөт.

Платформанын потенциалы методикалык жактан сабаттуу ишке ашырылганда гана ачылат. Google Workspace'ти колдонуу операцияларды механикалык аткарууга эмес, көйгөйлүү маселелерди чечүүгө, жеке жана топтук долбоорлорду түзүүгө багытталган ойлонулган тапшырмалар системасын талап кылат. Педагог бул процессте жөн гана колдонуучу эмес, санариптик билим берүү чөйрөсүнүн уюштуруучусу жана өз ара аракеттенүүнүн модератору болуп калат.

Google Workspace'тин негизги билим берүү инструменттери жана алардын потенциалы

Google Workspace топтому билим берүү максаттары үчүн жогорку потенциалга ээ көптөгөн тиркемелерди камтыйт. Анын негизги артыкчылыгы процессти башкаруудан терең биргелешип иштөөгө чейинки мүмкүнчүлүктөр. Төмөндө булут кызматтарынын негизги инструменттери жана алардын инструменттик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдөгү потенциалы таблицада келтирилген.

1-таблица

Google Workspace'тин негизги инструменттеринин функциялары жана билим берүү потенциалы

№	Инструменттер	Ачыкч функциялары	Билим берүү потенциалы
1	Google Classroom	Окуу тапшырмаларын, топтук ишти борборлоштуруп башкаруу жана кайтарым байланыш.	Санариптик чөйрөнү структуралаштыруу, тунуктук, интеграция базасы.
2	Docs / Sheets / Slides	Реалдуу убакытта биргелешип түзүү, версияларды жана комментарийлерди	Биргелешип иштөө, жамааттык жоопкерчилик, маалыматты

		контролдоо.	структуралаштыруу.
3	Google Drive	Булут сактагычы. Ресурстарды уюштуруу, жеткиликтүүлүктү башкаруу.	Санариптик уюштуруу, ресурстарды жана коопсуздукту башкаруу.
4	Google Forms	Маалымат чогултуу, сурамжылоолорду жана тесттерди түзүү. Жыйынтыктарды талдоо үчүн экспорттоо.	Изилдөө маданияты, маалыматты иштетүү жана рефлексияны калыптандыруу.
5	Meet, Jamboard, AI-инструменттер	Синхрондук окутуу (Meet), визуалдаштыруу (Jamboard) жана AI аркылуу окутууну персоналдаштыруу.	Интерактивдүүлүк, жеке адаптация, креативдүүлүк жана эмгекти оптимизациялоо.

Булагы: Автор тарабынан даярдалды.

Google Workspace'ти колдонуунун инструменттик компетенттүүлүктү өнүктүрүү менен байланышы

Google Workspace сервистерин билим берүүгө интеграциялоо инструменттик компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө түздөн-түз өбөлгө түзөт, анткени ал санариптик сабаттуулуктун базалык көндүмдөрүн гана эмес, санариптик экономика үчүн зарыл болгон санариптик компетенттүүлүктөрдүн комплексин калыптандырат. Булут кызматтары менен иштөөдө студенттер навигация, жеткиликтүүлүктү башкаруу жана биргелешип иштөө принциптерин өздөштүрүшөт. Платформанын баалуулугу техникалык деңгээл менен чектелбейт: интеграцияланган инструменттер маалыматтарды структуралаштыруу, аналитикалык көндүмдөрдү жана топтук чечимдерди кабыл алуу жөндөмүн өнүктүрөт. Илимий адабияттар булут кызматтарын колдонуу академиялык өз алдынчалуулукту, сынчыл тандоону жана рефлексиялык баа берүүнү стимулдай турганын баса белгилейт. Мында "окуу чынжыры" эффектиси маанилүү (Forms'тон Sheets'ке, андан Docs'ко) — бул окуучуга өз ара байланышкан санариптик аракеттердин комплексин өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет. Системалуу киргизүү жана тапшырмаларды долбоорлоонун методикалык колдоосу санариптик компетенттүүлүктүн деңгээлин жогорулатат.

Эмпирикалык маалыматтар Google Workspace чөйрөсү долбоордук ишмердүүлүккө мотивацияны жана өзүн-өзү уюштуруу көндүмдөрүн күчөтөрүн көрсөтөт, айрыкча аралыктан окутууда. Бирок, изилдөөчүлөр бир катар көйгөйлөргө көңүл бурушат: колдонуучулардын даярдыгындагы айырмачылыктар, салттуу тапшырмаларды онлайн-чөйрөгө методикалык адаптациялоо зарылдыгы жана маалыматтардын купуялуулугун камсыздоо. Бул чектөөлөр ойлонулган педагогикалык дизайндын маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Инструменттик компетенттүүлүктү практикалык ишке ашыруу окутуучудан окуунун күтүлгөн санариптик натыйжаларын (мисалы, версиялуулук, рецензиялоо, анализдөө) так формулировкалоону жана санариптик активдүүлүктөрдү бара-бара татаалдаштырууну талап кылат. Биргелешип иштөө, ролдорду бөлүштүрүү жана рефлексия элементтерин киргизүү маанилүү роль ойнойт. Санариптик этикага да көңүл буруу зарыл: жеткиликтүүлүк укуктарын туура жөндөө, автордук укук жана интеллектуалдык менчик маселелерин түшүнүү заманбап инструменттик компетенттүүлүктүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Жыйынтыктоо

Жүргүзүлгөн анализ Google Workspace'тин окуучулардын инструменттик компетенттүүлүгүн калыптандыруу үчүн олуттуу потенциалга ээ экенин көрсөттү. Платформа бири-биринен бөлөк сервистердин топтому эмес, окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу үчүн бирдиктүү экосистема катары иш алып барат. Натыйжалуулук системалуу жана методикалык жактан негизделген киргизүүдө көрүнөт, бул ырааттуу окуу сценарийлерин, окутуучуларды даярдоону жана тапшырмаларды баскычтуу татаалдаштырууну талап кылат. Мындай шарттарда Google инструменттери жөнөкөй техникалык каражаттардан окуучулардын аналитикалык, коммуникативдик жана изилдөө көндүмдөрүн өнүктүрүүнү камсыз кылган педагогикалык механизмдерге айланат.

Маанилүү жыйынтык - инструменттик компетенттүүлүктүн көп деңгээлдүү өз ара аракеттенүү шартында өнүгүшү. Окуучулар техникалык операциялардан тышкары, санариптик өнүмдөрдү биргелешип түзүүнүн принциптерин, версиялык контролду жана санариптик ресурстарды этикалык жактан туура колдонууну үйрөнүшөт. Бул санариптик маданиятты жана кесиптик чөйрөгө даярдыкты калыптандырат. Эң айкын билим берүү эффективдүүлүгү жана изилдөөчүлүк окутуу моделдерин ишке ашырууда жетишилет.

Компьютердик программанын жардамы менен тарыхый эстеликтерге анализ жана синтез жасоо методикасында спутниктен алынган карта да маанилүү (Google Map, Yandex Map ж.б.). Графикалык редактордун жардамы менен архивдик булактардын моделдери түзүлөт. Ал эми сырткы келбетин, түзүлүшүн калыбына келтирүүдө 3D программасында жасоо практикаланып келүүдө [9].

Ошол эле учурда, өз алдынча иштерди уюштурууда маалыматтык технологияларды колдонуу окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө (мейкиндик, алгоритмдик, интуитивдик, чыгармачылык, теориялык), эксперименталдык-изилдөө ишин жүргүзүү жөндөмүн өстүрүүгө (мисалы, компьютердик моделдөөнү ишке ашырууга), маалыматтык маданиятты калыптандырууга, окутуунун максаттарын ишке ашырууга жана окуучулардын формалдуу билим алуусун болтурбоого чоң мүмкүнчүлүк берет [8].

Ошол эле учурда, бир катар көйгөйлөр бар: билим берүү процессинин катышуучуларынын санариптик даярдыгынын тегиз эместиги, окутуучуларга максаттуу колдоо көрсөтүү зарылдыгы жана маалыматтарды коргоо боюнча локалдык ченемдерди иштеп чыгуу талабы. “Учурда ушундай кадамдар жасалууда... Эң башкысы IT багытындагы адистер менен камсыз кылууга басым жасалган” [11, 120]. Натыйжада педагогдун санариптик квалификациясын пландуу жогорулатуу, методикалык коштоо жана тапшырмаларды адаптациялоо аркылуу өнүктүрүү зарыл. Ошентип, Google Workspace ойлонулган педагогикалык дизайн жана этикалык нормаларды сактоо шартында, XXI кылымдын талаптарына жооп берген инструменттик компетенттүүлүктү калыптандыруунун негизги инструменти боло алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Google for Education. Classroom Management Tools & Resources (Google Workspace for Education расмий баракчасы). ([Google for Education](#))
2. Горошков, Д.Б. «Университетте окутуу жана сабак берүү процесстерин жакшыртуу ыкмасы катары Google'дун булут кызматтары» // CyberLeninka, 2022. ([cyberleninka.ru](#))

3. Google кызматтарын колдонуу менен окутуучулардын санариптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнү изилдөө (ИТТА Journal). (PDF). (journal.iitta.gov.ua)
4. Акопян, А.С. «Студенттердин кептик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү үчүн Google for Education булут тиркемелер топтомун колдонуу» (2024). (cyberleninka.ru)
5. The Verge. «Google документтериңиз үчүн AI клипарт түзүүгө мүмкүнчүлүк берет» (Google Docs'ко AI куралдарын киргизүү жөнүндө жаңылык) — 15-ноябрь, 2024. ([The Verge](http://TheVerge))
6. Lifewire. «Google Classroom деген эмне?» — Classroom'дун мүмкүнчүлүктөрүнө жана анын Google Workspace менен байланыштагы ролуна сереп. (Lifewire)
7. Белозёрова, О.В. «Билим берүү процессинде МАК (маалыматтык-коммуникациялык технологиялар) колдонуу» (elibrary.ru) — Google Workspace'ти киргизүүдө окутуучулардын ар кандай деңгээлдеги МАК-компетенттүүлүгүнүн көйгөйлөрү жөнүндө. (elibrary.ru)
8. Алыбаев, К. С. Компьютердик технологияларды колдонуу аркылуу математика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу менен формалдуулуктарды жоюу / К. С. Алыбаев, К. А. Талантбек, Ю. Жаманкулова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024.
9. Токоева, Г. С. Тарыхый-маданий жайларды изилдөөдөгү 3D моделдөөнүн илимий-усулдук негиздери / Г. С. Токоева, Ы. М. Кожоназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62).
10. Маматова, Г. Т., Такеева, А. Р., Усенов, К. Ж., Алибаев А. П. Перспективы подготовки IT-специалистов в Жалал-Абадском государственном университете / Г. Т. Маматова, А. Р. Такеева, К. Ж. Усенов, А. П. Алибаев // Современные проблемы механики. – 2020. – No 41(3). – С. 527-532.
12. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.

Нурматова Майрамгул Нарбековна, Ильясова Дариха Ильясовна
АЛГЕБРА САБАГЫНДА STEM ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУНУН
АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ

Нурматова Майрамгул Нарбековна, Ильясова Дариха Ильясовна
ПРЕИМУЩЕСТВА ПРИМЕНЕНИЯ STEM-ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ
АЛГЕБРЫ

Nurmatova Mairamgul Narbekova, Ilyasova Darikha Ilyasovna
ADVANTAGES OF USING STEM TECHNOLOGY IN ALGEBRA CLASSES

УДК 372.851

Аннотация. Бул макалада алгебра сабагында STEM технологиясын колдонуунун негизги артыкчылыктары белгиленет. Окутуу процессинде окуучулардын математикалык түшүнүктөрдү өздөрү кездешкен күнүмдүк турмушта, кесиптик чөйрөдө кездешкен көйгөйлөрдөн көрүү, долбоорлорду жүргүзүү, мотивацияга түрткү берүү аркылуу кубулуштардын математикалык моделдерин түзүүнү үйрөнүү менен

курчап турган дүйнөнү, андагы мыйзам-ченемдүүлүктөрдү түшүнүү, алгебра сабагында колдонулган куралдарды, каражаттарды колдонуу аркылуу курчап дүйнөдөгү кубулуштарда кездешикен көйгөйлөр алгебралык формулалар, теңдемелер жана функциялар маанилүү курал экендигин, мындайча айтканда математика турмуштук, чыныгы кырдаалдарда маселелерди чыгаруунун куралы экендигин түшүнүүгө мүмкүндүк бергендигин баса белгилеп, окуучулардын командада иштөө, өз ара баарлашуу жөндөмдөрүн өнүктүрүү менен бирге, окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн, критикалык ой жүгүртүүсүн жана көйгөйлөрдү чыгармачылык менен чечүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө STEM-технологиясынын ролуна өзгөчө көңүл бурулат.

Ачык сөздөр: STEM, технология, интеграция, мотивация, моделдөө, инновация, долбоор.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные преимущества применения STEM-технологии на уроках алгебры. Подчеркивается, что в процессе обучения учащиеся получают возможность увидеть математические понятия, сталкивающиеся в повседневной жизни и профессиональной сфере, а также понять, что формулы, уравнения и функции являются важными инструментами для решения проблем в возникших в окружающем мире. Это достигается через проектную деятельность, повышение мотивации и обучение построению математических моделей явлений что позволяет лучше понять окружающий мир. Иными словами, демонстрируется, что математика – это инструмент для решения жизненных, реальных задач. Особое внимание уделяется роли STEM-технологии в развитии у учащихся навыков работы в команде и коммуникации, а также их логического, критического и творческого мышления и способности решать проблемы.

Ключевые слова: STEM технология интеграция, мотивация, моделирование инновация проект.

Abstract. This article examines the key benefits of applying STEM technology concepts to algebra lessons. It emphasizes that during the learning process, students gain the opportunity to see mathematical concepts in everyday life and the professional world, and understand that formulas, equations, and functions are important tools for solving problems in the surrounding world. This is achieved through project-based activities, increased motivation, and learning to construct mathematical models of phenomena, which enables a better understanding of the world around them. In other words, it demonstrates that mathematics is a tool for solving real-life problems. Particular attention is paid to the role of STEM technology in developing students' teamwork and communication skills, as well as their logical, critical, and creative thinking and problem-solving abilities.

Keywords: STEM technology integration, motivation, modeling, innovation, project.

Бүгүнкү глобалдашкан жана технологиялашкан дүйнөдө билим берүү системасы тез өзгөрүп, окуучуларды келечектеги чакырыктарга даярдоо максатын көздөөдө. Мындай өзгөрүүлөрдүн чордонунда STEM билим берүүсү тургандыктан. алгебра - математиканын негизги тармактарынын бири катары, STEM интеграциясы үчүн эң сонун негизди түзөт. Алгебра сабагында STEM технологиясын колдонуу жөн гана окуу процессин байытпастан, окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн, көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрүн жана практикалык колдонуу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө чоң салым кошот.

Учурдагы дүйнөнүн тенденцияларынан бири – бул билимдердин, ар түрдүү иш-аракеттердин жана өндүрүштүн интеграциясы, бул математика, технология, инженерия жана табигый илимдердин көптөгөн байланыштарына негизделген [3]. Бул, өз кезегинде, бир нече өлкөнүн, анын ичинде Кыргызстандын, билим берүү системаларына таасирин тийгизүүдө, анда STEM-билим берүү элементтери киргизилүүдө: интеграцияланган

курстарды окутуу, тармак аралык долбоорлорду иштеп чыгуу, сабактар аркылуу эмес, көйгөйлөрдү чечүү аркылуу окутуу.

STEM-технологиясынын педагогикадагы негизги идеясы – бул окуу дисциплиналарын (курстарын) тармак аралык негизде куруу (интеграцияланган окутуу белгилүү темалар боюнча, ал эми өзүнчө дисциплиналар эмес), ошондой эле окуучулардын негизги кесиптик жана социалдык-личносттук компетенцияларын комплекстүү түрдө калыптандыруу [4, 52].

Педагогикалык изилдөөлөр жана учурдагы практика көрсөтүп жаткандай, STEM билим берүү модели идеалдуу болушу үчүн айрым өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарыл, аларды окуу процессинде – конкреттүү сабакты пландаштыруудан тартып, чектеш тармактардын мугалимдери менен кызматташууга чейин – эске алуу керек. Ошондой эле, сабактар проблемалык окутуу ыкмаларын камтып, алардын негизги принциптери болуп саналат: чыныгы контекстте маселелерди коюу, бул маселелерди чечүү үчүн тармак аралык өз ара аракеттенүү, негизинен индуктивдик изилдөө ыкмаларын колдонуу, командада иштөө жана башкалар [2]

А.О.Репин STEM-технологиялар биринчи жолу Кошмо Штаттарда пайда болгон деп белгилейт. Айрым мектептер табигый илимдерди, математиканы, техникалык илимдерди жана инженердик ишти бириктирүүнү чечишкен. Кийинчерээк дагы бир багыт – искусствону кошушкан. Америкалык мектептердин педагогдору бул дисциплиналардын билимдери жогорку квалификациялуу адис болуп чыгышат деп эсептешет [1, 76б.]

Предмет аралык байланыштар математика боюнча предметтик стандартта төмөнкүдөй негизги функциялары берилген:

- Чектеш предметтердин логикалык биримдигин көрсөтөт;
- STEM-технологиялардын негизинде дүйнөнүн илимий сүрөттөлүшүн комплекстүү өнүктүрүү үчүн шарттарды түзөт;
- Математика илимдерди изилдөөнүн туруктуулугун, узактыгын, ырааттуулугун камсыз кылат;
- Математика илимдердин айрым элементтерин өздөштүрүүгө, окуу ишмердүүлүктөрүнүн бүтүндүгүнө бирдей мамиленин көрүнүшүн шарттайт;
- Чыныгы турмуштук кырдаалдардан алынган маселелерди чечүүдө функционалдык сабаттуулукту комплекстик колдонууну камсыз кылат;
- Математикалык илимдердин негиздерин изилдөөнүн жалпыланган компетенттүүлүгүн калыптандырууга, о.э. аларды практикада колдонууга көмөк көрсөтөт;
- Математика боюнча негизги жана предметтик компетенттүүлүктүн сапатын жогорулатууга шарт түзөт [5, 26б.].

Предметтик стандартта белгиленген предмет аралык байланыштардан STEM-технологиялар дисциплиналар аралык билимдерди колдонууга басым жасалышын белгилөөгө болот. Себеби STEM окуучуларга математиканы өзүнчө изолирленген предмет катары эмес, бүтүндөй билимдердин системасынын бөлүгү катары кабыл алууга көмөк көрсөтөт. Тагыраак айтканда, геометрия архитектура менен инженерияны айкалыштырууну, статистика болсо, биология же социологияда колдонулуп [6, 404б.], алгебра көптөгөн кубулуштарда кездешүүчү көйгөйлөрдү математикалык каражаттардын жардамында моделдөөдө колдонулат. Мындай мамиле окуучулардын системалуу ой

жүгүртүүсүн өстүрөт жана билимдердин түрдүү областтарынын ортосундагы байланышты көрүүгө үйрөтөт.

STEM-технологиясын алгебра сабагында колдонуу окуучуларды болочокто тандоочу кесипке даярдоого мүмкүндүк берет, өзгөчө жогорку технологиядагы жана илим чөйрөсүндөгү көпчүлүк келечек кесиптери заманбап технологиялык инструменттерли түшүнүү жана математика боюнча терең билимдерди талап кылат. Сабактарга STEMди кийирүү окуучуларды керектүү билимдерди жана көндүмдөрдү берүү менен келечек кесиптерине даярдайт. Мисалы, инженерия, программалоо, программалык камсыздоо – математикалык принциптерге негизделет.

STEM билим окуучуларга өздөрүнүн күнүмдүк жашоосунда же болочок кесиптик ишмердүүлүгүндө туш келе турган практикалык маселелерди чыгаруу үчүн математиканы колдонууга жардам берет. Алар түрдүү тармактардагы процесстерди моделдештирүү же экономикалык көрсөткүчтөрдү прогноздоо, чыгымдарды оптималдаштыруу жана башка маселелер болушу мүмкүн. Окуучулар берилгендерди талдоого, математикалык моделдерди түзүүгө, эсептөөлөрдүн негизинде чечимдерди кабыл алууга үйрөнүшөт [6, 405б.].

Критикалык жана креативдик ой жүгүртүү өнүгөт, себеби STEM бир гана математикалык түшүнүктөрдү жакшы өздөштүрүүгө гана эмес, критикалык жана креативдүү ой жүгүртүү сыяктуу көндүмдөрдү да өнүктүрөт. Мындай татаал маселелерди чыгаруу бир гана тактыкты, ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүн гана талап кылбастан, бат өзгөрүп жаткан дүйнөнүн шарттарында өзгөчө маанилүү болуп саналат [2].

Технологиялык сабаттуулукту жогорулатуу жана санариптик куралдарды колдонуу. Заманбап доордо технология күнүмдүк жашообуздун ажырагыс бөлүгү болуп калды. STEM билим берүүсү окуучуларды заманбап технологиялык куралдарды эффективдүү колдонууга үйрөтөт. Алгебра сабагында төмөнкү технологиялар активдүү колдонулат, алар:

- Графикалык калькуляторлор: функциялардын графиктерин түзүү, теңдемелерди чечүү жана маалыматтарды анализдөө үчүн.

- Компьютердик программалар: мисалы, GeoGebra, Desmos сыяктуу динамикалык математикалык программалар функцияларды интерактивдүү изилдөөгө, геометриялык өзгөрүүлөрдү байкоого жана алгебралык түшүнүктөрдү визуалдаштырууга мүмкүндүк берет. Excel же башка таблицалык процессорлор маалыматтарды талдоо жана графикаларды түзүү үчүн колдонулат.

- Программалоо тилдери: Python же Scratch сыяктуу жөнөкөй программалоо тилдери аркылуу окуучулар алгебралык алгоритмдерди жазып, математикалык моделдерди ишке ашырып, алардын эсептөө жөндөмдөрүн өркүндөтө алышат. Мындай куралдарды колдонуу окуучулардын санариптик сабаттуулугун гана эмес, ошондой эле алардын тез өзгөрүп жаткан технологиялык чөйрөгө ыңгайлашуу жөндөмүн да арттырат. Алар жөн гана керектөөчү эмес, технологияны жаратуучу жана колдонуучу болууга даярданышат.

Аталган каражаттар технологиялык сабаттуулук менен бирге критикалык ой жүгүртүүнү калыптандыра тургандыгы [9, 163б.] эмгекте белгиленген.

4. Командалык иш жана коммуникация көндүмдөрүн өнүктүрүү. Көпчүлүк STEM долбоорлору командада иштөөнү талап кылат. Алгебра сабагында STEM ыкмасын

колдонуу менен окуучулар чогуу иштөөгө, идеяларды бөлүшүүгө, бири-бирин угууга, жалпы максатка жетүү үчүн кызматташууга үйрөнүшөт.

Бул алардын коммуникациялык көндүмдөрүн өркүндөтөт, анткени алар өз ойлорун так билдирип, башкалардын идеяларын сыйлап, компромисске келүүнү үйрөнүшөт. Мисалы, бир топ бир фабриканын оптималдуу өндүрүш планын иштеп чыгуу үчүн алгебралык теңдемелерди колдонушу мүмкүн, мында ар бир мүчө ар кандай аспекти (чийки заттарды, жумушчу күчүн, кирешени) эсептөөгө жооптуу болот. Мындай долбоорлор келечектеги кесиптик чөйрөдөгү командалык иштин симуляциясы болуп саналат.

Инновациялык педагогикалык технологиялар окуучунун жигердүүлүгүн, мотивациясын жогорулатуу менен бирге билим берүү натыйжаларын кыйла жакшырта тургандыгы [8, 74б.] эмгегинде белгиленген.

Салттуу алгебра сабагында окуучулар көп учурда абстракттуу сандар, өзгөрмөлөр жана теңдемелер менен иш алып бараары бизге маалым, бул алардын эмне үчүн муну үйрөнүп жатканы жөнүндө түшүнүксүздүктү жаратышы мүмкүн. Дал ошол алгебралык түшүнүктөрдү физика, инженерия, технология же маалымат илими сыяктуу тармактардагы реалдуу көйгөйлөр менен байланыштыруу аркылуу окуучулар математиканын күнүмдүк турмушта жана кесиптик чөйрөдө кандайча колдонуларын ачык көрө алышат. Мисалы, орточо ылдамдыкты эсептөөдө же аянтын табууда гана эмес, роботтун кыймылын программалоодо (инженерия), эпидемиянын таралышын моделдөөдө (биология), же жаңы продуктуу сатуу тенденциясын божомолдоодо (экономика/статистика) алгебралык теңдемелерди колдонуу, окуучулардын кызыгуусун жана мотивациясын кескин жогорулатат. Алар алгебранын “жөн эле сандар” эмес, курчап турган дүйнөнү түшүнүү, талдоо жана өзгөртүү үчүн күчтүү курал экенин сезишет. Бул, өз кезегинде, окууга болгон позитивдүү мамилени калыптандырат.

STEM билим берүүсүнүн негизги максаттарынын бири – окуучуларды комплекстүү көйгөйлөрдү анализдөөгө, логикалык ой жүгүртүүгө жана эффективдүү чечимдерди табууга үйрөтүү. Алгебра сабагында STEM долбоорлорун ишке ашыруу менен, окуучулар төмөнкүдөй көндүмдөрдү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк алышат:

- Маалыматтарды талдоо: чыныгы дүйнөдөн алынган маалыматтарды чогултуу, иреттөө жана талдоо.

- Моделдөө: берилген көйгөйдү алгебралык теңдемелер же функциялар аркылуу математикалык моделге айландыруу.

- Гипотезаларды коюу жана текшерүү: чечимдерди табуу үчүн ар кандай жолдорду карап чыгуу жана алардын натыйжаларын баалоо.

- Натыйжаларды интерпретациялоо: табылган алгебралык чечимдердин реалдуу маанисин түшүндүрүү жана алардын практикалык колдонулушун талдоо. Мисалы, окуучулар аба ырайынын өзгөрүшүнүн маалыматтарын колдонуп, температуранын же жаан-чачындын өзгөрүүсүн алдын ала айтуу үчүн сызыктуу же параболалык моделдерди түзүшү мүмкүн. Мындай ишмердүүлүк алардын жөнөкөй мисалдарды чечүүдөн тышкары, чыныгы дүйнөдөгү татаал көйгөйлөрдү системалуу түрдө чечүүгө жөндөмдүүлүгүн арттырат.

STEM интеграциясы алгебраны абстракттуу сабактан жандуу, практикалык жана шыктандыруучу изилдөө аянтына айлантат.

STEM-сабактарда математика жөн эле формула эмес, турмуштагы маселелерди чечүүчү курал катары колдонулат. Мисалы:

- Теңдемени колдонуп, суу сактагычтагы көлөмдү эсептөө;
- Функцияны колдонуп, ракета канча бийиктикке чыгарын табуу;
- Пайызды колдонуп, убакытты же бааны эсептөө ж.б.

Бул ыкма окуучунун кызыгуусун арттырып, ой-жүгүртүүсүн практикага багыттайт.

Төмөнкүдөй мисалдарды карап көрөлү:

1-мисал. Пропорция жана пайыз

Маселе: Телефондун батареясы 20% калганда, ал 1,5 саат иштейт. Ал эми 100% толук болгондо канча убакыт иштеши мүмкүн?

Формула: $20\% = 1,5$ саат, $1\% = 0,075$ саат, $100\% = 7,5$ саат.

Суроонун формулировкаларында “мүмкүн” сөзүнө басым жасоо менен, окуучулардын жоопторун угуу маанилүү.

Тапшырма: Окуучулар пайыз менен убакыттын байланышын чыгарып, ушул формула менен башка түзмөктөрдү эсептеп көрүшөт.

2-мисал. Квадраттык функциялар жана траектория.

Маселе: Моделдештирүүчү чакан ракета учурулат.

Анын кыймылы: $y = -2x^2 + 12x$

Тапшырма: Окуучулар максималдуу бийиктикке жеткен чекитти табышат ($x = -b/2a = 3$, $y = 18$ м).

Инженердик тапшырма катары: “Учуп түшүү коопсуз аралыгы кандай болушу керек?” деген суроого жооп беришет.

Бул мисалдарда математика технология, логика жана инженердик ойлом менен айкалышат. STEM сабактарынын максаты – окуучуга реалдуу турмушта колдонмолор аркылуу алгебраны үйрөтүү.

Мындай мисалдарды чыгарууда окуучулардын иштерин уюштуруу формалары, алардын критикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө түрткү берүүчү суроолорду иштеп чыгуу маанилүү, анткени окуучулардын математикалык сабаттуулугун гана калыптандырбастан, предметтик стандартта белгиленген милдеттерди ишке ашырууга, математикалык түшүнүктү калыптандыруу аркылуу, алардын предметтик жана негизги компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу иш-аракеттери жүргүзүлүүгө тийиш.

Алгебра сабагында STEM технологиясын колдонуунун артыкчылыктары деп төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

- Предмет аралык байланышты чындайт;
- Окуучулардын мотивациясын жогорулатат;
- Болочокто тандоочу кесипке даярдайт;
- Чыныгы турмуштук кырдаалда кездешкен маселелерди чечет;
- Критикалык, креативдик ой жүгүртүү, көйгөйлөрдү чечүү, маалыматтарды анализдөө жана моделдөө көндүмдөрү өнүктүрүлөт;
- Технологиялык сабаттуулук жогорулайт, санариптик куралдарды колдонушат;
- Командалык иш жана коммуникация көндүмдөрү өркүндөтүлөт.

Алгебра сабагында STEM технологиясын активдүү колдонуу – бул окуучуларды жөн гана билимдүү эмес, ошондой эле чыгармачыл, сынчыл ой жүгүрткөн, технологияны

билген жана кызматташууга жөндөмдүү жарандарды калыптандырууга инвестиция. Бул ыкма билим берүү системабызды келечектин талаптарына ылайыкташтырууда чечүүчү ролду ойнойт.

Алгебра сабагында STEM технологиясын колдонуу жөн гана математикалык билимдерди берүүдөн тышкары, окуучулардын комплекстүү өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Бул окуучуларды келечектеги карьералык жана жеке ийгиликтерге даярдаган, аларды ойлонууга, жаратууга жана инновацияга умтулган жарандарды калыптандыруучу көпүрө болуп саналат.

Маалыматтык технологияларды өз алдынча иштерди уюштурууда колдонуу аркылуу окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө (мейкиндик, алгоритмдик, интуитивдик, чыгармачылык, теориялык ой жүгүртүүлөр), эксперименталдык – изилдөө ишин жүргүзүү жөндөмүн өстүрүүгө (мисалы, компьютердик моделдөөнү ишке ашыруу), маалыматтык маданиятты калыптандырууга, окутуунун максаттарын ишке ашырууга жана окуучулардын формалдуу билим албоосуна чоң мүмкүндүк берет [10]. Ошол эле учурда коомдун өнүгүүсү тез темп менен жүрүп жатканда билим сапатына көбүрөөк басым жасоо” [11, 121] зарыл деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Репин, А.О. Актуальность STEM-образования в России как приоритетного направления государственной политики. Научная идея. 2017. №1. С.76-82.
2. Чурбанова, С.М. Развитие творческого мышления в детском возрасте. // Национальный психологический журнал. – 2018. – № 1(29). – С. 88-97.
3. Доклад за 2016 год Всемирного экономического форума в Давосе «Будущее трудоустройства». - [Электронный ресурс] - Режим доступа: URL: <https://tass.ru/pmef-2017/articles/4271063> (дата обращения 29.09.2025).
4. Степин, В.С. Цивилизация и культура / В.С. Степин. - СПб.: СПбГУП, 2011. - 407 с
5. Математика. Жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстар үчүн предметтик стандарт. -Бишкек. 2022. -356.
6. Мухаметнур, А.С., Сеитова С.М. Особенности и возможности применения STEM-технологии на уроках математики. Международный научный журнал “Вестник науки”. №5 (86). Том 1. -2025. -С. 403-408.
7. Хани, М., Хилтон М. Обучение естественным наука с помощью компьютерных игр и симуляций. Вашингтон. Национальная академия наук. -2012. – 304с.
8. Абдыжалилова, Г.М., Нусупова Р.С. Башталгыч класстарда электрондук каражаттарды колдонуунун өзгөчөлүгү. ЖАМУнун жарчысы. – 2024. №2. – 73-79б.
9. Абдыжалилова, Г.М., Нусупова Р.С. Башталгыч класстарда электрондук каражаттардын колдонулушунун шарттары. ЖАМУнун жарчысы. – 2024. №1. – 162-166б.
10. Алыбаев, К. С. Компьютердик технологияларды колдонуу аркылуу математика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу менен формалдуулуктарды жоюу / К. С. Алыбаев, К. А. Талантбек, Ю. Жаманкулова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 1(59). – P. 6-11.

11. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.

12. Нурматова, М. Н. Математика сабагында негизги компетентүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым жолдору / М. Н. Нурматова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 2(51). – P. 5-10.

Нурматова Майрамгул Нарбековна, Каримова Айпери
**ГЕОМЕТРИЯ САБАГЫНДА 7-КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ
ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ**

Нурматова Майрамгул Нарбековна, Каримова Айпери
**РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 7 КЛАССОВ НА
УРОКАХ ГЕОМЕТРИИ**

Nurmatova Mairamgul Narbekovna, Karimova Aiperi
**DEVELOPING CREATIVE THINKING IN 7TH-GRADE STUDENTS IN
GEOMETRY LESSONS**

УДК 372.851

Аннотация. Геометрия сабагы окуучулардын мейкиндик элестөөлөрүн, логикалык талдоо жүргүзүү, ошондой эле көйгөйлөргө оригиналдуу чечимдерди издөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн фундаменталдык негиз болуп саналат. Ошол себептен окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнү 7-класстан тартып, геометриянын планиметрия бөлүмүнүн негизги түшүнүктөрүн окутуу аркылуу баштоо актуалдуу маселе болуп эсептелет. Бул макалада чыгармачыл ой жүгүртүүгө байланыштуу болгон илимий изилдөөлөр талданып, түшүнүккө аныктама берилди. Ошондой эле аталган ой жүгүртүүнү практикалык жактан өнүктүрүү максатында 7-класстын геометрия окуу китебинде айрым типтүү маселелерди чыгармачыл маселелерге айландыруу боюнча мисалдар келтирилди. Бул тапшырмалардын берилишиндеги шарттар 7-класстын окуу китебинде кандай берилсе, ошондой сакталып, алардын талаптары максатка ылайык өзгөртүлдү. Өзгөртүлгөн талаптар математика боюнча предметтик стандартта белгиленген негизги жана предметтик компетентүүлүктөрдүн байланыш деңгээлдерине ылайыктуу окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө багытталды.

Ачык сөздөр: репродуктивдүү, продуктивдүү, чыгармачыл деңгээл, сынчыл, чыгармачыл ой жүгүртүү, зээндүүлүк.

Аннотация. Урок геометрии служит фундаментальной основой для развития у учащихся пространственные воображения, логический анализ и способности находить оригинальные решения поставленных проблем. Следовательно, актуальной задачей является начало развития творческого мышления учащихся с 7 класса, посредством изучения основных понятий раздела планиметрии. В данной статье проанализированы предыдущие научные исследования, связанные с творческим мышлением и дано определение этому понятию. Также с целью практического развития данного вида мышления, приведены примеры преобразования некоторых типов задач из учебника геометрии для 7 класса в творческие задачи. Условия исходных заданий были сохранены в заданных формах как в учебнике 7 класса, то есть условия сохранены, были изменены только их требования. Изменённые требования ориентированы на развитие творческого мышления учащихся в соответствии с уровнями взаимосвязи ключевых и предметных компетенций, установленных в предметном стандарте по математике.

Ключевые слова: репродуктивный, продуктивный, творческий уровень, критическое, творческое мышление, одаренность.

Abstract. Geometry lessons serve as a fundamental foundation for developing students' spatial imagination, logical analysis, and the ability to find original solutions to problems. Therefore, a relevant task is to begin developing students' creative thinking in the 7th grade by studying the basic concepts of plane geometry. This article analyzes previous scientific research related to creative thinking and provides a definition of this concept. Also, to practically develop this type of thinking, examples are provided of transforming some typical problems from a 7th-grade geometry textbook into creative problems. The conditions of the original problems were retained in their original form from the 7th-grade textbook; only their requirements (tasks) were modified. The revised requirements are aimed at developing students' creative thinking in accordance with the levels of interconnectedness between core and subject-specific competencies established in the subject standard for mathematics.

Keywords: Reproductive, productive, creative level, critical and creative thinking, giftedness.

Бүгүнкү күндө билим берүү системасында кенири маанидеги реформалоо жүрүп жаткан чак. Күчкө кирген билим берүү стандарттары педагогдун алдында башка багыттарды коюп жатат.

Билим берүүнүн артыкчылыктуу маселелеринен болуп, курчап турган дүйнөнүн тез өзгөрүп жаткан шарттарына окуучуларды даярдоо, алардын өз алдынча чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүн сынчыл ой жүгүртүү жана жаңы билимдерди алуу жөндөмдөрүн өстүрүү, ошондой эле аларды келечектеги кесиптик жана турмуштук ийгиликтерге жетүүсү үчүн керектүү болгон көндүмдөр менен камсыз кылуу керек.

Адегенде, чыгармачыл ой жүгүртүү түшүнүгүн тактап алсак:

Эгерде ой жүгүртүү – интеллекттин интегратору болсо, анда чыгармачыл ой жүгүртүү жалпыланган жана жогорку ой жүгүртүү формасы катары импульсивдүү жана ассоциативдик процесстердин биримдигине негизделүү менен бирге бул интеграциянын куралы, акыл-эс функцияларын системалаштыруу жана өз ара камтуу каражаты болуп саналат. Бул чыгармачыл ой жүгүртүүнүн адаптивдик жаратылышын баса белгилейт – бул адамдын интеллектуалдык функцияларынын бүтүндөй системасын толук өнүктүрүү үчүн зарыл шарт [1, 88б.].

“Чыгармачыл ой жүгүртүү” түшүнүгү психологиялык терминдердин арасында өзгөчө орунду ээлейт, ал бир жактан, чыгармачылык түшүнүгү менен ажырагыс байланышта болуу менен бирге, зээндүүлүк, шыктуулук жана жөндөмдүүлүк жөнүндө кеп козголгондо айтылса, экинчи жактан чыгармачыл ой жүгүртүү башка психологиялык түшүнүктөрдөн жетишээрлик дифференцирленбеген жана так аныкталбаган, аз изилденген бойдон калат. Чыгармачыл ой жүгүртүүнүн жалпы психологиялык мүнөздөмөлөрү да өзү менен өзү бир нече себептерге бйланыштуу көйгөй болуп саналат. Биринчиден, чыгармачыл ой жүгүртүү чыгармачылык глобалдуу түшүнүгүнө кирген, айрым изилдөөлөрдө авторлор чыгармачылык менен чыгармачыл ой жүгүртүүнү теңдештиришип келет, атап айтсак, Г.С. Альшуллердин, Н. Н. Вересовдун эмгектери. МЭ.Боно, Н.Семеновдор [10], [11]

Эгер ой жүгүртүү интеллекттин интегратору болсо, анда чыгармачыл ой жүгүртүү ой жүгүртүүнүн жалпыланган жана жогорку формасы болуп саналуу менен персеверативдүү жана ассоциативдүү процесстердин биримдигине негизделүү аркылуу ошол интеграциянын инструменти, психикалык функциялардын бири-бирине өз ара камтуу

жана системалаштыруу каражаты болуп эсептелет. Ал чыгармачыл ой жүгүртүүнүн адаптивдүү жаратылышын белгилейт – ал адамдын интеллектуалдык функцияларынын бардык системалардын толук камдуу өнүгүшүнүн зарыл шарты болуп саналат [2, 259б.]

Психологиялык көз-караштарды жалпылап, чыгармачыл ой жүгүртүү жөн гана кошумча жөндөм эмес, ал инсандын интеллектуалдык системасынын борбордук жана интеграциялоочу элементи болуп саналат деп айтууга болот:

Чыгармачыл ой жүгүртүү – бул адамдын акыл-эсинин ар кандай функцияларын системалаштыруу жана бириктирүү аркылуу турмуштук кырдаалдарга ийгиликтүү ыңгайлашууну жана толук камдуу интеллектуалдык өнүгүүнү камсыз кылган негизги механизм.

Эми, геометрия сабагын окутууда окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өстүрүү маселесине өтөлү.

Мектептин геометрия курсунун аксиоматикалык түзүлүшү окуучулардын ар кандай табият таануу теориясынын логикасын түшүнүүсүнө негиз боло алат[14].

Окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүлөрүн өстүрүүдө математика мугалимдеринин алдына төмөнкүдөй милдет коюлат:

- Окуу процессин окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү шарттарында билимдерге ээ болуу менен ар бир аракет жеңилдей тургандай уюштуруу;

- Анализ, синтез, абстрактташтыруу, жалпылоо, салыштыруу сыяктуу ой жүгүртүү ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу;

- Окуучуларды өз алдынча иштөөгө, өзүнүн оюн айтууга, божомолдорду текшерүүгө, үйрөнүлгөн фактыларды жалпылоого, жаңы кырдаалдарда билимдерди чыгармачыл колдонууга үйрөтүү [3, 68б.].

Окуучуларды ойлоноууга үйрөтүү үчүн алар иштей турган материалды терең түшүнүү маанилүү болуп эсептелет. Маселелерди чечүү аларга теорияны практика менен байланыштырууга, күнүмдүк жашоо үчүн маанилүү болгон практикалык билимдерди өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет:

- Арзаныраак жол кирени тандоо;

- Сатып алуунун баасын эсептөө;

- Белгилүү бир аралыкты басып өтүүгө кеткен убакытты эсептөө ж.б.

Маселени чыгаруу менен окуучунун логикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт жана өзүнүн оюн так, кыска билдирүүнү үйрөнөт. Көптөгөн маселелердин мазмуну илимдеги, технологиядагы жана маданияттагы жетишкендиктерди чагылдырат, бул маанилүү билим берүү фактору болуп эсептелет. Маселелерди чыгаруу көнүгүүлөрү – маселелерди чыгаруу ыкмаларын жалпылоо үчүн өтө натыйжалуу [4, 97б.].

Окуучулар, адатта, класста бир же эки ыкманы колдонуп, маселени чыгарышат. Үйгө башка ыкмалар, жолдор менен чыгаруу тапшырмасы берилет, ошол эле учурда алар колдоно турган аныктамалар жана теоремалар боюнча көрсөтмө же түшүндүрмө берилет. Башка ыкмаларды колдонуу менен чыгарылган маселелер жана далилденген теоремалар, ошондой эле чыгарылбаган маселелер консультацияларда жана ийримдерде талкууланат. Кээде окуучулар тапкан чыгаруу жолдору кыйла татаал болот, бирок билим берүү жана өнүктүрүү максаттары үчүн мындай иш абдан маанилүү: окуучулар тынымсыз изилдөөгө ынтызар жана алек болушат, үйрөнгөн теоремаларынын көптөгөн мүмкүн болгон

колдонмолорун, ошондой эле белгилүү ыкмаларды жана маселелерди чечүү ыкмаларын изилдешет [5, 86б.].

Окутуунун кайсы этабында болбосун, коюлган жана чечилген тапшырмалар ар кандай функцияларды аткарат жана бул функциялардын биринин же бир нечесинин негизги ролу динамикалуу. Ошондуктан, бул маселелердин функцияларынын бирин же бир нечесин күчөтүүгө болот. Жекече учурда, билим берүүчү мүнөздөгү тапшырмалардын өнүктүрүүчү функцияларын күчөтүүгө болот. Буга ар кандай жолдор менен, анын ичинде тапшырманын шарттарын рационалдуу түрдө жарым-жартылай өзгөртүү же тапшырманын окуу системасындагы ордун өзгөртүү аркылуу жетишүүгө болот [6, 156б.].

Идеалдуу окуучунун позициясында жалпы математикалык билим берүүнүн максаттарын мүнөздөгөн. Максаттардын бири чыгармачыл ой жүгүртүү менен байланышта: “Эгер жалпы билим берүү мектебинин бүтүрүүчүсү математикалык жактан билимдүү болсо, анда ал чыгармачыл математикалык ишмердүүлүктүн тажрыйбасына биригип, аны башка ишмердүүлүктүн түрлөрүндө колдонууга жөндөмдүү” [7, 31б.].

Математика боюнча предметтик стандартта [9, 14б.] негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрдүн байланышы төмөнкү 3 деңгээл акылуу калыптанаарын эске салсак, алар:

1. Репродуктивдүү деңгээл. Окуучулар окуу китебинде баяндалган же мугалим тарабынан сунуш кылынган математикалык материалдардын мазмунун түшүнүп, окуу китебинде иреттелген көнүгүүлөрдү чыгара алышат. Ошол окуу материалына тиешелүү темалар боюнча керектүү маалыматтарды таба алышат.

2. Продуктивдүү (жемиштүү) деңгээл. Окуучулар математикалык тапшырмаларды чыгарууда, алардын алгоритмин, маалымат берүү ыкмаларын жакшы билишет жана маселелерди чыгарууда математикалык теорияны, закондорду, формулаларды, эрежелерди туура колдонушат.

3. Чыгармачыл деңгээл. Окуучулар математикалык структуралар жана объектилердин окшоштугун жана негизги айырмачылыктарын таба алышат. Математикалык маалыматты жана өздөрүнүн иш-аракеттерин талдай алышат. Окуучулар математикалык билимдерди жана көндүмдөрдү жаңы шарттарда жана билимдин башка тармактарында көйгөйлөрдү чечүүдө колдоно алышат.

Сабакта электрондук каражаттарды колдонуу окуучулардын чыгармачылыгын, ойлорун так билдирүүгө түрткү берүү үчүн колдонулат деп [13, 163б.] эмгекте белгиленген.

Электрондук каражаттарды колдонуу аркылуу окуучулардын фантазиясы, чыгармачылыгы, идеялары натыйжалуу жеткирүү жөндөмдөрү өөрчүйт деп [12, 75б.] эмгекте белгиленген.

Геометрия китебиндеги [8] тапшырмалардан 3-деңгээлге ылайыктуу тапшырмаларды келтирүүгө аракеттенели.

1.Түз сызыктар 8-9-сүрөттөрдө сүрөттөлгөн [8, 9б.]. Сүрөттөрдү колдонуп, эки туура жана эки туура эмес сүйлөмдөрдү айткыла. Курчап турган чөйрөдөн мисал келтирип, сүрөттөгү чиймелер менен байланыштырып, мисалдарды негиздегиле.

2.[8, 11б.] 11-12-сүрөттөрдөгү айырмачылыктарды айткыла, аларды белгилеп жазгыла, чекиттердин жайгашуу ордун мүнөздөп, объектилерди байланыштыргыла.

3.[8, 306] 42-сүрөттөгү бурчтун чоңдугун өлчөөдө транспорттирдин шкаласында эсептөө башталышын кайсы чекитке коюу туура жыйынтыкка алып келет? Качан туура эмес жыйынтыкка алып келет? Жоопторуңарды негиздегиле.

4.[8, 306] 43-сүрөттө берилгендерди жазгыла, мында көрсөтүлгөн чекиттерди бурчтун жагында жаткан, ичинде, сыртында жаткандыгын белгилер аркылуу белгилеп көрсөткүлө, канча бурч бар экендигин, алардын чоңдуктарын аныктап, жазуудагы өзгөчөлүктөрүн белгилегиле.

5.[8, 356] 52-сүрөттөгү бурчтарды жазгыла, тамгаларды жазууда баш аламан жазууга болобу? Көрүп жаткан бурчтар боюнча тамгалардын комбинацияларын жазгыла, алардын чоңдуктарын өлчөгүлө, бардык учурда бурч түшүнүгү аныкталат бекен, талдагыла.

6.[8, 476] 67-68-сүрөттөрдөгү чиймелерди карап, аларды салыштырып, айырмачылыктарын сүрөттөп бергиле. Сүрөт боюнча эң аз дегенде төрт түрдүү бурчтун чоңдугун тапкыла. Ар бир бурчту табуу үчүн колдонулган геометриялык эрежелерди өзүнчө тизмектеп жазып, ал эреже эмне себептен колдонууга мүмкүн боло бургандыгын түшүндүрүп бергиле.

7.[8, 606] 9-мисалда берилген шартка ылайык, үч бурчтуктун B чокусунан биссектриса жүргүзүп, анын AB жагын жана BK биссектрисасын калтырып калган бөлүгүн өчүрүп салуу керектиги айтылып, “Кайра сүрөттү калыптандырууга болобу?” суроосунун үстүндө иштөө, жоопторун негиздөө.

Изилдөөлөр жана талдоодор көрсөткөндөй, геометрия сабагы окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн зор потенциалга ээ. Айрыкча, планиметриянын негизги түшүнүктөрү окутула баштаган 7-класстан тартып, бул жөндөмдү атайын багытталган тапшырмалар аркылуу өстүрүү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, геометрия сабагын чыгармачыл ой жүгүртүүгө багыттоо менен, биз окуучуларды келечектеги кесиптик чөйрөдө ийгиликке жетүү үчүн керектүү болгон критикалык жана инновациялык көндүмдөр менен камсыз кылышыбыз керек. Бул – билим берүүнүн заманбап талаптарына жооп берген компетенттүү инсандарды калыптандыруунун маанилүү болуп саналат. Кыргыз Республикасынын билим берүү саясаты ушул багытка кадам таштап жатат [14]

Ошол себептен 7-класста геометрия сабагын окутууну уюштурууда төмөнкү иш-аракеттерди жүргүзүү сунушталат:

- Типтүү маселелерди трансформациялоо зарылдыгы бар, себеби окуу китебиндеги стандарттуу репродуктивдүү деңгээлге туура келген тапшырмалардын берилиш шарттарын сактап, талабын өзгөртүү керек.

- Практикалык долбоордук иштерди уюштуруу зарыл, себеби геометриялык түшүнүктөрдү колдонуп, кичи долбоорлорду уюштуруу окуучулардын ар кандай материалдарды колдонуп, талдоо, өзгөртүп түзүү, көйгөйдү чечүү, санариптик куралдарды колдонуу жөндөмдөрү калыптанат

- Командада ишти жүргүзүү жана коммуникацияны ишке ашырууну пландоо. Маселелерди командада талкуулоо аркылуу, ал маселелерди чечүү гана эмес, окуучулардын бири-бирине чыгармачыл көз-караштары жана далилдери критикалык баалоосу уюштурулу менен бирге инсандык сапаттар калыптанат.

- Реалдуу кырдаалдардан маселелерди чыгартууга багыттоо. Геометриялык түшүнүктөр турмуштук мисалдарда кандайча колдонула тургандыгын окуучулардын көрүшү менен, мотивациясы, предметке кызыгуусу жогорулайт.

- Электрондук каражаттарды колдонуу. Алар окуучуларга ар кандай маалымат булактары менен иштөөгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Саиева, Л.М., Шуруха Т.А. Творческое мышление. “Мировая наука” science-j.com. - 2017. №7 (7). -С.87-89.

2. Чернецкая, Н.И. Творческое мышление как высшая форма мышления. Вестник Адыгейского государственного университета. - Выпуск 2. – 2009. -С.257-263.

3. Бекбоев, И.Б. К вопросу осуществления связи обучения математике с жизнью. – Изд. “Мектеп” : Фрунзе. -1964. -136с.

4. Бекбоев, И.Б. Задачи с практическим решением. – Изд. “Мектеп” : Фрунзе. -1967. -136с.

5. Пойа, Д. Как решать задачу. -М. 1961. -109с.

6. Тагаева, Д.А. Некоторые пути развития творческой деятельности школьников при обучении геометрии в средней школе. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -Б. 2016. №2. -С.155-158.

7. Гусев, В.А. Теория и методика обучения математике: психолого-педагогические основы. -2-е изд. -М.: Бином. Лаборатория знаний. 2014. -456с.

8. Бекбоев, И.Б., Бөрүбаева А.А., Айылчиев А.А. Геометрия: Орто мектептин 7-9-кл. үчүн окуу китеби. – Толукт., кайра иштелип, 3-бас. -Б.: Билим-компьютер. -2015. -288б.

9. Математика. Жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстар үчүн предметтик стандарт. -Бишкек. 2022. -35б.

10. Боно, Э. Нестандартное мышление. М., 2000. 224.

11. Семенов, И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач. М., 1990. 215с.

12. Абдыжалилова, Г.М., Нусупова Р.С. Башталгыч класстарда электрондук каражаттарды колдонуунун өзгөчөлүгү. ЖАМУнун жарчысы. – 2024. №2. – 73-79б.

14. Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – P. 90-96.

15. Усенов, К. Ж. Педагогические основы преподавания предмета математика и информатика в межпредметной связи / К. Ж. Усенов, Р. А. Төрөгулова, Б. Э. Тойчуева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 143-148.

*Омаралиев Абдималик Чырмашович, Омаралиева Гулбайра Абдималиковна,
Абдумиталип уулу Кубатбек*
**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖОЖДОРУНДА БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНЕ ӨЗДҮК
ИНФОРМАЦИЯЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛОО
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ**

*Омаралиев Абдималик Чырмашович, Омаралиева Гулбайра Абдималиковна,
Абдумиталип уулу Кубатбек*
**ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ СОБСТВЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ
СИСТЕМ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА**

*Omaraliev Abdimalik Chyrmashovich, Omaralieva Gulbaira Abdimalikovna,
Abdumitalip uulu Kubatbek*
**POSSIBILITIES OF INTEGRATION OF OWN INFORMATION SYSTEMS INTO THE
EDUCATIONAL PROCESS OF UNIVERSITIES OF KYRGYZSTAN**

УДК: 378.147

Аннотация: *Статья посвящена внедрению новых образовательных платформ в университетах Кыргызстана в рамках перехода на кредитную технологию обучения (КТО). Рассматриваются вызовы, с которыми сталкиваются учебные заведения при переходе от старых информационных систем к современным решениям, разработанным как внешними, так и внутренними разработчиками. Особое внимание уделено трудностям, связанным с миграцией данных, обучением пользователей и укреплением технической базы. Приводится опыт внедрения системы MyEDU в Ошском государственном университете, который может служить моделью для других вузов страны. В статье также обсуждаются перспективы развития образовательных платформ, их роль в повышении качества образования и улучшении взаимодействия между участниками образовательного процесса.*

Ключевые слова: *информационные системы, образовательные платформы, кредитная технология обучения, образовательный процесс, техническая база.*

Аннотация: *Макала Кыргызстандын университеттеринде кредиттик билим берүү технологиясына (КБТ) өтүүдө жаңы билим берүү платформаларын киргизүүгө арналган. Мында, эски маалыматтык системалардан заманбап чечимдерге өтүүдө жогорку окуу жайлары тапкан кыйынчылыктар каралат, анын ичинде тышкы жана ички адистер тарабынан иштелип чыккан системалар. Маалыматтарды көчүрүү, колдонуучуларды окутуу жана техникалык базаны күчөтүү менен байланышкан кыйынчылыктарга өзгөчө көңүл бурулат. Ош мамлекеттик университетиндеги MyEDU системасын киргизүү боюнча тажрыйба келтирилген, бул башка университеттер үчүн үлгү болууга мүмкүн. Макалада ошондой эле билим берүү платформаларынын келечектеги өнүгүү перспективасы, алардын билим берүү сапатын жогорулатуу жана билим берүү процессине катышуучулар ортосундагы өз ара аракеттешүүнү жакшыртуудагы ролу талкууланат.*

Ачык сөздөр: *информациялык системалар, билим берүү платформалары, билим берүүнүн кредиттик технологиясы, окуу процесси, техникалык баз.*

Abstract: *The article is devoted to the implementation of new educational platforms in the universities of Kyrgyzstan as part of the transition to credit technology of education (CTE). The challenges faced by educational institutions in the transition from old information systems to modern solutions developed by both external and internal developers are considered. Particular attention is paid to the difficulties associated with data migration, user training and strengthening the technical base. The experience of implementing the MyEDU system at Osh State University is given, which can serve as a model for other universities in the country. The article also discusses the prospects for the development of educational platforms, their role in*

improving the quality of education and improving interaction between participants in the educational process.

Keywords: *information systems, educational platforms, credit technology of education, educational process, technical base.*

Киришүү

Азыркы учурда жогорку окуу жайларына коюлган негизги талаптардын бири – заманбап маалыматтык технологияларды өздөштүргөн жана аларды кесиптик маселелерди чечүүдө колдоно алган адистерди даярдоо болуп саналат. Мындай даярдыктын сапаты жаңы маалыматтык программалык продуктуларды өз алдынча, эркин өздөштүрө билүү жөндөмү, билим берүүгө чыгармачыл мамиле кылуу, ошондой эле өзүн-өзү өнүктүрүүгө умтулуу менен аныкталат [11].

Кыргызстанда көптөгөн жогорку окуу жайлар 15 жылдан ашык убакыттан бери билим берүү процессин уюштуруу үчүн сырткы ИТ адистердин даяр информациялык системаларын кеңири колдонуп келишет. Мамлекет маалыматтык технологияларды жаатында “ИТ багытындагы адистер менен камсыз кылууга басым жасалган” [10, 120] информациялык платформалар аркылуу студенттик документ айлануу процессин санариптештирүү иштери 2006-жылдан баштап жүргүзүлдү. Бул системалар, ар кандай адистердин сунуштары менен, өлкөнүн окуу жайларында кеңири колдонулуп, билим берүү процессинин муктаждыктарын сезилердик деңгээлде канааттандырып келди.

Кыргызстандын жогорку окуу жайлары 2024-жылдын 27-сентябрындагы Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин № 590 токтому менен кредиттик окуу технологиясына өтүп жаткандыктан, информациялык системалардын жаңы талаптарга ылайыкташтырылуусу зарылдыгы туулду. Кредиттик окуу технологиясы студенттерге өз алдынча билим алуу траекторияларын түзүүгө жана академиялык кредиттерди топтоого мүмкүндүк берет [3].

Убакыттын талаптарына ылайык, айрым университеттер өздөрүнүн билим берүү порталдарын иштеп чыгууда, бул порталдар толук кредиттик окуу технологиясынын өзгөчөлүктөрүнө жана окуу жайлардын ички талаптарына жооп берет. Мындай платформалар билим берүү процессин натыйжалуу уюштурууга гана эмес, ошол эле учурда толук автономдуулукту камсыз кылат, анткени программалык продуктунун бардык автордук укуктары түздөн-түз билим берүү уюмуна таандык. Заманбап маалыматтык технологияларды колдонуу инженердик адистиктердин окуу процессине башкаруу системасын киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул студенттердин илимий изилдөөлөрүн өнүктүрүүгө, окутуучунун ишин интенсивдештирүүгө, ошондой эле студенттердин теориялык билимдерин сапаттуу колдонууга шарт түзөт. Бул — учурда жогорку окуу жайларынын алдында турган негизги милдеттер[9]. Жаңы платформаларды киргизүү кандайдыр бир кыйынчылыктарды камтыйт, мисалы, эски системалардан маалыматты өткөрүү, колдонуучуларды окутуу жана жаңы интерфейске көнүү сыяктуу көйгөйлөр болушу мүмкүн[5].

Информациялык системаларын киргизүү көйгөйлөрү

Кыргызстандагы университеттерде өзгөчө билим берүү платформаларын иштеп чыгуу жана киргизүү учурда бир катар техникалык жана уюштуруу боюнча кыйынчылыктар пайда болушу мүмкүн.

Жаңы система чоң көлөмдөгү маалыматтарды жаратат, бул платформанын туруктуу жана натыйжалуу иштешин камсыз кылуу үчүн күчтүү серверлердин жана ишенимдүү инфраструктуранын болушун талап кылат. Техникалык жабдуулар жетишээрлик эмес болсо, система боюнча иштөө эффективдүүлүгү төмөндөп, өзгөчө студенттерди каттоо же расписанияларды түзүү сыяктуу өзгөчө мезгилдерде системанын иштөөсүндө көйгөйлөр пайда болушу мүмкүн.

Мурдагы иштетилип келген системалардан жаңы платформага өтүү көп жылдар бою топтолгон маалыматтарды өткөрүүнү талап кылат: окутуучулардын, студенттердин, окуу жүктөмдөрүнүн жана дисциплиналардын маалыматтары. Автоматташтырылган маалыматтарды өткөрүү процессинде катачылыктар болушу мүмкүн. Бул каталар автоматтык түрдө негизги маалымат базасына түшүп, өзүнчө текшерүү жана оңдоштуруу этаптарын талап кылат [7].

Жаңы платформаны ийгиликтүү киргизүү үчүн технологиялык даярдык гана эмес, ошондой эле маалыматтарды миграциялоонун так планы, алдын ала алардын тазалангандыгы, ошондой эле өтүү процессинин бардык этаптарында сапаттуу техникалык жана методикалык колдоо талап кылынат.

Колдонуучулардын даярдыгынын жетишсиздиги

Жаңы билим берүү платформаларын киргизүүдө мүмкүн болгон кыйынчылыктардын бири – окутуучуларды жана студенттерди жетиштүү деңгээлде платформаны өздөштүрө албаганы болушу мүмкүн. Процесс туура уюштурулган учурда система менен иштешүү көп убакытты албашы керек, бирок практикада бир катар кыйынчылыктар пайда болушу мүмкүн.

Кээ бир колдонуучулар негизги санариптик көндүмдөрдүн жана мындай системалар менен иштөө тажрыйбасынын жетишсиздигинен кыйынчылыктарга туш болушу күтүлүүдө. Мындай кыйынчылыктар, адатта, көп жылдар бою өзүнө тааныш болгон система менен иштеп келген окутуучуларда өздөштүрүү боюнча кыйынчылыктарды пайда кылышы мүмкүн. Ошондуктан “санариптик сабаттуулугун өнүктүрүүсү жана маалыматтык чөйрөдө коопсуз жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруусу зарыл” [11, 125].

Мындай тобокелдиктерди азайтуу үчүн университеттер алдын ала колдонуучуларды окутуу, колдоо жана мотивациялоо боюнча стратегияларды иштеп чыгышы керек, ошондой эле жаңы платформага өтүүнү мүмкүн болушунча ыңгайлуу кылып уюштуруу керек [8].

Техникалык ресурстарды өнүктүрүү

Кыргызстандагы көптөгөн университеттердин техникалык базасы жалпы алганда билим берүү платформаларын натыйжалуу колдонуу үчүн талаптарга жооп берет, б.а. керектелүүчү эсептөө кубаттуулугу, заманбап программалык камсыздоо жана туруктуу интернет байланышы менен камсыздалган. Сервердик ресурстар чоң көлөмдөгү маалыматтарды иштеп чыгууга жана системанын үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Өзгөчөлөнгөн жабдуулардын болушу колдонмолорду натыйжалуу тестилоөгө жана жайылтууга жардам берет.

Программалык системаларды иштеп чыгуу жана колдоо үзгүлтүксүз жаңыртууларды жана тестилөөнү талап кылат, анткени убакыт өтүшү менен жаңы катачылыктар пайда болуп, колдонуучулардын талаптары өзгөрүп, технологиялар жаңыртылып турат. Системанын туруктуу иштешин камсыз кылуу үчүн разработчиктер пайда болгон маселелерди дароо аныктап, жок кылышы керек, андан соң коопсуздугун жана натыйжалуулугун сактоо үчүн иштеши керек. Туура мониторинг жүргүзүү жана аткаруу жөндөмдүүлүгүн анализдөө мүмкүн болгон бузулууларды алдын ала болжолдоого жана аларды болтурбоо боюнча чараларды көрүүгө жардам берет. Мындай ыкма платформанын жогорку сапатын жана колдонуучулардын учурдагы муктаждыктарына жооп берүүсүн камсыз кылат.

Кыргызстандагы башка университеттердин тажрыйбасы

2024–2025-окуу жылынан баштап Ош мамлекеттик университетинде MyEDU сыяктуу билим берүү платформаларын толук кандуу үйрөнүүгө арналган иш-чаралар жана семинарлар активдүү өткөрүлүп жатат. ОшМУнун бул тажрыйбасы билим берүү процессин санариптик технологиялар аркылуу модернизациялоону максат кылган башка окуу жайлар үчүн үлгү боло алат.

Кышкы каникул учурунда ОшМУнун окутуучулары үчүн MyEDU системасын терең үйрөнүүгө багытталган атайын семинарлар уюштурулду. Бул жолугушууларда окутуучулар жаңы куралдар жана платформаны колдонуу методикасын гана үйрөнбөстөн, тажрыйба алмашып, мыкты практикаларды талкуулашты жана санариптик технологияларды билим берүү процессине интеграциялоону чечишти. Бул тажрыйба, окутуучулардын жана студенттердин муктаждыктарын эске алуу менен, ошондой эле ушундай системаларды киргизүүгө аракет кылган башка университеттер үчүн да пайдалуу болушу мүмкүн.

Маалымат алмашуу жана өз ара аракеттенүү үчүн MyEDU системасына арналган атайын мессенджер тобу түзүлүп, ОшМУнун окутуучулары учурдагы жаңылыктарды алуу, тажрыйба алмашуу жана келип чыккан кыйынчылыктарды чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту. Бул өз ара аракеттенүүнүн форматын, окутуучулар жана студенттер ортосундагы байланыштарды жеңилдетүү үчүн башка университеттер тарабынан да колдонууга болот.

ОшМУнун жетекчилиги жаңы платформаны үйрөнүүгө активдүү колдоо көрсөтүүдө, анын киргизилиши жана натыйжалуу колдонулушу үчүн бардык керектүү шарттарды түзүп жатат. Бул комплекстүү ыкма окутуучуларга санариптик каражаттарды ишенимдүү үйрөнүүгө жана билим берүү процессинде натыйжалуу колдонууга мүмкүндүк берет.

Кыргызстандын башка университеттери бул тажрыйбаны колдонуп, жаңы санариптик системаларды ийгиликтүү киргизүү үчүн пайдалана алышат. Үзгүлтүксүз колдоо, үйрөнүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү жана жаңы форматтарга ачык болуу окуу жайларга мындай платформаларды билим берүү процессине киргизүүгө ошону менен эле бирге аны заманабап жана натыйжалуу кылууга жардам берет.

Колдонуу өзгөчөлүктөрү жана анын келечектеги өнүгүшү

Өзүнүн билим берүү платформасын иштеп чыгуу жана киргизүү Кыргызстандагы университеттер үчүн билим берүү процессин оптималдаштырууга кенен мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Келечекте мындай системалар окутуучулардын жана

студенттердин муктаждыктарына ийкемдүү түрдө ылайыктап, окуу материалдарын башкарууну натыйжалуу жүргүзүүгө, күнүмдүк тапшырмаларды автоматташтырууга жана билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын ортосундагы өз ара аракеттенүүнү жакшыртууга жардам берет.

Бул система университеттерде санариптик маданияттын өнүгүүсүнө жана бирдиктүү билим берүү мейкиндигинин түзүлүшүнө шарт түзөт, ал эми бул өз кезегинде билим берүүнүн сапатын жогорулатат. Бул окуу процесстин айкындуулугун, ыңгайлуулугун жана бардык катышуучулар үчүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылат.

Мындай платформалардын интерфейси колдонуучулар үчүн ыңгайлуу болот, анын ичинде окутуучулар жана студенттер да колдонууга жеңил болот. Система окуу материалдарын оңой башкарууга, студенттердин окуу жетишкендигин көзөмөлдөөгө жана жадыбал менен катар жүрүүгө мүмкүндүк берет. Мындай платформалар ар кандай түзмөктөрдө иштеш үчүн адаптацияланат, ошондуктан алардын жеткиликтүүлүгү жана мобилдүүлүгү камсыз кылынат.

Келечекте билим берүү платформалары студенттердин окуу жетишкендигин натыйжалуу көзөмөлдөп, окутуучуларды башкарууга жана отчеттуулукту түзүүгө жардам берет. Бул функциялар билим берүү процессин уюштурууну жакшыртууга, административдик жүктөмдү азайтууга жана билим берүү ишмердигинин айкындуулугун жогорулатууга шарт түзөт.

Мындай платформалардын университеттер үчүн сунуш кылган негизги мүмкүнчүлүктөрү:

- Билим берүү процессин башкарууну натыйжалуу жүргүзүү;
- Студенттер, окутуучулар жана администрация ортосундагы өз ара аракеттенүүнү жеңилдетүү;
- Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу.

Келечекте мындай платформалардын өнүгүшү менен билим берүү процесси натыйжалуу болот, студенттер, окутуучулар жана администрациянын ортосундагы өз ара байланыш жеңилдейт жана билим берүү тармагында жалпы сапат жогорулайт.

Билим берүү системаларын жогорулатуу жана интеграциялоо

Жаңы информациялык системаны университеттерде киргизүүдө маанилүү кадамдардын бири – анын бардык функцияларын билим берүү процессинде тестирилөө жана интеграциялоо болуп саналат. Бул этаптын башталышы кыйынчылыктар менен коштолуусу мүмкүн, бирок убакыттын өтүшү менен система билим берүү процессине чоң жакшыртууларды алып келери айкын болуп калат. Бул процессте маанилүү аспект – технологияны университеттин өзгөчөлүктөрүн жана муктаждыктарын эске алуу менен тең салмактуулукту киргизүү.

Система, университетке киргизилгенде, бир нече этаптан өтөт: анын функционалдуулугун чектелген факультеттерде сыноодон баштап, бардык деңгээлдерде билим берүү процесстери үчүн толук иштетүүгө өтүү. Бул оптималдуу иштөө процессин түзүүгө жана мүмкүн болгон кемчиликтер же көйгөйлөр менен байланышкан тобокелдиктерди азайтууга жардам берет.

Мындан тышкары, колдонуучулардын пикирлерине жооп берүү менен жаңы системаны киргизүү дайыма жаңыртуулар жана жакшыртуулар менен коштолушу керек.

Студенттердин жана окутуучулардын талаптарына негизделген жаңы функциялар жана мүмкүнчүлүктөрдү кошуу, системаны убакыттын өтүшү менен натыйжалуу жана билим берүү муктаждыктарына ылайыкташтырат. Маанилүү учур – оо бул программа ишке киргизилип бүткөндөн кийин да анын функционалдуулугун үзгүлтүксүз жакшыртып туруу, бул үчүн туруктуу колдоо жана ишке ашыруулар талап кылынат.

Эски маалыматтарды интеграциялоо

Жаңы маалыматтык системаны киргизүүдө маанилүү тапшырмалардын бири – бул мурдагы системадан эски маалыматтарды интеграциялоо. Бул процесс маалыматты жаңы системага өткөрүп берүүдө анын бүтүндүгүн жана тактыгын сактап калуу жана анын көчүрүлүшү учурунда пайда болушу мүмкүн болгон катачылыктарды болтурбоо үчүн уюштурулушу керек.

Бул үчүн көчүрүлө турган маалыматтар кылдат текшерилип, даярдалып жана бул процессти этап-этабы менен жүргүзүү максатка ылайыктуу болот. Бул туура эмес жазуулардын иреттелген, кайталанган маалыматтардын алынып салынганын жана жетишпеген маалыматтардын такталышын камтыйт. Маалыматтарды көчүрүүдө ар бир этапта сапатты көзөмөлдөө каралган болушу керек, бул каталардын алдын алып, жаңы системада маалыматтын туура көрсөтүлүшүнүн тобокелдиктерин азайтат.

Бул процессте маалыматтарды көчүрүүгө катышкан кызматкерлер үчүн жаңы талаптар, системага иштөө ыкмалары жана сакталууга тийиш болгон стандарттар менен таанышуу үчүн семинарларды уюштуруу пайдалуу болушу мүмкүн. Мындай семинарлар кызматкерлердин квалификациясын жогорулатып, маалыматтарды көчүрүү процессин сапаттуу уюштурууга жардам берет.

Мындан тышкары, интеграциянын бардык этаптарында мониторинг механизмдери каралган болушу маанилүү. Бул мүмкүн болгон каталарды таанып, аларды тез арада оңдоого жардам берет, бул эски маалыматтарды жаңы система менен ийгиликтүү интеграциялоону камсыздайт жана маалыматтын туура эместиги менен байланышкан көйгөйлөрдүн тобокелдигин минимизациялайт.

Демек, эски маалыматтарды жаңы система менен интеграциялоо процесси – бул комплекстүү маселе, окутуу иш-чаралары жана сапаттын туруктуу көзөмөлүн талап кылган комплекстүү тапшырма.

Жыйынтык

Кыргызстандын университеттеринин билим берүү процессине жаңы информациялык системаны интеграциялоо билим берүүнү санариптештирүүдө маанилүү кадам болуп саналат. Техникалык кыйынчылыктар жана колдонуучулардын адаптациясы сыяктуу чакырыктарга карабастан, системаны толук кандуу киргизүү билим берүү процесстерин олуттуу жакшыртат, алардын натыйжалуулугун жана ачыктыгын арттырат. Жогорудагы жумуштун ийгилиги үчүн туруктуу колдоо, колдонуучуларды окутуу жана системаны үзгүлтүксүз өнүктүрүү сыяктуу маанилүү факторлор бар, бул окутуучулар менен студенттер ортосундагы өз ара аракеттешүүнү жакшыртып, билим берүү чөйрөсүндө санариптик маданияттын өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Келечекте система өнүгүүнү улантып, анын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет жана кредиттик технологияларды колдойт, бул билим берүү процесстерин дагы

да ийкемдүү жана заманбап билим берүү стандарттарына ылайыкташтырат. Адистердин тобунун катышуусу менен системаны үзгүлтүксүз жаңыртып туруу, анын университеттердин актуалдуу муктаждыктарына ылайык келүүсүн камсыздайт жана билим берүү процесстеринин уюштурулушун жакшыртууга жардам берет. Бүгүнкү күндө адам ишмердүүлүгүнүн бардык тармактарын компьютерсиз элестетүү мүмкүн эмес. Ошондуктан тез өнүгүп жаткан автоматташкан дүйнөдө бүтүрүүчү компьютердик программалар менен иштөөгө даяр болушу керек [10]. Окумуштуулар белгилеп кеткендей “азыркы учурда жаңы инновациялык технологиялар пайда болууда (генеративдүү ЖИ; АРІге негизделген ачык байланыш; DLT) кванттык жана чекке жакын эсептөөлөр” [177]. Ошондуктан ИКТ компетенцияларга ээ болуусу заманбап коомдун талабы болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Аркабаев, Н.К., Назарбек кызы Т., Орозбаева А.С. Иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү колдонуу жана алардын заманбап санариптик технологиялардагы ролу // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – № 3. – С. 96–106.

2. Исаков, Р. М., Курманалиев С. Ж. Использование образовательных платформ в вузах Кыргызстана: опыт и перспективы / Р. М. Исаков, С. Ж. Курманалиев // Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына. – 2022. – Т. 9, № 1. – С. 15-27.

3. Кабинет Министров Кыргызской Республики. Постановление от 27 сентября 2024 г. № 590 «О переходе на кредитную технологию обучения в учреждениях высшего образования Кыргызстана». – Бишкек, 2024. – 8 с.

4. Мусабеков, А. Р. Информационные системы в образовательном процессе: от традиционных платформ к инновационным решениям / А. Р. Мусабеков // Вопросы цифровизации образования. – 2022. – Т. 18, № 3. – С. 34-48.

6. Мирзакова, Т. А. Цифровизация образовательного процесса в университетах Кыргызстана: проблемы и решения / Т. А. Мирзакова // Журнал информационных технологий в образовании. – 2023. – Т. 12, № 2. – С. 45-58.

7. Молдоярлов, У.Д., Ажибекова А.Т., Капарова А.А. Жогорку окуу жайларында электрондук билим берүү ресурстарын түзүүдө заманбап CMS кыймылдаткычтарын пайдалануу // Наука. Образование. Техника. – 2016. – №1. – С. 62–67.

8. Омаралиев, А.Ч., Кадырова Б.С. Проблемы использования информационных технологий в школах Кыргызстана // XI Назаровские педагогические чтения: материалы международной научно-методической конференции, посвященные 90-летию профессора М.Н. Назарова. – Ош: Ошский государственный университет, 2024. – С. 317–322.

9. Омаралиева, Г. А. (2020). Проблемы и возможности дистанционного обучения в вузах и школах Кыргызстана // Вестник Ошского государственного университета, 1-4, 186–191.

10. Усенов, К. Ж., Токоева, Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата / К. Ж. Усенов, Г. С. Токоева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – No. 2(64). – С. 250-254.

11. Термечикова, А. М. Болочок башталгыч класстын мугалимдеринин мкт компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо методикасы / А.М.Термечикова //

Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – №. 3(65). – С. 125-130.

12. Воробьев, А.Е., Торогелдиева А.Б., Воробьев К.А. научный анализ эволюции FINTECH / Воробьев, А.Е., Торогелдиева А.Б., Воробьев К.А. // Вестник Жалал-Абадского государственного университета 2025 № 3-2. – С. 170-177.

Атаярова Нуржан Керимбековна, Акматалиева Айнура Жеңишбековна
ОРТО МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН РУХАНИЙ-АДЕПТИК ЖАКТАН
ТАРБИЯЛООДО ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ
Атаярова Нуржан Керимбековна, Акматалиева Айнура Жеңишбековна
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ
ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ
Atayarova Nurzhan Kerimbekovna, Akmataliyeva Ainura Zhenishbekovna
THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF FOLK PEDAGOGY IN THE SPIRITUAL AND
MORAL EDUCATION OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

УДК 37.013:398

Аннотация. Бул изилдөөнүн актуалдуулугу глобалдашуу, санариптештирүү жана салттуу баалуулуктардын алсырашы шартында орто мектеп окуучуларынын руханий жана адеп-ахлактык негиздерин чыңдоо зарылдыгынан келип чыгат. Заманбап билим берүү чөйрөсү адеп-ахлактык жоопкерчиликтин төмөндөшү, улууларга болгон урмат-сыйдын жоголушу жана баалуулуктар системаларынын бурмаланышы сыяктуу көйгөйлөргө барган сайын туш болууда, бул улуттук маданиятка негизделген натыйжалуу билим берүү ресурстарын издөөнү талап кылат. Изилдөөнүн максаты - орто мектеп окуучуларынын руханий жана адеп-ахлактык тарбиясында элдик педагогиканын ролун жана маанисин аныктоо жана анын заманбап билим берүү чөйрөсүндөгү педагогикалык натыйжалуулугун аныктоо. Изилдөөдө педагогикалык эксперимент, анкета, байкоо, тесирлөө жана фольклордук жана этнопедагогикалык материалдардын мазмунун талдоо ыкмалары колдонулган. Изилдөөгө 6–9-класстардын 180 окуучусу, эксперименталдык жана контролдук топторго бөлүнгөн, ошондой эле жалпы билим берүүчү мектептердин 24 мугалими катышкан. Изилдөөдө элдик педагогиканын элементтерин (элдик жомоктор, макал-лакаптар, салттар жана улуу муундун жүрүм-турумунун мисалдары) системалуу түрдө колдонуу негизги руханий жана адеп-ахлактык сапаттарды бир топ жогорулаткандыгы аныкталган. Эксперименталдык топто улууларды сыйлоо 52,2%дан 76,7%га, жоопкерчилик 48,9%дан 72,2%га, чынчылдык 50,0%дан 74,4%га, коллективизм 46,7%дан 70,0%га, ал эми эмгекчилдик 51,1%дан 75,6%га чейин өскөн. Руханий жана адеп-ахлактык өнүгүү деңгээли төмөн окуучулардын үлүшү 26,7%дан 8,9%га чейин төмөндөгөн, ал эми контролдук топто олуттуу өзгөрүүлөр байкалган эмес.

Изилдөөнүн практикалык мааниси алынган жыйынтыктарды орто мектептерде билим берүү программаларын иштеп чыгууда, ошондой эле мугалимдер жана класс жетекчилери үчүн билим берүү процессине элдик педагогиканы интеграциялоого багытталган методикалык сунуштарды даярдоодо колдонуу мүмкүнчүлүгүндө жатат.

Негизги сөздөр: Руханий баалуулуктар, адеп-ахлактык өнүгүү, элдик каада-салттар, инсандык өнүгүү, мектеп окуучулары, маданий мурас, адеп-ахлактык тарбия, педагогикалык технологиялар, этномаданий мамиле.

Аннотация. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью укрепления духовно-нравственных основ личности учащихся средней школы в условиях глобализации, цифровизации и ослабления традиционных *hooking* ценностей. Современная образовательная среда всё чаще сталкивается с проблемами снижения моральной ответственности, утраты уважения к старшим и деформации ценностных ориентиров, что требует поиска эффективных воспитательных ресурсов, укоренённых в национальной культуре. Целью исследования является выявление роли и значения народной педагогики в системе духовно-нравственного воспитания учащихся средней школы и определение её педагогической эффективности в современных условиях образования.

В работе использовались методы педагогического эксперимента, анкетирования, наблюдения, тестирования и контент-анализа фольклорных и этнопедагогических материалов. В исследовании приняли участие 180 учащихся 6–9 классов, разделённых на экспериментальную и контрольную группы, а также 24 учителя общеобразовательных школ. В результате исследования установлено, что систематическое использование элементов народной педагогики (народные сказки, пословицы, традиции, примеры поведения старшего поколения) обеспечивает значительный рост ключевых духовно-нравственных качеств. В экспериментальной группе уровень уважения к старшим увеличился с 52,2% до 76,7%, ответственности — с 48,9% до 72,2%, честности — с 50,0% до 74,4%, коллективизма — с 46,7% до 70,0%, а трудолюбия — с 51,1% до 75,6%. Доля учащихся с низким уровнем духовно-нравственного развития снизилась с 26,7% до 8,9%, тогда как в контрольной группе существенных изменений не наблюдалось.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов при разработке программ воспитательной работы в средней школе, а также при подготовке методических рекомендаций для учителей и классных руководителей, ориентированных на интеграцию народной педагогики в образовательный процесс.

Ключевые слова: духовные ценности, нравственное развитие, народные традиции, воспитание личности, школьники, культурное наследие, моральное воспитание, педагогические технологии, этнокультурный подход.

Abstract. The relevance of this study stems from the need to strengthen the spiritual and moral foundations of secondary school students in the context of globalization, digitalization, and the weakening of traditional values. The modern educational environment is increasingly confronted with the challenges of declining moral responsibility, loss of respect for elders, and the distortion of value systems, necessitating the search for effective educational resources rooted in national culture. The aim of the study is to identify the role and significance of folk pedagogy in the spiritual and moral education of secondary school students and determine its pedagogical effectiveness in the modern educational environment. The study utilized methods of pedagogical experimentation, questionnaires, observation, testing, and content analysis of folklore and ethnopedagogical materials. The study involved 180 students in grades 6–9, divided into experimental and control groups, as well as 24 general education school teachers. The study found that the systematic use of folk pedagogy elements (folk tales, proverbs, traditions, and examples of older generation behavior) significantly increased key spiritual and moral qualities. In the experimental group, respect for elders increased from 52.2% to 76.7%, responsibility from 48.9% to 72.2%, honesty from 50.0% to 74.4%, collectivism from 46.7% to 70.0%, and diligence from 51.1% to 75.6%. The proportion of students with low levels of spiritual and moral development decreased from 26.7% to 8.9%, while no significant changes were observed in the control group.

The practical significance of the study lies in the potential use of the obtained results in developing educational programs in secondary schools, as well as in preparing methodological

recommendations for teachers and homeroom teachers aimed at integrating folk pedagogy into the educational process.

Keywords: *spiritual values, moral development, folk traditions, personality development, schoolchildren, cultural heritage, moral education, pedagogical technologies, ethnocultural approach.*

Киришүү

Глобалдашуу, маалыматтын каныккандыгы жана баалуулуктар системаларынын өзгөрүшү шартында жаш муундарды руханий жана адеп-ахлактык тарбиялоо маселеси азыркы учурда өзгөчө маанилүү ролду ойнойт. Бүгүнкү күндөгү орто мектеп окуучулары салттуу маданий көрсөтмөлөр көп учурда массалык маданияттын стандартташтырылган моделдери менен алмаштырылып, адеп-ахлактык баалуулуктардын алсырашына, улууларга болгон урмат-сыйдын жоголушуна жана социалдык жоопкерчиликтин төмөндөшүнө алып келген чөйрөдө тарбияланышат. Ошондуктан, билим берүү мекемелери билим берүүнүн мейкиндиги катары гана эмес, ошондой эле инсандын руханий жана адеп-ахлактык негиздерин өнүктүрүүнүн негизги институту катары да каралууда. Бул көйгөйдү чечүүнүн эң натыйжалуу ресурстарынын бири - элдик педагогика, ал улуттук салттарга, үрп-адаттарга жана жамааттык баалуулуктарга негизделген кылымдар бою топтолгон билим берүү тажрыйбасына таянат.

Адам моралдык мыйзамдар боюнча башкалардан жакшылыкты күтөт жана өзү да жакшылыкты эстеп, кылышы керек. Жакшылыкты мажбурлап жасатуу мүмкүн эмес болсо да, бул түшүнүк жооп катары белгилүү бир ыраазычылыкты талап кылат[23].

Педагогикадагы заманбап изилдөөлөр руханий жана адеп-ахлактык тарбия маданий жактан шартталышы жана улуттук салттарга негизделиши керектигин баса белгилейт. Ошентип, В. А. Слостениндин жана И. Ф. Харламовдун эмгектеринде билим берүү процесси баланын маданий калыптануу чөйрөсү менен шайкеш келгенде туруктуу адеп-ахлактык көз караштар эң натыйжалуу өнүгөөрү белгиленет. Этнопедагогика концепциясын иштеп чыккан Г.Н. Волков да ушул сыяктуу позицияны ээлеп, элдик салттарды адеп-ахлактык тандоого жана социалдык жоопкерчиликке жөндөмдүү инсанды өнүктүрүүнүн негизи катары карайт. Акыркы жылдары элдик педагогикага руханий жана адеп-ахлактык тарбиянын булагы катары кызыгуу бир топ өстү. Заманбап авторлордун изилдөөлөрү макал-лакаптарды, элдик жомокторду, ырым-жырымдарды, каада-салттарды жана элдик турмуштан алынган мисалдарды колдонуу мектеп окуучуларында үй-бүлөгө болгон урматтоону, эмгекчилдикти, чынчылдыкты жана патриотизмди өнүктүрүүгө салым кошоорун көрсөтүп турат. Бир катар изилдөөлөрдө элдик маданияттын элементтерин билим берүү процессине кошуу окуу материалын эмоционалдык кабылдоону күчөтүп, адеп-ахлак нормаларын тереңирээк өздөштүрүүгө өбөлгө түзөрү баса белгиленет. Орто мектептин контекстинде өспүрүм курак баалуулуктардын интенсивдүү калыптануу мезгили экени өзгөчө маанилүү. Заманбап психологдор жана педагогдор белгилегендей, дал ушул куракта социалдык нормалар кайра каралып, жеке көрсөтмөлөр изделет. Баланын маданий тажрыйбасына тиешелүү сүрөттөргө, символдорго жана жашоо мисалдарына негизделген элдик педагогика окуучуларга жакшылык жана жамандык, жоопкерчилик жана милдет категорияларын түшүнүүгө жардам берип, адеп-ахлактык "компас" катары кызмат кыла алат.

Руханий жана адеп-ахлактык тарбия теориясынын активдүү өнүгүшүнө карабастан, илимий адабияттарда элдик педагогиканы орто мектептердеги билим берүү процессине практикалык интеграциялоого арналган системалуу изилдөөлөр дагы эле жетишсиз. Көпчүлүк изилдөөлөр элдик педагогиканы тарыхый жана маданий кубулуш катары же кошумча билим берүү ресурсу катары карайт, аны заманбап мектеп билим берүүдө колдонуу механизмдери так методологиялык жактан иштелип чыкпаган. Бул элдик педагогиканын теориялык потенциалындагы жана анын иш жүзүндөгү окутуу практикасындагы боштукту көрсөтүп турат. Ушул жагынан алганда, бул изилдөөнүн максаты - орто мектеп окуучуларынын руханий жана адеп-ахлактык тарбия системасындагы элдик педагогиканын ролун жана маанисин талдоо жана аны заманбап билим берүү процессинде натыйжалуу колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо болуп саналат.

Дүйнөлүк дидактиканын андан ары өнүгүү багыттарына, педагогикалык системалардагы окуу процессин активдештирүүнүн бир катар фундаменталдуу жоболоруна, алар ар кандай доорлорго таандык экенине карабастан негизденбей коюга болбойт[21].

Адабиятка сереп

Инсандын руханий жана адеп-ахлактык тарбиясы көйгөйү заманбап педагогикалык илимде борбордук орунду ээлейт, анткени ал жаш муундагы баалуулук багыттарынын, жарандык позициянын жана социалдык жоопкерчиликтин калыптанышы менен түздөн-түз байланыштуу. В. А. Слостениндин жана И. Ф. Харламовдун эмгектеринде билим берүү коомдун маданиятына жана адеп-ахлагына карата нейтралдуу боло албастыгы баса белгиленет: ал муундардын уландысын камсыз кылган тарыхый жактан калыптанган руханий жана адеп-ахлактык салттарга негизделиши керек.

Г. Н. Волков элдик педагогика теориясынын өнүгүшүнө олуттуу салым кошуп, "этнопедагогика" түшүнүгүн илимий жүгүртүүгө киргизип, аны педагогикалык илимдин өз алдынча тармагы катары негиздеген. Анын айтымында, элдик педагогика - бул элдин салттуу маданиятында иштелип чыккан жана үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды, оозеки элдик чыгармаларды, үй-бүлөлүк жана жамааттык тарбиялоо формаларын камтыган тарбиялык куралдардын системасы. Волков элдик педагогиканы улууларды сыйлоо, эмгекчилдик, коллективизм жана жоопкерчилик сыяктуу адеп-ахлактык сапаттарды өнүктүрүүнүн маанилүү булагы катары караган.

Л. И. Божович жана Б. Т. Лихачевдин изилдөөлөрү руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктар эмоционалдык жактан маанилүү сүрөттөр жана реалдуу турмуштук мисалдар менен бекемделгенде эң натыйжалуу өздөштүрүлөрүн көрсөтүп турат. Бул контексте жомокторго, макал-лакаптарга, уламыштарга жана элдик салттарга негизделген элдик педагогика балдардын элестетүү ой жүгүртүүсүнө жана жеке тажрыйбасына кайрылгандыктан, жогорку билим берүү потенциалына ээ.

Заманбап авторлор элдик маданияттын элементтерин билим берүү процессине киргизүү мектеп окуучуларында улуттук өзгөчөлүктүн өнүгүшүнө жана маданий мурасты урматтоого салым кошоорун баса белгилешет. Ошентип, маданий багыттагы педагогика жаатындагы изилдөөчүлөр элдик салттарды жана үрп-адаттарды киргизүү окуучуларга күчтүү адеп-ахлактык мамилелерди жана өз маданиятына таандык болуу сезимин өнүктүрүүгө жардам

берерин белгилешет. Изилдөөнүн өзүнчө багыты өспүрүмдөрдүн руханий жана адеп-ахлактык тарбиясына арналган. Психологиялык жана педагогикалык изилдөөлөр орто мектеп курагы дүйнө таанымдардын жана баалуулуктар системаларынын өнүгүшүндөгү маанилүү мезгил экенин көрсөтүп турат. Бул мезгилде окуучулар жүрүм-турумдун адеп-ахлактык үлгүлөрүнө өзгөчө кабыл алышат, ошондуктан мектепте элдик педагогиканы колдонуу өзгөчө актуалдуу.

Ошол эле учурда, илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, элдик педагогиканын маанисин теориялык жактан таанууга карабастан, аны заманбап орто мектептерде практикалык колдонуу жетишсиз системалаштырылган бойдон калууда. Көпчүлүк изилдөөлөр элдик каада-салттардын тарбиялык потенциалын сүрөттөө менен гана чектелип, аларды билим берүү процессине интеграциялоонун так ыкмаларын сунуштабайт. Бул мектеп окуучуларын руханий жана адеп-ахлактык тарбиялоодо элдик педагогиканы колдонуунун илимий жактан негизделген ыкмаларын иштеп чыгууга багытталган андан аркы изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ошентип, илимий булактарды карап чыгуу бизге элдик педагогиканын руханий жана адеп-ахлактык тарбиянын каражаты катары өтө маанилүү экендиги жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет, ошол эле учурда аны заманбап мектеп чөйрөсүндө тереңирээк жана практикалык жактан изилдөө зарылдыгын аныктайт.

Материалдар жана методдор

Изилдөөнүн материалы жалпы билим берүүчү мектептердеги окуучулардын руханий жана адеп-ахлактык тарбиялоо практикасын изилдөө учурунда алынган маалыматтарга, ошондой эле окутуу жана үйрөнүү процессинде колдонулган элдик педагогиканын тексттерине жана элементтерине негизделген. Изилдөөгө Бишкектеги жана Чүй облусундагы үч орто мектептин 6–9-класстарынын окуучулары катышкан. Жалпы тандоонун көлөмү 12 жаштан 15 жашка чейинки 180 окуучуну түзгөн. Мындан тышкары, изилдөөгө 24 гуманитардык илимдер мугалими жана класс жетекчиси катышкан. Изилдөөнүн эмпирикалык этабы 2024–2025-окуу жылында жүргүзүлдү. Элдик педагогикалык мазмундун булактары катары макал-лакаптар, элдик жомоктор, уламыштар, оозеки салттар, ошондой эле салттуу үрп-адаттар жана мектеп практикасында колдонууга ылайыкташтырылган үй-бүлөлүк тарбиянын элементтери колдонулган. Материал анын билим берүү багытына жана окуучулардын жаш курагына ылайыктуулугуна жараша тандалып алынган.

Мектеп окуучуларынын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүү деңгээлин баалоо үчүн сурамжылоолор, педагогикалык байкоо жүргүзүү жана тестирилөө колдонулган. Сурамжылоо бизге окуучулардын улууларды сыйлоо, жоопкерчилик, чынчылдык, эмгекчилдик жана коллективизм сезими сыяктуу баалуулуктарга болгон мамилесин аныктоого мүмкүндүк берди. Педагогикалык байкоо жүргүзүү окуу жана класстан тышкаркы иш-чараларда адеп-ахлактык мамилелердин жүрүм-турумдук көрүнүштөрүн жазуу үчүн колдонулган. Диагностикалык методдор орто мектептин контекстине ылайыкташтырылган жана өзүн-өзү баалоо шкалаларын жана мугалимдердин баалоолорун камтыган. Эксперименталдык иш контролдук жана эксперименталдык топтор менен педагогикалык эксперимент катары уюштурулган. Эксперименталдык топто элдик педагогиканын элементтери (фольклордун тексттери менен иштөө, элдик адеп-ахлак нормаларын талкуулоо жана салттуу билим берүү ыкмаларын колдонуу) билим берүү

процессине системалуу түрдө киргизилген, ал эми контролдук топто окутуу бул методдорду максаттуу колдонбостон, салттуу окуу планына ылайык жүргүзүлгөн.

Статистикалык маалыматтарды иштетүү Microsoft Excel программасын колдонуу менен жүргүзүлдү. Руханий жана адеп-ахлактык өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн орточо маанилери, ошондой эле оң жана терс жооптордун пайызы эсептелген. Контролдук жана эксперименталдык топтордун жыйынтыктарын салыштыруу билим берүү кийлигишүүсүнө чейин жана андан кийинки көрсөткүчтөрдүн динамикасына негизделген. Сапаттык жана сандык методдордун айкалышын колдонуу алынган натыйжалардын ишенимдүүлүгүн жана кайталанышын камсыз кылды жана орто мектеп окуучуларынын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсүнө элдик педагогиканын таасирин объективдүү баалоого мүмкүндүк берди.

Жыйынтыктар жана талкуу

Педагогикалык эксперимент орто мектеп окуучуларынын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсүнө элдик педагогика элементтеринин таасирин баалоого мүмкүндүк берген маалыматтарды берди. Элдик педагогикалык куралдарды киргизүүгө чейинки жана андан кийинки контролдук жана эксперименталдык топтордун ишинин салыштырмалуу талдоосу эксперименталдык топтун окуучуларынын арасында олуттуу оң тенденцияны көрсөттү. Изилдөөнүн баштапкы этабында эки топтун тең руханий жана адеп-ахлактык сапаттарынын өнүгүү деңгээли болжол менен бирдей болгон. Көпчүлүк окуучулар улууларды сыйлоо, жоопкерчилик, коллективизм жана чынчылдык боюнча орточо баллдарды көрсөтүштү. Эксперименттин калыптануу этабынан кийин эксперименталдык топтун бардык талданган көрсөткүчтөрүндө олуттуу оң динамика катталган, ал эми контролдук топтун өзгөрүүлөрү анча чоң эмес болгон.

Улууларды сыйлоо жана өз аракеттери үчүн жоопкерчилик жагынан өзгөчө байкаларлык өзгөрүүлөр байкалган. Эксперименталдык топто бул сапаттардын жогорку деңгээлине ээ болгон окуучулардын үлүшү 20% дан ашык көбөйгөн, бул элдик педагогиканын олуттуу билим берүү потенциалын көрсөтүп турат. Муну макал-лакаптар, жомоктор жана элдик жүрүм-турум үлгүлөрү мектеп окуучуларынын эмоционалдык чөйрөсүнө жагымдуу таасир этип, адеп-ахлак нормаларын тереңирээк түшүнүүгө көмөктөшөөрү менен түшүндүрсө болот. Бул жыйынтыктар Г.Н. Волковдун жана этнопедагогика боюнча заманбап изилдөөчүлөрдүн тыянактарына дал келет, алар салттуу билим берүү формалары элдин жамааттык тарыхый тажрыйбасына негизделгендиктен жогорку педагогикалык мааниге ээ экенин баса белгилешет. Л. И. Божовичтин жана Б. Т. Лихачевдун эмгектерине окшош, бул изилдөөнүн маалыматтары эмоционалдык жактан күчтүү жана маданий жактан тиешелүү билим берүү ыкмалары адеп-ахлактык көз караштардын туруктуу өнүгүшүнө өбөлгө түзөрүн тастыктайт.

Ошол эле учурда, окуучулардын элдик педагогиканын ар кандай формаларына болгон реакцияларында да айырмачылыктар байкалган. Ошентип, фольклордун элементтери (жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар) маалыматтык иш формаларына караганда адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн өнүгүшүнө күчтүү таасир эткен. Бул өспүрүмдөрдү руханий жана адеп-ахлактык тарбиялоодо каймана жана символикалык каражаттарды колдонуунун маанилүүлүгүн көрсөтүп турат. Ошентип, изилдөөнүн жыйынтыктары орто мектептин окуу программасына элдик педагогиканы системалуу түрдө киргизүү окуучулардын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсүн жогорулатууга

салым кошоорун тастыктайт. Жыйынтыктар элдик билим берүү салттарынын практикалык маанисин жана алардын заманбап билим берүү системасына тиешелүүлүгүн көрсөтүп, мектеп билимине этномаданий компоненттерди андан ары интеграциялоо үчүн келечекти ачат. Таблица 1 экспериментке тартылган окуучулардын социалдык-демографиялык түзүлүшүн мүнөздөйт.

Таблица 1. Окуучулардын социалдык-демографиялык мүнөздөмөсү

Көрсөткүч	Эксперименталдык топ (n=90)	Контролдук топ (n=90)
Орточо жаш курагы	13,6 ± 0,8	13,5 ± 0,7
Эркек балдар, %	48,9	47,8
Кыздар, %	51,1	52,2
Шаардык мектептер, %	61,1	60,0
Айылдык мектептер, %	38,9	40,0
Толук үй-бүлөлөр, %	72,2	73,3
Толук эмес үй-бүлөлөр, %	27,8	26,7

Булак: Педагогикалык эксперименттин материалдары, 2024–2025-жж.

Бул 1-таблица эксперименталдык жана контролдук топтордун курамын көрсөтөт. Анда окуучулардын жаш курагы, жынысы, шаардык жана айылдык мектептерге таандыктыгы, ошондой эле үй-бүлөлүк абалы чагылдырылган. Маалыматтар эки топ тең негизги социалдык көрсөткүчтөр боюнча бири-бирине жакын экенин көрсөтөт. Бул жагдай изилдөөнүн методологиялык жактан туура жүргүзүлгөнүн далилдейт, анткени топтордун ортосундагы айырмачылыктар элдик педагогиканын таасири менен түшүндүрүлөт, ал эми социалдык факторлордун таасири минималдаштырылган. Таблица 2 экспериментке чейинки окуучулардын руханий-адептик өнүгүү деңгээлин чагылдырат.

Таблица 2. Экспериментке чейинки руханий-адептик деңгээл (%)

Деңгээл	Эксперименталдык топ	Контролдук топ
Жогорку	18,9	19,4
Орточо	54,4	55,0
Төмөн	26,7	25,6

Булак: Баштапкы диагностикалык тестирлөө, 2025-ж.

Бул 2-таблица эксперимент башталганга чейин окуучулардын руханий-адептик абалы орточо жана төмөн деңгээлде экенин көрсөтөт. Эксперименталдык жана контролдук топтордо жогорку деңгээлдеги окуучулардын үлүшү 20%дан ашпайт, ал эми төрттөн бир бөлүгү төмөн деңгээлде турат. Бул факт орто мектеп жашындагы балдардын руханий баалуулуктары туруктуу калыптана электигин жана максаттуу тарбия ишин талап кыларын далилдейт. Таблица 3 эксперименталдык топто элдик педагогика колдонулгандан кийинки өзгөрүүлөрдү көрсөтөт.

Таблица 3. Эксперименталдык топтогу руханий-адептик көрсөткүчтөрдүн өсүшү (%)

Көрсөткүч	Экспериментке чейин	Эксперименттен кийин
Улууларды сыйлоо	52,2	76,7
Жоопкерчилик	48,9	72,2
Чынчылдык	50,0	74,4
Коллективдүүлүк	46,7	70,0
Эмгекчилдик	51,1	75,6

Булак: Кайра диагностикалоо, 2025-ж.

Бул 3-таблица элдик педагогикага негизделген тарбия ишинин окуучуларга тийгизген таасирин так чагылдырат. Улууларды сыйлоо, жоопкерчилик, чынчылдык, коллективдүүлүк жана эмгекчилдик көрсөткүчтөрү олуттуу өскөн. Айрыкча улууларды сыйлоо жана чынчылдык сапаттары 20 пайыздан ашык жогорулаган. Бул элдик жомоктордун, макал-лакаптардын жана салттардын окуучулардын моралдык аң-сезимине түз таасир эткенин далилдейт. Таблица 4 эксперименттен кийинки эксперименталдык жана контролдук топтордун жыйынтык көрсөткүчтөрүн салыштырат.

Таблица 4. Эксперименттен кийинки деңгээлдердин салыштырмасы (%)

Деңгээл	Эксперименталдык	Контролдук
Жогорку	44,4	23,3
Орточо	46,7	54,4
Төмөн	8,9	22,3

Булак: Жыйынтык тестирилөө, 2024-ж.

Бул 4-таблица элдик педагогика колдонулган эксперименталдык топто жогорку деңгээлдеги окуучулардын саны эки эсеге жакын көбөйгөнүн көрсөтөт. Ошол эле учурда контролдук топто олуттуу өзгөрүү байкалган эмес. Бул жыйынтык элдик педагогиканын руханий-адептик тарбиялоодогу натыйжалуулугун статистикалык жактан тастыктайт. Таблица 5 элдик педагогиканын кайсы каражаттары окуучуларга көбүрөөк таасир этерин көрсөтөт.

Таблица 5. Элдик педагогиканын тарбиялык каражаттарынын таасири

Каражат	Таасир деңгээли
Элдик жомоктор	Өтө жогору
Макал-лакаптар	Жогору
Элдик салттар	Өтө жогору
Улуулардын үлгүсү	Жогору
Ырым-жырымдар	Орточо

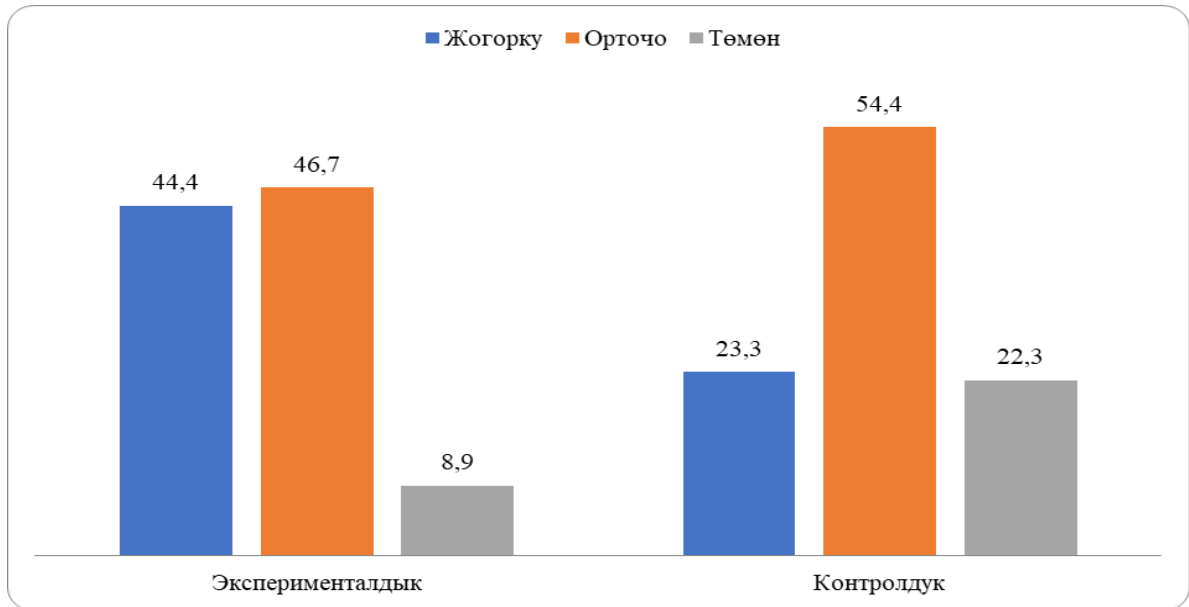
Булак: Мугалимдердин эксперттик баалоосу (n=24), 2024-ж.

Бул 5-таблица мугалимдердин эксперттик баалоосуна таянуу менен түзүлгөн. Анда элдик жомоктор жана салттар эң күчтүү тарбиялык таасирге ээ экени көрсөтүлгөн. Бул каражаттар балдардын эмоционалдык жана баалуулук дүйнөсүнө түздөн-түз таасир эткендиктен, алардын руханий калыптанышына чоң салым кошот. Макал-лакаптар жана улуулардын үлгүсү да маанилүү роль ойнойт, анткени алар моралдык нормаларды кыска жана таасирдүү формада жеткирет.

Жалпысынан алынган сандык жана сапаттык маалыматтар орто мектеп окуучуларын руханий жана адеп-ахлактык тарбиялоодо элдик педагогиканын жогорку педагогикалык натыйжалуулугун көрсөтүп турат. Эксперименталдык жана контролдук топтордун салыштырмалуу анализи көрсөткөндөй, билим берүү процессине элдик маданият элементтерин системалуу түрдө киргизүү окуучулардын баалуулук багыттарынын жана жүрүм-турумунун оң өзгөрүүлөрүндө чечүүчү фактор болуп саналат.

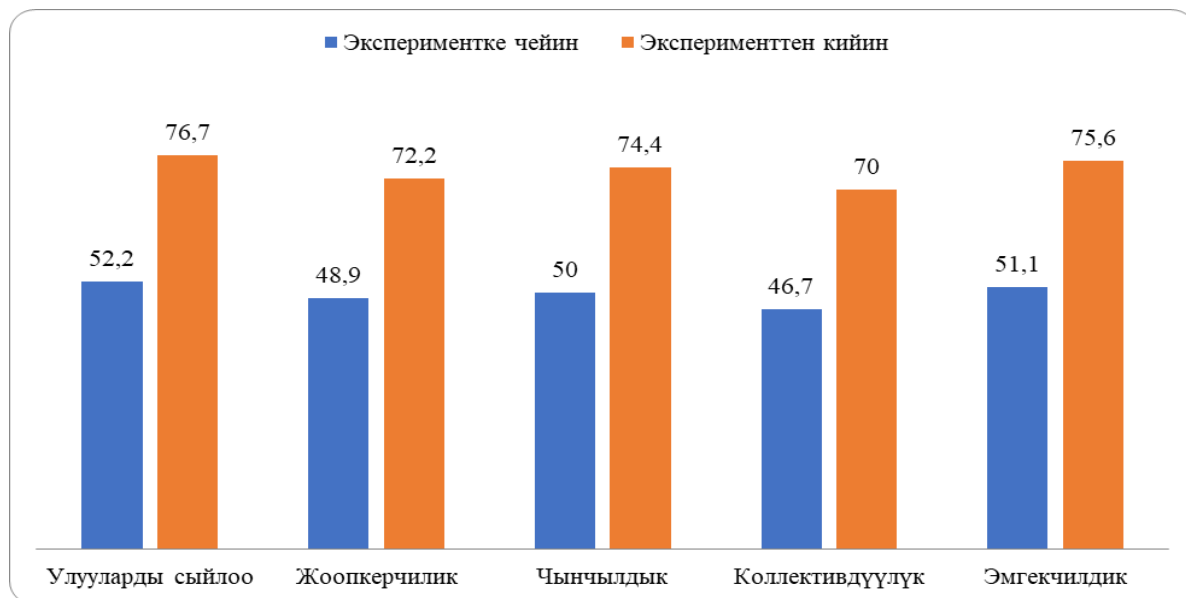
Эксперименталдык топто улууларды сыйлоонун, жоопкерчиликтин жана чынчылдыктын жогорулаганы элдик педагогикалык куралдардын инсандын когнитивдик гана эмес, эмоционалдык жана мотивациялык деңгээлдерине да таасир этерин көрсөтүп

турат. Абстракттуу моралдык окуулардан айырмаланып, фольклордук тексттер, макал-лакаптар жана салттуу жүрүм-турум нормалары образдуу, байланыштуу түрдө берилип, окуучулардын ички кабыл алуусуна өбөлгө түзөт. Төмөндөгү 1-сүрөттө эксперименталдык жана контролдук топтордогу окуучулардын руханий-адептик деңгээлдеринин салыштырмасын графикалык түрдө көрсөтүлөт.

Сүрөт 1. Руханий – адептик деңгээлдердин салыштырмасы %

Жогорудагы 1 - сүрөттө эксперименталдык жана контролдук топтордогу окуучулардын руханий-адептик өнүгүү деңгээлдеринин (жогорку, орточо жана төмөн) пайыздык үлүштөрүн чагылдырат. Эксперименталдык топто жогорку деңгээлдеги окуучулардын үлүшү 44,4%ти түзүп, контролдук топтогу 23,3%ге салыштырмалуу дээрлик эки эсеге жогору экени көрүнүп турат. Бул элдик педагогиканын системалуу колдонулушу окуучулардын руханий жана моралдык сапаттарын бекемдөөгө олуттуу таасир эткенин далилдейт. Ошол эле учурда эксперименталдык топто төмөн деңгээлдеги окуучулардын үлүшү болгону 8,9%ти түзөт, ал эми контролдук топто бул көрсөткүч 22,3%ге жетет. Бул айырма элдик тарбия каражаттары окуучулардын терс жүрүм - турум тенденцияларын азайтып, моралдык туруктуулукту жогорулатууга көмөк көрсөтөрүн көрсөтөт. Орточо деңгээлдин контролдук топто жогору болушу (54,4%) бул топто окуучулардын олуттуу бөлүгү моралдык жактан толук калыптана элек экенин айгинелейт. Жалпысынан, 1 - сүрөттө элдик педагогика колдонулган эксперименталдык топто руханий-адептик өнүгүүнүн жогорку деңгээлде камсыздалганын жана анын тарбиялык натыйжалуулугун визуалдык түрдө тастыктайт. Төмөндөгү 2 - сүрөттө экспериментке чейин жана эксперименттен кийин эксперименталдык топтогу окуучулардын руханий-адептик сапаттарынын өзгөрүү динамикасы көрсөтүлгөн.

Сүрөт 2. Экспериментке чейин жана эксперименттен кийин окуучулардын руханий-адептик көрсөткүчтөрүнүн динамикасы

Жогорудагы 2 - сүрөттө элдик педагогика колдонулган эксперименталдык топто окуучулардын негизги руханий-адептик сапаттарынын – улууларды сыйлоо, жоопкерчилик, чынчылдык, коллективдүүлүк жана эмгекчилдик – экспериментке чейинки жана андан кийинки деңгээлдерин салыштырат. Графиктен көрүнүп тургандай, бардык көрсөткүчтөр боюнча олуттуу оң динамика байкалат. Мисалы, улууларды сыйлоо көрсөткүчү 52,2%дан 76,7%га чейин жогорулаган, жоопкерчилик 48,9%дан 72,2%га, чынчылдык 50,0%дан 74,4%га жеткен. Ошондой эле коллективдүүлүк жана эмгекчилдик көрсөткүчтөрү да тиешелүүлүгүнө жараша 46,7%дан 70,0%га жана 51,1%дан 75,6%га чейин өскөн. Бул өзгөрүүлөр элдик педагогикага негизделген тарбиялык иштер окуучулардын моралдык баалуулуктарын жана социалдык жоопкерчилигин калыптандырууда жогорку натыйжалуулукка ээ экенин айкын көрсөтөт. 2 - сүрөттө берилген маалыматтар эксперименталдык таасирдин комплекстүү мүнөзүн жана анын окуучулардын руханий дүйнөсүнө системалуу таасирин визуалдык түрдө тастыктайт.

Элдик педагогика жамааттык баалуулуктарды өнүктүрөөрү өзгөчө мааниге ээ. Эксперименталдык топто коллективизмдин жана социалдык жоопкерчиликтиң деңгээлинин жогорулашы элдик маданиятка негизделген салттуу өз ара аракеттенүү моделдерине кайрылуу жамааттык сезимди бекемдеп, бири-бирине кызматташууга жана жардам берүүгө даярдыкты өнүктүрөрүн тастыктайт. Бул өзгөчө индивидуализм жана социалдык бөлүнүүчүлүк күчөп жаткан заманбап мектеп чөйрөсүндө абдан маанилүү ролду ойнойт.

Алынган изилдөөнүн жыйынтыктарды заманбап педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары менен салыштыруу жогорку деңгээлдеги ырааттуулукту көрсөтөт. Волковдун, Сластениндин жана заманбап этнопедагогдордун эмгектерине окшош, бул изилдөө салттуу маданий баалуулуктар олуттуу билим берүү потенциалына ээ экенин жана маалыматтык коомдо адеп-ахлактык компастын жоктугун компенсациялай аларын тастыктайт. Ошол эле учурда, маалыматтарды талдоо эң чоң билим берүү эффективдүүлүгү элдик педагогиканын ар кандай формаларын комплекстүү колдонуу аркылуу жетишилериң көрсөтүп турат. Жомоктор, макал-лакаптар жана салттар бири-бирин

толуктап, адеп-ахлактык таасирдин бир бүтүн системасын түзөт. Бул элдик маданияттын айрым элементтерин фрагменттүү колдонуу алардын билим берүү процессине системалуу интеграцияланышы сыяктуу айкын натыйжаларды бербей турганын көрсөтүп турат. Ошентип, изилдөөнүн жыйынтыктары элдик педагогика маданий мурас гана эмес, ошондой эле руханий жана адеп-ахлактык тарбиянын натыйжалуу заманбап куралы болуп саналаарын, заманбап билим берүү чөйрөсүнүн кыйынчылыктарына натыйжалуу жооп кайтарууга жөндөмдүү экенин тастыктайт.

Жыйынтык

Изилдөө элдик педагогика орто мектеп окуучуларын руханий жана адеп-ахлактык жактан тарбиялоонун натыйжалуу жана илимий жактан далилденген каражаты экенин аныктады. Эксперименталдык маалыматтар элдик маданияттын элементтерин – фольклорду, макал-лакаптарды, каада-салттарды жана улуу муундардын жүрүм-турум үлгүлөрүн системалуу түрдө камтуу мектеп окуучуларында күчтүү адеп-ахлактык сапаттардын өнүгүшүнө өбөлгө түзөрүн ишенимдүү түрдө көрсөттү. Билим берүү экспериментинин натыйжасында эксперименталдык топтогу бардык негизги руханий жана адеп-ахлактык көрсөткүчтөр боюнча олуттуу оң динамика катталды. Улууларга урмат көрсөтүү 24 пайыздык пункттан ашык, жоопкерчилик 23 пункттан ашык, чынчылдык 24 пункттан ашык, коллективизм 23 пункттан ашык жана эмгекчилдик 24 пункттан ашык жогорулады. Ошол эле учурда руханий жана адеп-ахлактык өнүгүү деңгээли төмөн окуучулардын үлүшү кескин төмөндөгөнү байкалды, бул адеп-ахлактык көз караштардын жана жүрүм-турум нормаларынын турукташкандыгын көрсөтүп турат. Эксперименталдык жана контролдук топторду салыштыруу элдик педагогиканы максаттуу колдонбостон, руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүдө эч кандай олуттуу өзгөрүүлөр болбой турганын көрсөттү. Бул аныкталган оң өзгөрүүлөр табигый куракка байланыштуу өзгөрүүлөргө эмес, этнопедагогикалык куралдарды ишке ашырууга байланыштуу экенин далилдейт. Адамдын экзистенциясын, анын руханий дүйнөсүн изилдөө заманбап доордун эң маанилүү көйгөйлөрүнүн бири болуп калды. Башкача айтканда, адамга гумандык мамиле кылуу, экзистенциалдык чаралар, анатомио-физиологиялык нормалар, саламаттык, руханий байлык жана баалуулуктар философиялык изилдөөлөрдүн предмети болуп калды[22].

Алынган жыйынтыктар этнопедагогиканын улуттук салттарга жана маданий баалуулуктарга негизделген билим берүү формалдуу адеп-ахлактык тарбияга караганда натыйжалуураак жана туруктуу деген теориялык сунуштарын тастыктайт. Элдик педагогика адеп-ахлак нормаларын өткөрүп берүүнү гана эмес, ошондой эле алардын окуучулар тарабынан эмоционалдык жана баалуулуктарга негизделген кабыл алынышын да камсыз кылат. Изилдөөнүн практикалык мааниси орто мектептердеги билим берүү процессине элдик педагогиканы интеграциялоо үчүн иштелип чыккан моделди колдонуунун максатка ылайыктуулугунда. Жыйынтыктар билим берүү программаларын, мугалимдер үчүн методикалык сунуштарды иштеп чыгууда, класстык жана класстан тышкаркы иш-чараларды уюштурууда колдонулушу мүмкүн. Андан аркы изилдөөлөрдүн келечегине элдик педагогиканын айрым компоненттеринин (фольклор, каада-салттар, үй-бүлөлүк тарбия) мектеп окуучуларынын ар кандай курактык топторуна тийгизген таасирин изилдөө, ошондой эле аларды санариптик билим берүү чөйрөсүндө колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн талдоо кирет.

Колдонулган адабияттар:

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогика. – М.: Академия, 2000. – 168 с.
2. Волков, Г. Н. Народная педагогика. – Чебоксары: ЧГПИ, 1999. – 312 с.
3. Слостёнин, В. А., Исаев И. Ф., Мищенко А. И. Педагогика. – М.: Академия, 2018. – 608 с.
4. Харламов, И. Ф. Педагогика. – М.: Юрайт, 2019. – 512 с.
5. Божович, Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – СПб.: Питер, 2017. – 398
6. Лихачёв, Б. Т. Педагогика: курс лекций. – М.: Юрайт, 2020. – 464 с.
7. Бим-Бад, Б. М. Антропологические основания педагогики. – М.: УРАО, 2016. – 352 с.
8. Выготский, Л. С. Педагогическая психология. – М.: АСТ, 2019. – 480 с.
9. Зеньковский, В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Русский путь, 2018. – 368 с.
10. Кузьмина, Н. В. Педагогическая деятельность учителя. – М.: Академия, 2017. – 256 с.
11. Ушинский, К. Д. Человек как предмет воспитания. – М.: Педагогика, 2015. – 416 с.
12. Макаренко, А. С. Методика организации воспитательного процесса. – М.: Педагогика, 2016. – 352 с.
13. Исаев, И. Ф., Шиянов Е. Н. Духовно-нравственное воспитание школьников. – М.: Академия, 2020. – 240 с.
14. Бондаревская, Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов н/Д: Феникс, 2018. – 512 с.
15. Каратаев, О. К. Кыргызская народная педагогика. – Бишкек: Илим, 2017. – 284 с.
16. Осмоналиев, К. Элдик тарбия жана кыргыз маданияты. – Бишкек: Турар, 2019. – 310 б.
17. Абдылдаев, Т. Кыргыз фольклору жана тарбия. – Бишкек: Илим, 2018. – 256 б.
18. Сухомлинский, В. А. Сердце отдаю детям. – М.: Педагогика, 2017. – 384 с.
19. Наливайко, Н. В. Духовно-нравственные основы воспитания. – Новосибирск: СО РАН, 2020. – 220 с.
20. Dewey, J. Democracy and Education. – New York: Free Press, 2018. – 368 p.
21. Усенов, К. Ж. Педагогические основы преподавания предмета математика и информатика в межпредметной связи / К. Ж. Усенов, Р. А. Төрөгулова, Б. Э. Тойчугева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 143-148.
22. Токоева, Г. С. Аль-Фараби - о человеке / Г. С. Токоева // Universum: общественные науки. – 2021. – № 10(78). – С. 23-26.
23. Дарбанов, Б. Е. Лингвистическая трактовка народных пословиц в концептах "добра" и "зла" / Б. Е. Дарбанов, К. А. Акимжан // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 5-8(49). – С. 100-110.
24. Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – P. 90-96.

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES

Кадыралиев Саматбек Орозбекович, Абудмоминова Махмуда
ФАКТОРЫ РИСКА РАЗВИТИЯ ДИСФУНКЦИЙ ПОСТОЯННОГО
ЭЛЕКТРОКАРДИОСТИМУЛЯТОРА

Кадыралиев Саматбек Орозбекович, Абудмоминова Махмуда
ТУРУКТУУ КАРДИОСТИМУЛЯТОРДУН ДИСФУНКЦИЯСЫНЫН
ӨНҮГҮШҮНҮН ТОБОКЕЛДИК ФАКТОРЛОРУ

Kadyraliev Samatbek Orozbekovich, Abudmominova Mahmuda
RISK FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF PERMANENT DYSFUNCTION
PACEMAKER

УДК 616.12-008.314-089-06

Аннотация: Имеются единичные проспективные работы о дисфункциях постоянного электрокардиостимулятора, которые показали значительно худшие клинические исходы, однако ретроспективных данных о дисфункциях постоянного электрокардиостимулятора в настоящее время крайне мало. В работе проанализированы частоту и факторы риска развития дисфункций постоянного электрокардиостимулятора. Ретроспективно изучены истории болезни 645 пациентов с различными формами брадиаритмий, оперированных в клинике с 2012 по 2024 гг., с целью выявления дисфункций системы ЭКС, возникших как в раннем, так и позднем послеоперационном периодах. Все пациенты были оперированы в одном центре. Анализировались клинико-демографические показатели пациентов, морфофункциональные параметры сердца по данным трансторакальной эхокардиографии, холтеровского мониторирования ЭКГ, а также параметры кардиостимуляции. Методом факторного анализа были выявлены наиболее частые виды дисфункций, изучены причины их развития, а также взаимосвязь с сопутствующими заболеваниями и программированием параметров стимуляции. В результате ретроспективного исследования выявлены 78 пациентов с различными дисфункциями системы ЭКС.

Ключевые слова: электрокардиостимулятор, имплантация электрокардиостимулятора, дисфункция системы электрокардиостимулятора; брадиаритмии, факторы риска.

Аннотация: Туруктуу электрокардиостимулятордун дисфункциялары боюнча бир кыйла келечектүү иштер бар, алар клиникалык натыйжаларды кыйла начарлатты, бирок туруктуу электрокардиостимулятордун дисфункциялары боюнча ретроспективдүү маалыматтар азыркы учурда өтө аз.

Илимий макалада туруктуу электрокардиостимулятордун дисфункцияларынын пайда болуу жыштыгы жана тобокелдик факторлору талданат. Операциядан кийинки жана кечки кийинки мезгилдерде пайда болгон ЭКС системасынын дисфункциясын аныктоо максатында клиникада 2012-2024 жылдары брадиаритмия менен операция жасалган 645 бейтаптын оору тарыхы ретроспективдүү изилденген. Бардык бейтаптарга бир борбордо операция жасалган. Бейтаптардын клиникалык-демографиялык көрсөткүчтөрү, трансторакалдык эхокардиография, электрокардиографиянын холтер мониторинги, ошондой эле кардиостимуляция параметрлери боюнча жүрөктүн морфофункционалдык параметрлери талданган. Фактордук анализ ыкмасы менен дисфункциялардын эң көп кездешкен түрлөрү аныкталды, алардын өнүгүү себептери, ошондой эле кошумча оорулар менен болгон

мамилеси жана стимулдаштыруу параметрлерин программалоо изилденди. Ретроспективдүү изилдөөнүн натыйжасында ЭКС системасынын ар кандай дисфункциясы бар 78 бейтап аныкталды.

Ачык сөздөр: кардиостимулятор, электрокардиостимулятор имплантациясы, электрокардиостимулятор системасынын дисфункциясы; брадиаритмия, тобокелдик факторлору.

Abstract. *There are isolated prospective studies on permanent pacemaker dysfunctions that have shown significantly worse clinical outcomes, but there is currently very little retrospective data on permanent pacemaker dysfunctions. The paper analyzes the frequency and risk factors for the development of permanent pacemaker dysfunction. The medical histories of 645 patients with various forms of bradyarrhythmias operated in the clinic from 2012 to 2024 were retrospectively studied in order to identify dysfunctions of the PM system that occurred both in the early and late postoperative periods. All patients were operated in the same center. The clinical and demographic indicators of patients, morphofunctional parameters of the heart according to transthoracic echocardiography, Holter ECG monitoring, as well as pacing parameters were analyzed. By the method of factor analysis, the most common types of dysfunctions were identified, the causes of their development, as well as the relationship with concomitant diseases and programming of stimulation parameters were studied. As a result of a retrospective study, 78 patients with various dysfunctions of the PM system were identified.*

Keywords: *pacemaker, pacemaker implantation, dysfunction of the pacemaker system; bradyarrhythmias, risk factors.*

Введение

Высокая устойчивость современных устройств к агрессивным влияниям внутренней биологической среды человека и сохранение при этом электрической целостности и химической стабильности, несмотря на многократное механическое напряжение в течение каждого года, обеспечивают адекватное функционирование системы электрокардиостимулятора (ЭКС), направленное на улучшение качества жизни больного. Тем не менее, несмотря на различные методы защиты от внешних воздействий, применяемые на производстве современных кардиостимуляторов, существует множество других причин, которые приводят к возникновению дисфункций системы ЭКС и, соответственно, к неблагоприятным клиническим исходам [1; 2].

В реальной практике дисфункции ЭКС можно выявить у нескольких тысяч пациентов, тем не менее, их истинное количество остается неизвестным и выявляется благодаря высокой приверженности пациентов к лечению, что представляет собой определенную угрозу для жизни большинства таких пациентов [3; 4].

Под дисфункцией ЭКС, по данным разных исследователей, понимается отказ одного или нескольких компонентов имплантированной системы, миграция устройства, боль, требующие повторного вмешательства, либо незапланированная ревизия во время последующего наблюдения в связи с недостаточной чувствительностью или неправильной интерпретацией аритмии имплантируемым устройством [5]. При этом дисфункции системы ЭКС могут возникать, начиная от генератора импульсов и заканчивая границей электродмиокард, и приводить к таким симптомам, как головокружение, обморок и боль в груди, а в тяжелых случаях, к остановке сердца [6].

Актуальность

Увеличение числа имплантируемых ЭКС, возникающие в результате расширения показаний к имплантации и изменения профиля пациента, значительно влияют на

увеличение частоты дисфункций систем ЭКС [7]. Особенно важны поздние дисфункции, проявляющиеся через несколько лет после имплантации. При этом чрезвычайно трудно установить механизм их возникновения, а также предсказать факторы риска, которые этому способствовали [8].

В литературе встречаются единичные работы, в которых содержится информация о дисфункциях, возникающих под влиянием внешних воздействий, а также ошибок программирования [9]. Кроме того, раннее выявление дисфункций, связанных с электродом, особенно важно у пациентов, зависимых от ЭКС, что позволяет своевременно планировать стратегию лечения и предотвратить фатальные осложнения [10].

Частота операций по замене ЭКС в связи с его дисфункцией, выполняемых в Дании, составляет 0,6%, что в 7 раз меньше, чем в России. При этом авторы делают основной акцент именно на осведомленность специалистов о возможностях имплантируемого устройства и владение навыками правильного программирования [11].

Большинство кардиологов поликлинических учреждений, где наблюдаются пациенты с имплантированными ЭКС, чаще всего, оценивают работу ЭКС на основании стандартной ЭКГ, не замечая при этом никаких нарушений в работе ЭКС. В то же время известно, что дисфункции системы ЭКС, могут быть диагностированы только тестированием ЭКС путем телеметрии, с возможностью коррекции порогов чувствительности, амплитуды стимуляции и импеданса [12].

Цель исследования

Учитывая изложенное, основной целью представленного исследования является анализ многолетнего клинического опыта лечения больных брадиаритмиями, выявление основных видов дисфункций системы ЭКС, факторов риска и механизмов их развития.

Материал и методы

Исследование выполнено на клинической базе кафедры госпитальной терапии Медицинского факультета Джалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова в Южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии (г. Джалал-Абад).

Ретроспективно изучены истории болезни 645 пациентов с различными формами брадиаритмий, оперированных в клинике с 2012 по 2024 гг., с целью выявления дисфункций системы ЭКС, возникших как в раннем, так и позднем послеоперационном периодах. Все пациенты были оперированы в одном центре. Анализировались клинико-демографические показатели пациентов, морфофункциональные параметры сердца по данным трансторакальной ЭхоКГ, данные рентгенографии грудной клетки и холтеровского мониторирования ЭКГ, а также параметры кардиостимуляции, на основании которых у 78 (12,09%) пациентов были выявлены признаки дисфункции системы ЭКС на различных сроках наблюдения.

Следует отметить, что большинство пациентов имели тяжелый коморбидный фон: около 40% перенесли острый инфаркт миокарда, более половины страдали сахарным диабетом 2 типа, около 60% имели стенокардию напряжения II–III ФК. У 50% пациентов основное заболевание было осложнено развитием хронической сердечной недостаточности II–III функционального класса (Табл. 1).

Табл. 1. Клинико-демографическая характеристика пациентов с дисфункциями системы ЭКС

Показатель	(n=78)
Пол:	
– Мужской пол (n, %)	48 (61,5 %)
– Женский пол (n, %)	30 (38,5 %)
Средний возраст, лет (M±σ)	67,78±10,9
Табакокурение (n, %)	21 (26,9 %)
Гиперхолестеринемия (n, %)	44 (56,4 %)
Артериальная гипертония (n, %)	63 (80,8 %)
Стенокардия напряжения II–III ФК (n, %)	48 (61,5 %)
Постинфарктный кардиосклероз (n, %)	32 (41 %)
ХСН I ФК (NYHA) (n, %)	30 (38,5 %)
ХСН II ФК (NYHA) (n, %)	27 (34,6 %)
ХСН III ФК (NYHA) (n, %)	21 (26,9 %)
Сахарный диабет 2 типа (n, %)	26 (33,3 %)
ИМТ 18,5–24,9 кг/м ² (n, %)	27 (34,6 %)
ИМТ 25–29,9 кг/м ² (n, %)	16 (20,5 %)
ИМТ 30–34,9 кг/м ² (n, %)	21 (26,9 %)
ИМТ 35–39,9 кг/м ² (n, %)	8 (10,3 %)
ИМТ ≥ 40,0 кг/м ² (n, %)	6 (7,7 %)
Приобретенные пороки сердца:	22 (28,2 %)
– митрального клапана (n, %)	7 (9 %)
– аортального клапана (n, %)	15 (19,2 %)
Дилатационная кардиомиопатия (n, %)	7 (9 %)
Нарушение мозгового кровообращения в анамнезе (n, %)	14 (17,9 %)
Атеросклероз артерий нижних конечностей (n, %)	26 (33,3 %)
Атеросклероз брахиоцефальных артерий (n, %)	24 (30,7 %)
Нарушение функции почек (n, %)	22 (28,2 %)
в том числе пациенты на гемодиализе (n, %)	14 (63,6 %)
Хроническая подагра (n, %)	10 (12,8 %)
Хроническая обструктивная болезнь легких (n, %)	26 (33,3 %)
Системные заболевания соединительной ткани (n, %)	12 (15,4 %)
Злокачественные новообразования (n, %)	11 (14,1 %)
Операция на открытом сердце в анамнезе (n, %)	22 (28,2 %)

Среди пациентов у 45% была атриовентрикулярная блокада II ст., примерно у 30% пациентов — синдромом слабости синусового узла. Остальные пациенты были с атриовентрикулярной блокадой III ст., либо с синоатриальной блокадой.

Количество имплантированных Российских и зарубежных ЭКС было в равных соотношениях и достоверно не различалось. Предсердные электроды у всех пациентов были имплантированы в ушко правого предсердия. Желудочковые электроды были имплантированы в среднюю треть межжелудочковой перегородки и верхушку правого желудочка в соотношении — 17,9 и 82,1%, соответственно. Всем пациентам были имплантированы биполярные электроды, при этом у 82,1% электродов был активный тип фиксации, а у 17,9% — пассивный.

При анализе данных трансторакальной ЭхоКГ отмечены высокие показатели конечного диастолического и систолического объема (КДО, КСО), конечного систолического и диастолического размера левого желудочка (КСР, КДР) (ЛЖ) и

сниженные средние показатели ФВ ЛЖ. Следует отметить, толщина миокарда задней стенки ЛЖ и межжелудочковой перегородки соответствовали нормальным значениям (Табл. 2).

Табл. 2. Морфофункциональные показатели ЛЖ

Показатель	(n=78)
Конечный диастолический размер ЛЖ, см	6,37 ± 0,28
Конечный систолический размер ЛЖ, см	6,0 ± 0,18
Конечный диастолический объем ЛЖ, мл	118,2 ± 10,3
Конечный систолический объем ЛЖ, мл	66,9 ± 4,28
ТЗСЛЖ, мм	1,18 ± 0,06
ТМЖП, мм	1,28 ± 0,02
Правый желудочек, см	3,3 ± 0,35
ФВ ЛЖ, %	48,43 ± 1,25

Методом факторного анализа были выявлены наиболее частые виды дисфункций, изучены причины их развития, а также взаимосвязь с сопутствующими заболеваниями и программированием параметров стимуляции.

Результаты

В результате ретроспективного исследования среди 78 пациентов с выявленными дисфункциями системы ЭКС у 7 (9%) пациентов зарегистрировано преждевременное истощение источника питания ЭКС вследствие неадекватное программирование ЭКС (не использован режим «Autocapture») и дефект изоляции электродов, у 5 (6,4%) пациентов — синдром ЭКС, вследствие вентрикуло-атриального проведения и диссинхронии миокарда, еще у 24 (30,8%) пациентов зарегистрирована не эффективная стимуляции вследствие дислокации эндокардиального электрода.

У 20 (25,6%) пациентов практически в четыре раза возросли значения порога стимуляции в отдаленном периоде наблюдения по сравнению с данными, полученными при выписке пациента из стационара. Так, средние значения порога стимуляции составили 1,75 В при длительности импульса 0,5 мс (Табл. 3).

Амплитуда внутрисердечного сигнала в послеоперационном периоде составила в среднем 7,7 мВ и не превышала более 12,2 мВ, тогда как при повторном визите у 8 (10,3%) пациентов средние значения амплитуды внутрисердечного сигнала превышали указанную границу на различных этапах наблюдения. Так, через 12 и 18 месяцев наблюдения амплитуда внутрисердечного сигнала возросла практически в 2 раза (Табл. 3).

Средние показатели импеданса электродов, измеренного при выписке пациента из стационара, находились в пределах от 527 до 975 Ом. При повторных визитах у 4 (5,1%) пациентов отмечено снижение импеданса до 103 Ом, а у 10 (12,8%) пациентов — повышение до 3745 Ом (Табл. 3).

Табл. 3. Средние значения параметров кардиостимуляции в послеоперационном периоде и во время повторных визитов

Сроки наблюдения	Порог стимуляции (В) 95% ДИ	Амплитуды внутрисердечного сигнала (мВ) 95% ДИ	Импеданс (Ом) 95% ДИ

Послеоперационный период	1,75 (0,8–2,7)	7,7 (3,2–12,2)	751 (527–975)
Повторные визиты	7,55 (1,4–13,7)	14,25 (2,8–25,7)	1674 (103–3745)

Таким образом, среди представленных дисфункций, наиболее частыми были: дислокация эндокардиального электрода (30,8%), повышение порога стимуляции (25,6%), изменение импеданса эндокардиального электрода (17,9%) и нарушение чувствительности (10,3%). Кроме того, у 9% пациентов наблюдалось преждевременное истощение источника питания ЭКС, а у 6,4% пациентов — синдром ЭКС (пейсмейкерный синдром). Детальный анализ причин развития дисфункций представлен в табл. 4.

Табл. 4. Основные причины дисфункций системы ЭКС

Причины дисфункций	Виды дисфункций	Коэффициент корреляции (r)	p- значение
Кардиальные факторы			
Прогрессирование клапанных пороков сердца	нарушение чувствительности; повышение порога стимуляции	0,77 - 0,84	0,001
Постинфарктный кардиосклероз	нарушение чувствительности; дислокация электрода; повышение порога стимуляции	0,71 - 0,89	0,001
Воспалительные заболевания миокарда и эндокарда	нарушение чувствительности; повышение порога стимуляции	0,81 - 0,87	0,018
Диссинхрония миокарда, вследствие апикальной желудочковой стимуляции	нарушение чувствительности; синдром ЭКС	0,77 - 0,82	0,032
Дилатационная кардиомиопатия	дислокация электрода; повышение порога стимуляции; синдром ЭКС	0,74 - 0,98	0,001
Наличие вентрикуло-атриального проведения до имплантации ЭКС	нарушение чувствительности; синдром ЭКС.	0,77 - 0,88	0,012
Операция на открытом сердце	нарушение чувствительности; дислокация электрода; повышение порога стимуляции	0,76 - 0,88	0,001
Внекардиальные факторы			
Декомпенсация сахарного диабета	повышение импеданса; повышение порога стимуляции	0,62 - 0,68	0,024
Химио- и лучевая терапия по поводу онкологических заболеваний	повышение импеданса; повышение порога стимуляции; нарушение чувствительности	0,68 - 0,88	0,001
ИМТ ниже 25 кг/м ²	дислокация электрода	0,96	0,001
Длительный, неконтролируемый прием кортикостероидных препаратов и иммунодепрессантов, вследствие прогрессирования ХОБЛ и системных	повышение импеданса; повышение порога стимуляции; нарушение чувствительности	0,82 - 0,94	0,001

заболеваний соединительной ткани			
Несвоевременное неадекватное программирование ЭКС	и нарушение чувствительности; повышение порога стимуляции; синдром ЭКС; преждевременное истощение источника питания	0,86 - 0,98	0,001
Дефект изоляции электрода	снижение импеданса; повышение порога стимуляции; нарушение чувствительности; преждевременное истощение источника питания	0,88 - 0,94	0,001
Нарушение функции почек (пациенты на гемодиализе)	повышение импеданса; повышение порога стимуляции; нарушение чувствительности	0,62 - 0,78	0,041
Кальцификация электродов, вследствие подагры	повышение импеданса; повышение порога стимуляции;	0,58 - 0,64	0,032

Выявлено, что чаще всего с дисфункциями ассоциируются расширенные правые камеры сердца на фоне клапанных пороков и дилатационной кардиомиопатии, ремоделирование миокарда на фоне химио- и лучевой терапии, постинфарктного кардиосклероза в зоне имплантации электрода, а также несвоевременное и неадекватное программирование ЭКС. Кроме того, интересной находкой была полученная взаимосвязь между развитием дисфункций и повышением уровня мочевой кислоты, мочевины и креатинина крови, длительным и неконтролируемым приемом стероидных препаратов и бронходилататоров.

Обсуждение

Нарушения ритма, которые возникают на фоне дисфункций системы ЭКС, негативно влияют не только на общее состояние больного, но и на его психическое, эмоциональное и физическое состояние, что, в целом, ухудшает качество жизни таких пациентов, несмотря на то, что основной задачей хирургического лечения брадиаритмий является, наоборот, улучшение качества жизни [13].

На этапе отбора пациентов для хирургического лечения брадиаритмий представляется чрезвычайно важным проведение всестороннего анализа факторов риска, которые могли бы способствовать развитию дисфункций системы ЭКС, как в раннем, так и позднем послеоперационном периоде.

В США за период с 2002 по 2009 гг. было имплантировано 2,25 млн. ЭКС, при этом 8834 из них были эксплантированы в связи с подтвержденной дисфункцией. Летальный исход, обусловленный дисфункцией ЭКС, был зарегистрирован у 30 пациентов. Факторами риска дисфункции ЭКС были неадекватное программирование параметров стимуляции, внешние воздействие в области ЭКС (физическое повреждение, травма

грудной клетки), недостаточная герметизация электродов и корпус ЭКС, дефект изоляции электродов, а также некоторых дисфункций точно не установлен причины их развития [3].

В Российской литературе основные работы по изучению дисфункций системы ЭКС принадлежат О.В. Кононенко и др., которые анализировали данные 180 пациентов с ЭКС в течение 12 мес. наблюдения и выявили различные отклонения от нормальной работы стимулятора у 124 пациентов, что составило 68,9% от общего числа обследованных. Всего было обнаружено 159 различных дисфункций, требующих обязательного перепрограммирования параметров стимуляции. Авторами отмечено, что на первом месте по частоте среди всех дисфункций постоянных ЭКС были нарушения детекции — 63,5% от общего количества дисфункций, далее по убывающей внесердечная стимуляция — 10,7%, синдром ЭКС — 7,5% и дисфункции сенсора частотной адаптации — 6,9%. При этом указывается, что 93,1% всех дисфункций выявлены в течение первых 2 месяца наблюдения. Непосредственно в период госпитализации было отмечено 34,6% нарушений в системе ЭКС от общего числа, тогда как при плановой проверке через 6 месяцев — 3,1% нарушений. Наиболее часто встречающиеся дисфункции развивались на фоне различных факторов: интенсивная физическая нагрузка в стороне имплантации ЭКС в течение 1–2 месяц после операции, изменение положение корпуса ЭКС в ложе, электроды без стероидной импрегнации, нарушение изоляции электродов, утечки электрического тока, монополярная стимуляция, низкий сигнал предсердной активности, недостатки первичного программирование, неоптимальная настройка параметр чувствительности, искусственная атрио-вентрикулярная блокада, вентрикуло-атриальное проведение после имплантации ЭКС, прогрессирование хронической сердечной недостаточности [14].

Z.H. Tseng и соавт. (2015) провели проспективное исследование среди пациентов с имплантированными сердечными устройствами для выявления случаев внезапной смерти в течение 35-месячного периода наблюдения. Так, из 517 общих случаев внезапной смерти 14 случаев зафиксированы у пациентов с имплантированными сердечными устройствами, при этом 7 ЭКС с признаками дисфункций непосредственно способствовали смерти больных (4 случая — аппаратная дисфункция, 1 — раннее истощение батареи с внезапным прекращением стимуляции и 2 случая — перелом электродов). Факторами риска развития дисфункции были неправильное программирование параметров стимуляции, недостаточное наблюдение медицинского персонала после имплантации ЭКС, терминальная стадия хронической почечной недостаточности, тяжелый ацидоз, тяжелое электролитное нарушение а также некоторых случаев дисфункций не смогли установить точную причину их развития [4].

Согласно результатам исследований С. Bartsch и соавт. (2003), которые ретроспективно анализировали причины смерти (вне стационара) 262 пациентов с имплантированными ЭКС, частота дисфункций составил 15% пациентов, самыми частыми дисфункциями были полный отказ в работе ЭКС, гипер- и гипочувствительность, а также высокие пороги стимуляции. Кроме того, у большинства пациентов были диагностированы дефекты электродов (нарушение изоляции, перелом, потеря соединения с аппаратом ЭКС). Самые частые факторы развития дисфункций были: дефект изоляции электродов, попадание жидкости ввнутренний часть электродов, потеря контакта электрода и корпуса ЭКС и неправильное программирование [15].

Интересными представляются данные С. Bartsch и соавт. (2005), согласно которым среди 415 пациентов с постоянным ЭКС опасные для жизни дисфункции были обнаружены у 3,8%, потенциально опасные для жизни — у 3,7%, симптомные дисфункции — предсердные и желудочковые — у 13,3 и 3% больных, соответственно. Факторами риска дисфункции были: плохой контакт электродов и корпуса ЭКС, перелом, коррозии и дефект изоляции электродов, дефект коннекторной части корпуса ЭКС и предсердного электрода [16].

Имеются единичные сообщения, где указывается, что дисфункции системы ЭКС могут развиваться вследствие несоблюдения правил выполнения кардиоверсии, а также электрокоагуляции во время хирургических операций. Кроме того, факторами риска могут выступать минерализация кончика электрода вследствие отложения кальция в виде кристаллов на фоне хронической почечной недостаточности, имплантация более двух электродов, оставленные и нефункциональные электроды, полиуретановая изоляция электродов, женский пол и молодой возраст [1; 6; 8; 10]. Специалисты, которые занимаются сердечными устройствами для стимуляции, должны быть в полной мере осведомлены об основных функциях ЭКС, режимах стимуляции, методиках программирования, а также уметь правильно интерпретировать данные ЭКГ у пациентов с ЭКС, что чрезвычайно важно в отношении своевременной диагностики дисфункций и ситуаций полного отказа устройств [16].

Выводы

Таким образом, выявление наиболее частых факторов риска дисфункций системы ЭКС путем всестороннего анализа клинико-демографических и инструментальных данных, а также изучение механизмов их развития, необходимо для персонифицированного подхода к лечению больных брадиаритмиями в целях профилактики нарушений в работе системы ЭКС.

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов (The authors declare no conflict of interest).

Список используемой литературы:

1. Kleemann, T, Becker T, Doenges K, et al. Annual rate of transvenous defibrillation lead defects in implantable cardioverter-defibrillators over a period of >10 years. *Circulation*. 2007; 115(19): 2474-2480. doi: 10.1161/CIRCULATIONAHA.106.663807.
2. Kallinen, LM, Hauser RG, Lee KW, et al. Failure of impedance monitoring to prevent adverse clinical events caused by fracture of a recalled high-voltage implantable cardioverter-defibrillator lead. *Heart Rhythm*. 2008; 5(6):775-779. doi: 10.1016/j.hrthm.2008.02.039.
3. Maisel, WH, Moynahan M, Zuckerman BD, et al. Pacemaker and ICD generator malfunctions: analysis of Food and Drug Administration annual reports. *JAMA*. 2006; 295(16): 1901-1906. doi: 10.1001/jama.295.16.1901.
4. Tseng, ZH, Hayward RM, Clark NM, et al. Sudden Death in Patients With Cardiac Implantable Electronic Devices. *JAMA Intern Med*. 2015; 175(8):1342-1350. doi: 10.1001/jamainternmed.2015.2641.
5. Bowman, HC, Shannon KM, Biniwale R, Moore JP. Cardiac implantable device outcomes and lead survival in adult congenital heart disease. *Int J Cardiol*. 2021; 324: 52-59. doi: 10.1016/j.ijcard.2020.09.027.

6. White, WB, Berberian JG. Pacemaker Malfunction-Review of Permanent Pacemakers and Malfunctions Encountered in the Emergency Department. *Emerg Med Clin North Am.* 2022; 40(4): 679-691. doi: 10.1016/j.emc. 2022.06.007.

7. Kempa, M, Sławiński G, Lewicka E, Budrejko S, Raczak G. Czynniki ryzyka odektrodowego infekcyjnego zapalenia wsierdza — badanie retrospektywne [Risk factors for cardiac device-related infection during two-year follow-up: a retrospective analysis]. *Kardiol Pol.* 2018; 6(4): 800-801. (In Polish). doi: 10.5603/KP.2018.0079.

8. Domagała, SJ, Domagała M, Chyła J, et al. Ten-year study of late electrotherapy complications. Single-centre analysis of indications and safety of transvenous leads extraction. *Kardiol Pol.* 2018; 76(9): 1350-1359. doi:10.5603/KP.a2018.0142.

9. Kloppe, A, Schiedat F, Mügge A, Mijic D. Sachgerechtes Vorgehen bei Herzschrittmacher- und ICD-Fehlfunktion [Appropriate procedure for pacemaker and ICD malfunction]. *Herzschrittmacherther Elektrophysiol.* 2020; 31(1): 64-72. (In German). doi: 10.1007/s00399-020-00669-9.

10. Pothineni, NVK, Schaller RD. Gradual rise in lead impedance — A “rocky” course. *HeartRhythm Case Rep.* 2021; 7(12): 833-835. doi: 10.1016/j.hrcr. 2021.09.008.

11. Дубровский, И.А. Сравнение причин замены отечественных и зарубежных электрокардиостимуляторов // Вестник Аритмологии. —2010. — №62. — С.45-46. [Dubrovsky IA. Comparison of the reasons for the replacement of domestic and foreign pacemakers. *Vestn Arrhythmology.* 2010; 62: 45-46. (In Russ.)]

12. Higuera, J, Olmos C, Palacios-Rubio J, et al. TBC: A simple algorithm to rule out abnormalities in electrocardiograms of patients with pacemakers. *Cardiol J.* 2018; 27(2): 136-141. doi: 10.5603/CJ.a2018.0079.

13. Вершинина, Е.О, Репин А.Н., Попов С.В., Тюкалова Л.И. Качество жизни пациентов с электрокардиостимуляторами, имплантированными по поводу брадиаритмий // Вестник аритмологии. — 2010. — №60. — С.54-58. [Vershina EO, Repin AN, Popov SV, Tyukalova LI. Quality of life of patients with pacemakers implanted for bradiarrhythmias. *Vestn Arrhythmology.* 2010; 60: 54-58. (In Russ.)]

14. Кононенко, О.В. Дисфункции постоянных электрокардиостимуляторов: диагностика и факторы риска: Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Новосибирск; 2005. [Kononenko OV. Disfunkcii postoyannyh elektrokardiostimulyatorov: diagnostika i faktory riska. [Avtoreferat dissertation]. Novosibirsk; 2005. (In Russ.)]

15. Bartsch, C, Irnich W, Risse M, et al. Postmortem in situ diagnosis of pacemakers and electrodes to detect dysfunction. *Leg Med (Tokyo).* 2003; 5(1): 397-400. doi: 10.1016/s1344-6223(02)00171-2.

16. Bartsch, C, Irnich W, Junge M, et al. Post-mortem evaluation of 415 pacemakers: in situ measurements and bench tests. *Europace.* 2005; 7(2): 175-180. doi: 10.1016/j.eupc.2004.12.010.

**АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ
ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS**

Абдумиталип уулу Кубатбек, физика-математика илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин доценти, Ош шаары kuba@oshsu.kg

Abdumitalip uulu Kubatbek, associate professor of Osh State University, Osh city kuba@oshsu.kg

Абдумиталип уулу Кубатбек, к.ф.-м.н., доцент Ошского государственного университета, г. Ош kuba@oshsu.kg

Абдирайимова Назигай Абдинабиевна, физика-математика илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин доценти, Ош шаары nabdiraiimova@oshsu.kg

Абдирайимова Назигай Абдинабиевна, к.ф.-м.н., доцент Ошского государственного университета, г. Ош nabdiraiimova@oshsu.kg

Abdiraiimova Nazigai Abdinabievna, associate professor of Osh State University, Osh city nabdiraiimova@oshsu.kg

Мурзакматова Зияда Жумабаевна, Ош мамлекеттик университетинин улук окутуучусу, Ош шаары zmurzakmatova@oshsu.kg

Мурзакматова Зияда Жумабаевна, старший преподаватель Ошского государственного университета, г. Ош zmurzakmatova@oshsu.kg

Murzakmatova Ziyada Zhumabaevna, senior lecturer of Osh State University, Osh city zmurzakmatova@oshsu.kg

Абдылдаева Наргиза Бекмаматовна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24-тайпасынын магистранты, e-mail: nabdyldayeva08@Gmail.com

Абдылдаева Наргиза Бекмаматовна, Магистрант группы Тмаг1-24 Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова, e-mail: nabdyldayeva08@Gmail.com

Abdyldaeva Nargiza Bekmatatovna, Master's student of group Tmag1-24Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, e-mail: nabdyldayeva08@Gmail.com

Ажыкулов С.М., п.и.к., ЖАМУнун доценти, s_ajykulov@mail.ru

Ажыкулов С.М., кандидат педагогических наук, доцент ЖАГУ, s_ajykulov@mail.ru

Azhykulov S.M., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at Jalal-Abad State University s_ajykulov@mail.ru

Якупов Улкбек Келдибаевич, ф.и.к., доцент Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ИЭТмаг-1-24 тайпасынын студенти, 0 778 14 77 51 ulukbekyakubov007@gmail.com

Якупов Улкбек Келдибаевич, к. ф. н., доцент, студент группы ИЭТмаг-1-24 Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова, 0 778 14 77 51 ulukbekyakubov007@gmail.com

Yakupov Ulkbek Keldibaevich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, student of group IETmag-1-24 at Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, 0 778 14 77 51 ulukbekyakubov007@gmail.com

Акматажанова Перизат Жаныбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,Тмаг-1-24гр.магистранты. тел: 0701 7071 49 email:Perizatzhanybekova153@gmail.com

Акматажанова Перизат Жаныбековна, магистрант группы Тмаг-1-24. Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова, тел: 0701707149 email: Perizatzhanybekova153@gmail.com

Akmatjanova Perizat Zhanybekovna, B. Osmonov named after Jalal-Abad State University, master's student of group Tmag-1-24. тел: 0701707149 email:Perizatzhanybekova153@gmail.com

Аскаралиева Жаңылай Аскаралиевна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, магистр +996 777 728 973 askaralievazanylaj@gmail.com

Аскаралиева Жанылай Аскаралиевна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, Кыргызская Республика, город Жалал-Абад, магистрант, +996 777 728 973 askaralievazanylaj@gmail.com

Askaralievna Janylai Askaralievna, B. Osmonov Jalal-Abad State University, Kyrgyz Republic, Jalal-Abad city, master +996 777 728 973 askaralievazanylaj@gmail.com

Аскарова Айнура Каныбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин профессору, экономика илимдерини доктору, Жалал-Абад шаары, Р.Азимов -49, aynura.7474@mail.ru

Акматалиева Айнура Жеңишбековна, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети Таш-Көмүр институту "Экономика жана информатика кафедрасы" үйрөнчүк окутуучу, Кыргыз Республикасы, Таш-Көмүр шаары wow.ainurka@mail.ru

Акматалиева Айнура Жеңишбековна, Жалал-абадский государственный университет им Б.Осмонова Таш-Кумурский Институт кафедра "Экономика и Информатика" стажер преподаватель,город Таш-Кумур Кыргызская Республика wow.ainurka@mail.ru

Akmatalieva Ainura Zhenishbekovna, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov Tash-Kumyr Institute Department of Economics and Informatics intern teacher, Tash-Kumyr city, Kyrgyz Republic wow.ainurka@mail.ru

Мурзалиева Эльнура Идирисбековна, И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин доценти, экономика илимдерини кандидаты, Бишкек шаары, Ч.Айтматов- 66, e-mail: murzaliev79@mail.ru

Абдырахманова Гульчехра Батырбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, экономика илимдерини кандидаты, Жалал-Абад шаары, Р.Азимов-49, gulchehra1860@mail.ru

Аскарова Айнура Каныбековна, доктор экономических наук, профессор Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, ул. Р.Азимова 49, aynura.7474@mail.ru

Мурзалиева Эльнура Идирисбековна, кандидат экономических наук, доцент Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова, г. Бишкек, проспект Ч.Айтматова 66, e-mail: murzaliev79@mail.ru

Абдырахманова Гульчехра Батырбековна, кандидат экономических наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, ул. Р.Азимова 49, e-mail: gulchehra1860@mail.ru

Askarova Ainura Kanybekovna, doctor of economical sciences, professor of Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, R.Asimov Avenue 49, aynura.7474@mail.ru

Murzalieva Elnura Idirisbekovna, candidate of economical sciences, associate professor of the Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov, Bishkek city, Ch.Aitmatova Avenue 66, e-mail: murzalieva79@mail.ru

Abdyrakhmanova Gulchehra Batyrbekovna, candidate of economical sciences, associate professor of Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, R.Asimov Avenue 49, e-mail: gulchehra1860@mail.ru

Эсенбек Белек уулу, PhD докторант, К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети, 720005, Медеров көчөсү, 68, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы <https://orcid.org/0000-0002-5590-1354>

Мадина Хандулло кызы, магистрант, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, 720033, Фрунзе көчөсү 547, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы <https://orcid.org/0000-0002-5590-1354>

Эсенбек Белек уулу PhD докторант, Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И. Скрябина 720005, ул. Медерова, 68, г. Бишкек, Кыргызская Республика <https://orcid.org/0000-0002-5590-1354>

Мадина Хандулло кызы магистрантка, Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына 720033, ул. Фрунзе 547, г. Бишкек, Кыргызская Республика <https://orcid.org/0009-0008-1365-7745>

Esenbek Belek uulu, PhD doctoral student, Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Skryabin, 720005, 68 Mederov Street, Bishkek, Kyrgyz Republic. <https://orcid.org/0009-0008-1365-7745>

Madina Khandullo kyzy, Master's student, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, 720033, 547 Frunze Street, Bishkek, Kyrgyz Republic. <https://orcid.org/0009-0008-1365-7745>

Момбаев Алмазбек Сатарович, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, Манас шаары, окутуучу, diamond130288@mail.ru, + 996 777 764 864

Момбаев Алмазбек Сатарович, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, Кыргызская Республика, город Манас, преподаватель, diamond130288@mail.ru, + 996 777 764 864

Mombayev Almazbek Satarovich, B. Osmonov Jalal-Abad State University, Kyrgyz Republic, Manas City, Lecturer, diamond130288@mail.ru, + 996 777 764 864

Нарматова Нургүл Токталиевна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, окутуучу, + 996 773 718 262 Nnarmatova-77@mail.ru

Нарматова Нургүл Токталиевна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, Кыргызская Республика, город Жалал-Абад, преподаватель, + 996 773 718 262 Nnarmatova-77@mail.ru

Narmatova Nurgul Toktalievna, B. Osmonov Jalal-Abad State University, Kyrgyz Republic, Jalal-Abad city, Lecturer, + 996 773 718 262 Nnarmatova-77@mail.ru

Нурдинова Гүлзат Адылбековна, «Ала-Тоо» Эл аралык университетинин лингвистика кафедрасынын магистрант-студенти, E-mail: gulzatrcekg@gmail.com

Нурдинова Гульзат Адылбековна студент, магистрант кафедрасы лингвистикасы Международного Университета «Ала-Тоо», E-mail: gulzatrcekg@gmail.com

Nurdinova Gulzat Adylbekovna, student, Master's student of the Department of Linguistics at Ala-Too International University, E-mail: gulzatrcekg@gmail.com

Нурматова Майрамгул Нарбековна, “Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети” илимий билим берүү өндүрүштүк комплекси, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу, +996778445278, nurmatova_mairamgul@mail.ru

Ильясова Дариха Ильясовна, “Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети” илимий билим берүү өндүрүштүк комплекси, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистрант, +996778341845, darihailasova651@gmail.com.

Нурматова Майрамгул Нарбековна, научно-образовательно-производственный комплекс «Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова», город Манас, Кыргызская Республика, старший преподаватель, +996778445278, nurmatova_mairamgul@mail.ru

Ильясова Дариха Ильясовна, научно-образовательно-производственный комплекс «Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова», город Манас, Кыргызская Республика, магистрант, +996778445278, nurmatova_mairamgul@mail.ru

Nurmatova Mayramgul Narbekovna, Scientific, Educational and Industrial Complex “Jalal-Abad State University named after B. Osmonov,” Manas City, Kyrgyz Republic, Senior Lecturer, +996778445278, nurmatova_mairamgul@mail.ru

Ilyasova Darikha Ilyasovna, Scientific, Educational and Industrial Complex “Jalal-Abad State University named after B. Osmonov,” Manas City, Kyrgyz Republic, Master's student, +996778445278, nurmatova_mairamgul@mail.ru

Омаралиев Абдималик Чырмашович, педагогика илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин доценти, Ош шаары aomaraliev@oshsu.kg

Омаралиева Гулбайра Абдималиковна, ф.-м.и.к., Ош мамлекеттик университетинин доценти, Ош шаары gulya@oshsu.kg

Абдумиталип уулу Кубатбек, ф.-м.и.к., Ош мамлекеттик университетинин доценти, Ош шаары kuba@oshsu.kg

Омаралиев Абдималик Чырмашович к.п.н., доцент Ошского государственного университета, г. Ош gulya@oshsu.kg

Омаралиева Гулбайра Абдималиковна, к.ф.-м.н., доцент Ошского государственного университета, г. Ош gulya@oshsu.kg

Абдумиталип уулу Кубатбек, к.ф.-м.н., доцент Ошского государственного университета, г. Ош kuba@oshsu.kg

Omaraliev Abdimalik Chyrmashovich, associate professor of Osh State University, Osh city gulya@oshsu.kg

Omaraliev Gulbaira Abdimalikovna, associate professor of Osh State University, Osh city gulya@oshsu.kg

Abdumitalip uulu Kubatbek, associate professor of Osh State University, Osh city
kuba@oshsu.kg

Омурзакова Уулкан Тагайбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, улуу окутуучу, 0779388766. uku1990kg@mail.ru

Максытова Нуржамал Мухтаровна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, магистрант, 0556464620. anara85201@gmail.com

Омурзакова Уулкан Тагайбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Манас, старший преподаватель, 0779388766, uku1990kg@mail.ru.

Максытова Нуржамал Мухтаровна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Манас, магистрант, 0556464620, anara85201@gmail.com.

Omurzakova Uulkan Tagaibekovna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas City, Senior Lecturer, 0779388766, uku1990kg@mail.ru.

Maksytova Nurzhamal Mukhtarovna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas City, Master's student, 0556464620, anara85201@gmail.com.

Саркарова Давлатхон Махамадовна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абадмамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. тел.: 0557110026 e-mail: D75707154@gmail.com

Саркарова Давлатхон Махамадовна, магистрант группы Тмаг-1-24, Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова, тел: 0557 110026 e-mail: D75707154@gmail.com

Sarkarova Davlathon Mahamadovna, Master's student of group Tmag-1-24, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, phone:0557110026 e-mail: D75707154@gmail.com

Шакирова М.Р. Жалал-Абад шаары, ЖАМУнун кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын доценти, фил.и.к. e-mail: mavluda_7575@mail.ru

Ахмедова Т. Жалал-Абад шаары, ЖАМУнун кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын магистранты.

Шакирова М.Р., город Жалал-Абад, доцент кафедры кыргызского языка и литературы ЖАГУ, кандидат филологических наук, e-mail: mavluda_7575@mail.ru.

Ахмедова Т., город Жалал-Абад, магистрант кафедры кыргызского языка и литературы ЖАГУ.

Shakirova M.R., Jalal-Abad City, Associate Professor of the Department of Kyrgyz Language and Literature at Jalal-Abad State University, Candidate of Philological Sciences, e-mail: mavluda_7575@mail.ru.

Akhmedova T., Jalal-Abad City, Master's student of the Department of Kyrgyz Language and Literature at Jalal-Abad State University.

Кадыралиев Саматбек Орозбекович, к.м.н., старший преподаватель, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, Южный региональный научный центр сердечно-сосудистой хирургии samatbekkadyraliev@mail.ru

Кадыралиев Саматбек Орозбекович, м.и.к., улук окутуучу, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Түштүк регионалдык жүрөк-кан тамыр хирургия илимий борбору samatbekkadyraliev@mail.ru

Kadyraliev Samatbek Orozbekovich-PhD, Senior Lecturer, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Southern Regional Scientific Center for Cardiovascular Surgery orcid.org/0000-0002-8674-3432 samatbekkadyraliev@mail.ru

Абудмоминова Махмуда, студент медицинского института Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова mahmudasum@icloud.com

Абудмоминова Махмуда-студент, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, медициналык университет mahmudasum@icloud.com

Abudmominova Mahmuda-student, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov mahmudasum@icloud.com

Саяков Эльдияр Кубандыкович, Командир войсковой части Пограничной службы ГКНБ Кыргызской Республики

Саяков Эльдияр Кубандыкович, Кыргыз Республикасынын УКМК Чек ара кызматынын аскер бөлүктүн командири

Saiakov Eldiir Kubandykovich, Unit Commander of the Border Guard Service of the State Security Committee of the Kyrgyz Republic.

Жамгырчиева Гулина Толобаевна, ф. и. д., профессор Ош мамлекеттик университети

Хасанбаева Дилобар Тажибаетовна, Б.Осмонова атындагы Джалал-Абад Мамлекеттик Университетинин аспиранты

Жамгырчиева Гулина Толобаевна, д. ф. н., профессор Ошский государственный университет

Хасанбаева Дилобар Тажибаетовна, аспирант Джалал-Абадского университета имени Б.Осмонова

Zhamgyrchieva Gulina Tolobaevna, Doctor of Philological Sciences, Professor

Khasanbaeva Dilobar Tazhibaevna, Postgraduate student at Jalal-Abad University named after B. Osmonov

Матикеева Назгуль Курманалиевна, Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, доцент, география илимдеринин кандидаты, nmatikeeva@oshsu.kg

Матикеева Назгуль Курманалиевна, Ошский государственный университет, город Ош, Кыргызская Республика, доцент, кандидат географических наук, nmatikeeva@oshsu.kg

Matikeeva Nazgul Kurmanalievna, Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic, Associate Professor, Candidate of Geographical Sciences, nmatikeeva@oshsu.kg

Токоева Гулдана Самидиновна, ф. и. д., профессор, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети Кыргыз Республикасы, Манас шаары E-mail: tokoeva69@mail.ru

Токоева Гулдана Самидиновна, д. ф. н., профессор, Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова Кыргызская Республика, г. Манас E-mail: tokoeva69@mail.ru

Tokoeva Guldana, Doctor of philosophical science, Professor, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov Kyrgyzstan, s. Manas E-mail: tokoeva69@mail.ru

Жороева Айнура Маматовна, экономика илимдеринин кандидаты, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети Кыргыз Республикасы, Манас шаары ainuramamatova1@mail.ru

Жороева Айнура Маматовна, кандидат экономических наук, Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова Кыргызская Республика, г. Манас cainuramamatova1@mail.ru

Joroeva Ainura Mamatovna, Ainura Mamatovna Zhoroeva candidate of economic sciences, associate professor Jalal-Abad State University named after B. Osmonov Kyrgyzstan, s. Manas e-mail: ainuramamatova1@mail.ru

Тукубаев Эрлан Чынгызovich, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, магистрант.

Тукубаев Эрлан Чынгызovich, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Манас, магистрант.

Tukubaev Erlan Chyngyzovich, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas city, Master's student.

Атаярова Нуржан Керимбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, аспирант.

Атаярова Нуржан Керимбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Манас, аспирант.

Atayarova Nurzhan Kerimbekovna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas city, Postgraduate student.

Шамиев Жакып Бакирович, т. и. к.. 0779266717 jakypshamiev@mail.ru

Токтомурастов Кудайберди Токтомурастович, ӨКк-1-23 группасынын студенти, 0770 559 519.

Рахманов Мырзапаяз Кайратович, ӨКк-1-23 группасынын студенти, 0774 282 821.

Шамиев Жакып Бакирович, к.т.н . , 0779266717 jakypshamiev@mail.ru

Токтомурастов Кудайберди Токтомурастович, студент группы ӨКк-1-23, 0770 559 519.

Рахманов Мырзапаяз Кайратович, студент группы ӨКк-1-23, 0774 282 821.

Shamiev Zhakup Bakirovich, Candidate of Technical Sciences, 0779266717 jakypshamiev@mail.ru

Toktomuratov Kudayberdi Toktomuratovich, student of group ÖKk-1-23, 0770 559519.
Rakhmanov Myrzapayaz Kayratovich – student of group ÖKk-1-23, 0774 282 821.